

A MAGYAR FÖLDRAJZI
TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

STEIN AURÉL
ÓSI ÖSVÉNYEKEN
ÁZSIÁBAN

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

SZERKESZTI CHOLNOKY JENŐ

ŐSI ÖSVÉNYEKEN ÁZSIÁBAN

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

Földi. O. 8/16
/17

STEIN AURÉL

ŐSI ÖSVÉNYEKEN ÁZSIÁBAN

HÁROM KUTATÓ UTAM

ÁZSIA SZÍVÉBEN ÉS KÍNA ÉSZAKNYUGATI TÁJAIN

ANGOLBÓL FORDÍTOTTA

HALÁSZ GYULA

148 KÉPPEL ÉS 1 EREDETI FELVÉTELEK ALAPJÁN RAJZOLT TÉRKÉPPEL

MÁSODIK KÖTET

BUDAPEST

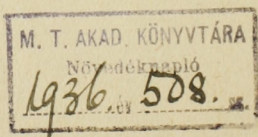
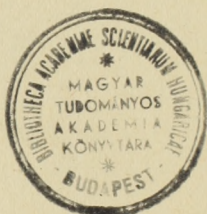
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

MTA
KIK

111598

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Az Ezer Buddha barlangtemplomai.

Amikor az első belsőázsiai kutató utazásomat közvetlenül követő években második utam terveit érlelgettem magamban, vágyódva gondoltam rá, hogy ezt az utamat kiterjesszem Kanszuig, Kína északnyugati határtartományába. Jórészt Lóczy Lajos barátom, a Magyar Földtani Intézet akkori kitűnő igazgatója, ébresztette fel bennem ezt a mohó érdeklődést. Ő volt az, aki felhívta figyelmemet a Tunhuangtól délkeletre levő buddhista szent barlangokra, az «Ezer Buddha» barlangjaira. Kínai nevük: Cs'ien-fo-tung. Lóczy Lajos, Kanszu tartomány tudományos földrajzi kutatásának úttörője, Széchenyi Béla gróf útitársa, már 1879-ben színről-színre látta a barlangtemplomokat. Jóllehet ő maga nem volt régész, nyomban felismerte az ott látott finom falfestmények és sztukko-szobrok művészi és régészeti érdekességét. Mélyen megragadott, amit lelkes hévvel mondott róluk.

Várakozásomban nem csalódtam, amikor 1907 márciusában, néhány nappal a Tun-huang oázisba érkezésem után első ízben ellátogattam erre a helyre. A törmelék-közetből (konglomerát) álló meredek sziklafalba vájt szent barlangok egy kopár völgy torkolatára tekintenek alá nyugat felől, az oázistól mintegy húsz kilométerre délkeletnek.

A barlangok alatt nem messzire egy kis patak vész el a homokban. A Nan-san-hegylánc legnyugatibb részében eredő patak a magas homokhalmokkal borított előhegyeken át vájt magának utat errefelé. Régebben messzebb szállította a vizét. A hordalék és homok széles pusztasága felett, amelybe a patak beletorkollik, először is sok-sok sötét üreget pillantottam meg. Többnyire kicsinyek voltak, akárcsak valami távol Thebae remetéinek barlangodúí. Abból, hogy ilyen

kicsik s hogy legtöbbjükben nem volt semmi falfestmény, arra következtem, hogy buddhista szerzetesek szállásai lehettek valamikor.

Feljebb száz meg száz kisebb-nagyobb barlang volt látható, szabálytalan sorokban lyuggatva bele a komor hegyoldalba, méhkasok módjára (79. kép), a sziklafal lábától fel, egészen a meredély tetejéig. Sűrűn egymás mellett úgy egy kilométernyire húzódtott a sorok.

A tömérdek barlang falait, már amennyi kívülről látható volt belőlük, valamennyit festmények díszítették. Közöttük azonnal felismerhető két szentély, bennük óriási Buddha-szobrok. Amikor ezeket a huszonhét méter magas sztukko-szobrokat faragták, egymásfeletti csarnokokat vájtak ki a sziklafalban, hogy helyet szabadítsanak nekik. Ezeken a csarnokokon át özönlött be a világosság s váltak hozzáférhetővé e nagyméretű szobrok.

A legtöbb szentély előtt eredetileg hosszúkás, pitvarszerű előkápornák voltak kivájva a sziklából. A külső fal leomlott s így a belső falfelületek tempera-festései gyakran teljes egészükben láthatók kívülről (80. kép). Sokhelyütt fából összerótt, többnyire nagyon megrongálódott tornácok helyettesítették a sziklából faragott előkápornákat. Hogy ezek a faerkélyek eredetileg is ott voltak-e, vagy pedig a külső fal leomlása után építették őket: bajos megmondani. A felső barlangokhoz vivő lépcsők és a barlangokat egybekötő tornácok majd mind elpusztultak már s így a sziklabérceken fenn levő szentélyek hozzáférhetetlenek voltak. De éppen mert az előcsarnokok és tornácok jórészt eltűntek már, láthatóvá vált ezeknek a felső szentélyeknek belső berendezése és díszítése. Nem igen különböztek semmi lényeges tekintetben a szirtfal lábába vésett barlangtemplomoktól.

Ezekhez könnyű volt hozzáférni, habár az évszázadok óta akadálytalanul felhalmozódott finom futóhomok magasan eltorlaszolta a bejáratot. Hamarosan kívül-belül szemügyre vehettem, milyen az elrendezésük és hogyan épültek ezek a barlangtemplomok. Nagyjában egyforma a beosztásuk. A hosszúkás pitvarból széles, magas bejáró visz be a tulajdonképpeni barlangtemplomba. A barlang belseje csak ezen a bejárón át kapja a világosságot és levegőt. A kemény sziklába vájt barlang maga egyetlen derékszögű cella, rendesen csaknem négyzetalakú. Teteje magas kúpformájú.

A cellában többnyire ott találtam egy festett sztukkoval díszített jókora derékszögű alapzatot. Ennek közepén majd mindig egy óriási

ülő Buddha sztukko-szobra trónolt, kétoldalt bódhiszattvák, szent tanítványok és mennyei kísérőalakok (81. kép). A mellékalakok száma hol több volt, hol kevesebb, de mindig arányosan elosztva jobbról-balról. Szembetűnő volt, mennyire megrongálódtak a sztukko-szoborművek az évszázadokon át. A természetes mállásnak is nagyrésze volt ebben, de még nagyobb pusztítást végeztek bennük a képrombolók és jámbor «restaurálók». De mind e pusztítás ellenére is még bőségesen elég műemléket őriztek meg a barlangtemplomok, hogy tanúskodjanak róla, mily hosszúéletű az a szobrászati hagyomány, amelyet a görög-buddhista művészet fejlesztett ki s a belső-ázsiai buddhizmus gyökereztetett meg a Távolszeleken.

Némelyik szobor fejét, karját s általában felső részét barbár kezek elpusztították. Ezeket a modern korban pótolták. A művészietlen foldozások csak még szembeötlőbbé tették az ellentétet a régi és az új között. Abból, ami túlélte a századokat, világosan kitűnt a finom mintázás, a ruhadetők kecses elrendezése és az egész szobor összhangzó színezése (81. kép). A gazdag aranyozásban és a hatalmas Buddha-alakokra pazarolt bámulatos műgondban ráismertem az India északnyugati határvidékéről jól ismert buddhista művészet jellemző vonásaira és a Bámijántól Khotanig látható, sziklába vésett «but»-okkal való rokonságra.*

Még megragadóbb volt talán a nagy szentélyek és sok kisebb szentély vakolatos falait borító régi, teljességgel buddhista jellegű festmények gazdagsága és művészi érdekessége. Ezek jórészt feltűnően jó állapotban őrződtek meg, ami nyilván a levegőnek és a sziklába vésett falak tökéletes szárazságának köszönhető, úgyszintén annak, hogy a vakolat, amelyen a freskók vannak, szilárdan tapad meg a törmelék- (konglomerátum)-közet felületén. Rövidség kedvéért használom a *freskó* szót, holott egyik kis szentély kivételével voltaképpen valamennyi falfestmény nem igazi *al fresco*, hanem tempera-festés, *al secco*.

A kápolna-pitvarok és folyosók faldíszítménye rendszeren nagy bódhiszattvák vagy buddhista szentek méltóságos menetben vonuló alakjait ábrázolja (82. kép). A kisebb cellák közül sokat apró Buddhák vagy bódhiszattvák hálózatos sorai díszítenek; akárcsak a Dan-

* Afghánisztánban és a szomszédos területeken a mohamedánok a Buddha-szobrokat «but»-nak nevezik. Valószínűleg a Buddha szó eltorzítása ez. Általánosságban faragott bálványt jelent. (*A fordító jegyzete.*)

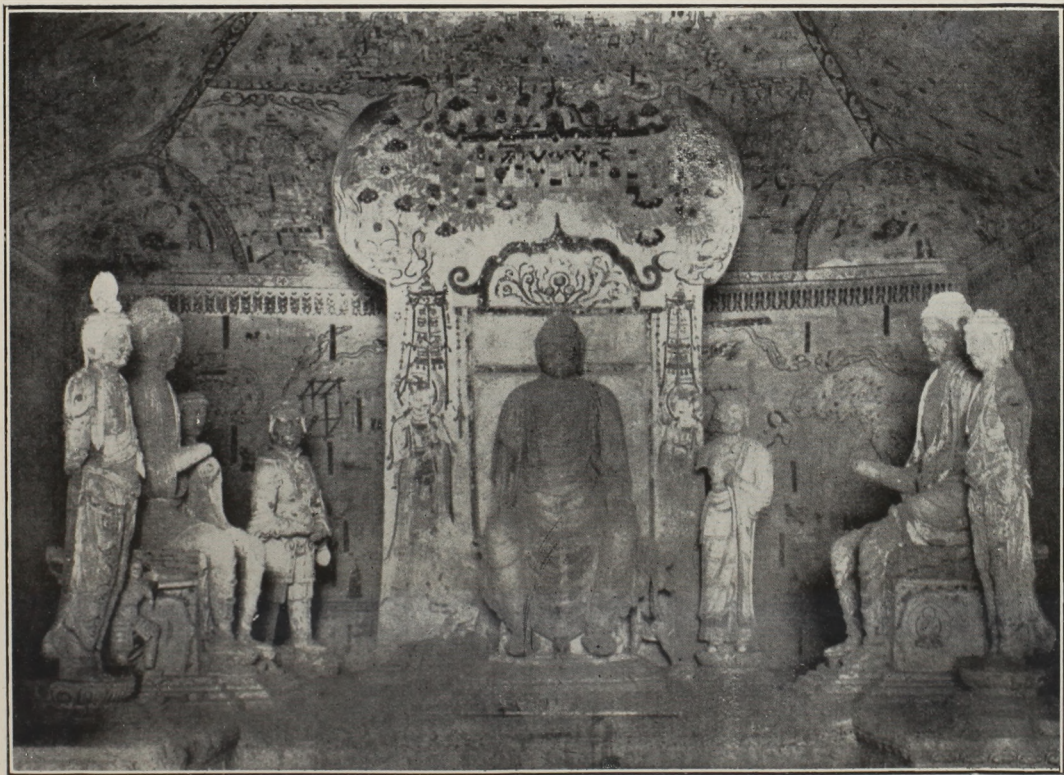
dán-uilikban és egyebütt látott szentélyek falait. A nagy cellák mennyezetét is ezek az alakok ékesítették, bőséges virágmintákkal és csipkézettel gazdagítva. Ezekben a sziklcellákban a falakat rendszeren meglepő szépségű virágos szegéllyel körülfuttatott nagy falfestmények borították. E festmények alatt imádkozó hívőket — néha buddhista szerzeteseket vagy apácákat — ábrázoló festett fal-lábazat vonult végig. A felsőbb festményeken gazdagon kidolgozott kompozíciók vannak, számos alakkal. Egy részük nyilvánvalóan a buddhista mennyet tűntette fel: Buddha-alakokat, körülvéve a bódhiszattvák, szentek és más isteni hódolók sok-sok alakjával. Más festmények világosan ható, zavarbaejtően változatos jeleneteket tár-tak elénk (83. kép). A szalagszerűen beillesztett rövid kínai feliratok árulták el, hogy buddhista szent legendák jeleneteit örökítik meg. De csak az «Ezer Buddha barlangtemplomai»-ban felfedezett ilyesféle jeleneteket ábrázoló selyemfestmények Londonban történt szakszerű vizsgálata után vált bizonyossá, hogy ezek a falfestmények dzsátaka-történeteknek, Buddha előző legendás életeinek ábrázolásai.

E hitregék jeleneteinek nagy szabadsággal rajzolt tájképi hát-tere, az ábrázolt kínai épületek, az alakok bátor mozgása és élet-hűsége határozottan a kínai stílus túlsúlyára vall. A felhőszalagok, virágcspikék és más díszítő minták kecses és gyakran csaknem mese-szerű képzelettel való ábrázolása is kínaias jellegű. Viszont az összes fontosabb isteni alakok és a körülöttük nyugsgő személyek, amelye-ket a buddhista ájtatosság kedvelt módján egymásmellé sokszorosít-tottak: a belsőázsiai buddhizmus útján átszármazott indiai minták félreismerhetetlen bélyegére vallott. Az egyházi hagyomány ezekben a Buddha, bódhiszattva és egyéb szent mellékalakokban megőrizte azt az arcjellegét, mozdulatot és viseletet, amely eredetileg a görög-buddhista művészetben alakult ki. A kínai ízlés inkább csak a meg-festés módjában és a színezésben hozott több-kevesebb változtatást.

Bármennyire is a multhoz tapadó művészi irány alkotásai ezek a falfestmények, a fejlődés különféle szakaszait világosan meg lehet különböztetni. Sok régészeti ismertető jel szól amellet, hogy a leg-több nagyobb szentély falfestményei a T'ang uralkodók idejéből való, a hetedik századig. Ezekben a századokban a szentélyek is, meg maga a Tun-huang oázis is hosszantartó virágzás korszakait élte. Egy T'ang-kori finom kőfelirat, amelyet Chavannes egy papírra át-másolt lenyomatról fejtett meg és tett közzé, arról emlékezik meg,

80. BUDDHISTA BARLANG-ÜREGEK VANG TAO-SI BARLANGTEMPLOMA MELLETT, TUN-HUANGBAN.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK
KÖNYVTÁRA

81. SZENTÉLY-CELLA BELSEJE AZ EZER BUDDHA BARLANGJAIBAN.

82. BÓDHISZATTVA-ALAKOK, AZ EZER BUDDHA BARLANGJAINAK EGYIK SZENTÉLYPITVARÁBÓL.

83. DZSATAKA-JELENETEKET ÉS ISTENEK GYÜLEKEZETEIT ÁBRÁZOLÓ FALFESTMÉNYEK A TUN-HUANGI «EZER BUDDHA» EGYIK NAGY TEMPLOM-CELLÁJÁNAK SARKÁBAN.

hogy e sziklatemplom első felszentelése 366-ban történt. Amióta ezt tudjuk, a T'ang-kornál régebbi szentélyek maradványaira is számíthatunk.

A kínai nyelvtudományban és világi művészetben való szakszerű képzettség híján nem foghattam bele ezeknek a felkutatásába. Másrészt könnyű volt felismerni az előkapolnák és folyosók falain olyan freskókat, amelyek bár későbbi stílusra vallanak, mégis ügyes és hatásos munkák. Ezek szükségképpen nagyon ki voltak szolgáltatva a pusztulásnak és rombolásnak, és nyilván gyakori volt itt a tatarozás. A mongol dinasztia idejéből való későbbi feliratok is emlegetik a tatarozásokat.

A T'ang uralkodóház bukását követő századok alatt a mongol hatalom felülkerekedésének idejéig a tulajdonképpeni Kínának ezek az akkor már többé nem a Nagy Falon belőli határvidékei két tűz közé kerültek. Északról török törzsek betörései fenyegették, délről a tibetiek. E viszontagságos időkben az «Ezer Buddha szentélyei» kétségtelenül sokat vesztek régi pompájukból s a szentélyeket gondozó szerzetesek és apácák száma bizonyára nagyon megfogyatkozott. De minden pusztítás és hanyatlás ellenére is Tun-huang nyilván tovább is őrizte még a buddhista vallási kegyelet hagyományait.

Amikor egyik barlangot a másik után megvizsgáltam, világosan éreztem, hogy Marco Polo-t ennek a tömérdek szentélynek a látása s a szentélyek szobraihoz fűződő vallási kultusz megfigyelése ragadta meg. Ezeknek a hatása tükröződik abban a hosszabb beszámolójában, a melyet *Sachiu*-ról (Sa-csou), vagyis Tun-huangról szóló fejezetében olvashatunk a tun-huangi nép furcsa bálványimádó szokásairól.

A jó tun-huangi nép valóban maiglan is áhítatos buzgósággal csügg azokon a szertartásokon, amelyek a kínai népies hit furcsa zagyalékában a buddhizmust képviselik. Már első futó látogatásom meggyőzött arról, hogy az «Ezer Buddha barlangtemplomai» minden szemellátható hanyatlásukban is még valóságos vallási kegyelet színhelyei jelenleg is. Még meggyőzőbben tapasztaltam ezt, amikor május derekán az ősi határfal maradványainak kinyomozása után visszatértem Tun-huangba. Éppen akkor érkeztem, amikor a falusiak, meg az oázis városi népe ezrével tódult a barlangtemplomokhoz az évente ismétlődő nagy vallási ünnepségre és vásárra.

Mindjárt megértettem, hogy régészeti tevékenységemet taná-

csos lesz — észszerű okokból — legalább eleintén, korlátok közé szorítani, ha nem akarom az ájtatos nép haragját magamra vonni. Így is bőséges alkalom nyílt a könnyen hozzáférhető szentélyekben a buddhista művészet tanulmányozására.

Mégis megvallom, hogy amikor 1907. május 21-én hosszabb tartózkodásra megtelepedtem sátramban az akkor már újra néma csendbe merült barlangok alatt : kecsegtető remények dobogtatták meg szívemet. Már első ottjártamkor, márciusban, hallottam téveteg híreket valami titkos helyre rejtett kéziratokról. Véletlenül bukkant rájuk évekkkel előbb egy taoista pap egy befalazott oldalkápolnában, a templom tatarozása közben. Beszélték, hogy ugyanez a pap őrizi a kéziratokat. Az a hír járta, hogy őmaga falazta be az iratokat hivatalos parancsra.

Minden okom megvolt rá, hogy óvatosan igyekezzek hozzáférközni a rejtett kincsekhez.

Első látogatásomkor Vang, a taoista pap vagy *tao-si* (85. kép) kéregető körútján járt az oázisban. Egyelőre be kellett érnem azzal, hogy egy fiatal tangut szerzetestől, a szent hely egyedüli lakójától kérdezősködjem. Megtudtam tőle, hogy a kéziratokat a barlangok főcsoportjának északi vége közelében egy nagy szentélyben fedették fel s ott őrzik őket. A barlangtemplom bejáratát régebben teljesen eltorlaszolta a lehullott sziklatörmelék és a futóhomok. Vang tao-si, a tatarozást végző pap kegyes buzgalommal és odaadással évek óta dolgozott már, amikor egyik nap a folyosó freskóborította falának repedésén át egy sziklába vajt kis szobára bukkant.

A titkos rejtekhely — így hallottam — telidestele volt kínai betűs, de állítólag nem kínai nyelvű kézirattekercsekkel. Több szekérakományra becsülték a leletet. A rejtekhely nyílásába ajtót építettek s most lakat alatt őrzik.

A fiatal tangut szerzetes megmutatott egy kitűnő állapotban maradt hosszú irattekercset. Ezt úgy kérte kölcsön a tao-sitól, hogy rögtönzött kis magánkápolnájának fényét emelje vele. Mindössze ennyi volt az, amit egyelőre láthattam a titokzatos irattár kincseiből. Csiang szü-je egyetlen futó pillantásra megállapította, hogy a széprású kínai szöveg buddhista szent könyv (*csing*). Hogy milyen korból való, erre nem volt határozott adat, de papirosáról és írásáról ítélve, igen réginek látszott. Minden további találgatást el kellett halasztanunk, amíg bejuthatunk magába a titkos könyvtárba.

Visszatértemkor, májusban, a tao-si már várt barlangtemploma előtt. Furcsa alak volt, roppant félénk és ideges. Sejtelve sem volt róla, mit őriz. Rettegett istentől és embertől. Mindjárt láttam, nehéz lesz vele boldogulni. Gyanús jel volt az is, hogy a rejték hely keskeny nyílását első ittlétem óta teljesen befalazta. Nem remélhettem, hogy a titkos könyvtár egyhamar megnyílik előttem.

Amit buzgó kínai titkárom mondott a tao-si sajtáságos jelleméről, csak még jobban megerősítette gyanúmat, hogy komoly akadályokat kell leküzdenünk. A kísértés, amit jelenthetett a neki vagy szentélyének felajánlható pénz, aligha győzhette volna le aggodalmaskodását, akár vallásos érzés, akár a nép felzúdulásától való félelem — vagy mind a kettő — sugallta is. Másfelől meg éppen vallásos buzgóságába vettem reményemet. Egyszerű szívének kegyes odaadásával szentelte magát feladatának, hogy szentélyét mentől tökéletesebben helyreállíthassa. A jámbor szerzetesnek ez a nagy igyekezete biztató jel volt, hogy talán mégis sikerül őt megközelíteni. Minden jel arra vallott, hogy az évek óta nagy buzgalommal gyűjtögetett adományokat mind dédelgetett kegyes céljaira fordítja s úgyszólván semmit nem áldoz magára és két jámbor szerzetes társára.

Nem beszélem el apróra hosszas párharcunkat, hogyan küzdöttem le lassan-lassan lelkiismereti és egyéb aggályait, ellenvetéseit.

Vang tao-si-nak fogalma sem volt a kínai tudományok hagyományairól s így hiábavaló lett volna régészeti céljaimat fejtegetni előtte.

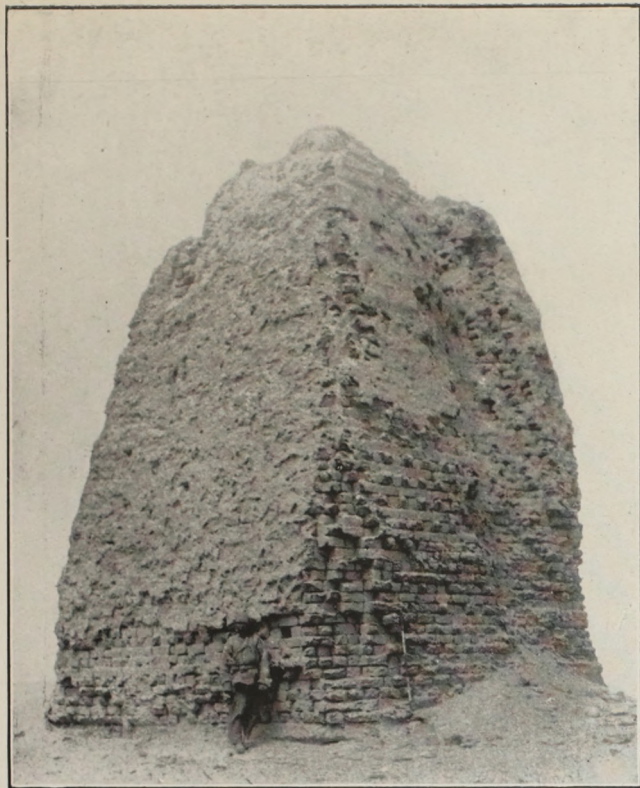
Más segítséghez kellett folyamodnom. Meg is találtam. Hszüancang, a nagy kínai zarándok jött segítségemre, vagyis inkább Hszüancang — emlékezete. Jórészt neki köszönhetem, hogy végül is felülkerekedtem. Neki és kínai titkárom tapintatos rábeszélésének. Már maga a kegyes zarándok emlékéhez való ismeretes ragaszkodásom sokat lendített. Bármilyen különös is, a tao-si — ha még oly szántalanul járatlan volt is a buddhista dolgokban, sőt közömbös irántuk — a maga módján éppoly lelkes rajongója volt *T'ang-szén*-nek, a *T'ang*-korszak nagy szerzetesének (ahogyan Hszüancangot nevezik népiesen), mint én a magam módja szerint.

A nagy zarándok emléke iránt érzett alázatos ragaszkodásának látható biznysága volt az a sok kép, amellyel a barlangtemplom új előcsarnokát felékesítette. A képek elég sajtáságosan azoknak a furcsa mondáknak a jeleneteit ábrázolták, amelyek az én kínai párt-

fogó szentemet amolyan Hári János-féle alakká torzították a kínai néphiedelemben.

Mi tagadás, ezeknek a kalandoknak nyoma sincsen Hszüan-cang életrajzában és hiteles emlékirataiban. De miért fájjon a fejünk ezért a csekélységért?

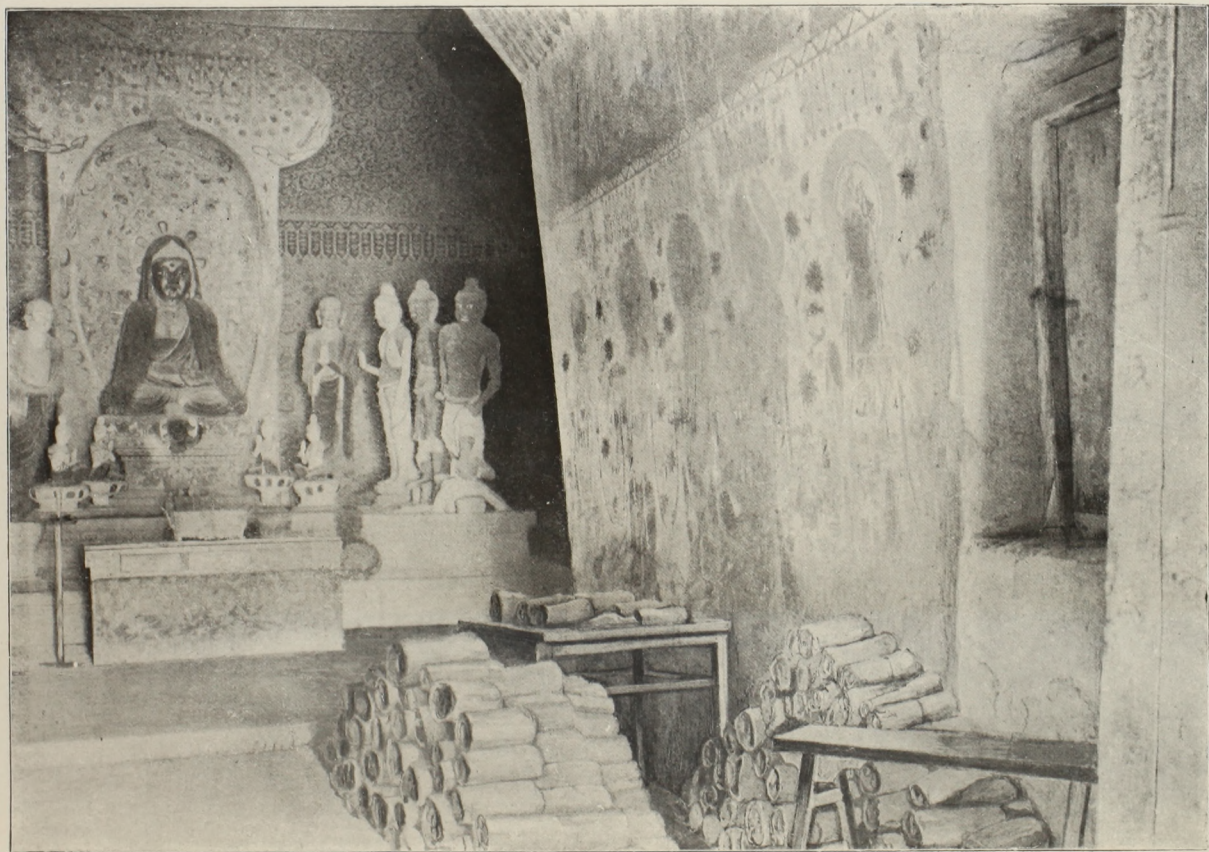
A papot szemmeláthatóan meghatotta, amit az én szegényes kínai tudásommal mondtam neki a nagy zarándok iránt érzett kegyeletéről s arról, hogyan jártam mindenütt a lába nyomán, riasztó hegyeken és sivatagokon keresztül — Indiából Kínába!

84. ÖRTORONY ROMJA (T. IX.) A KÍNAI HATÁRFALON,
TUN-HUANGTÓL ÉSZAKNYUGATRA.

85. VANG TAO-SI, A TUN-HUANGI «EZER BUDDHA»
TAOISTA PAPJA.

86. VANG TAO-SI TEMPLOMÁNAK CELLÁJA ÉS ELŐCSARNOKA, A TUN-HUANGI «EZER BUDDHA» BARLANGJAINÁL.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Felfedezések egy titkos kápolnában.

Vang Tao-si végül is hajlandó volt éjnek idején, titokban ki-nyujtani lelkes titkáromnak néhány kínai kézirattekercset a rejtett irattárból megvizsgálás céljára. És most egy szerencsés véletlen jött a segítségünkre — olyan véletlen, hogy a jámbor pap kínai «védő-szentem» csodálatos közbenjárását látta benne. Még Csiang szü-jére is mély hatást tett, amikor közelebbi vizsgálatra kiderült, hogy azok a tekercsek bizonyos buddhista vallásos szövegek kínai fordításai, a rajtuk talált záradékjegyzet szerint maga Hszüan-cang hozta őket Indiából és fordította le kínaira. Nem a szent zarándok szelleme maga volt-e, aki a kéziratkincs rejtékelyét az alkalmas pillanatban fölfedte, hogy engem ezzel egy a régésznek kedves ajándéokra elő-készítsen?!

Ennek a szinte isteni kinyilatkoztatásnak a hatása alatt a pap bátorságra kapott, hogy reggel kinyissa előttem a durva ajtót, amelyen át a kincseket rejtő, sziklába vájt fülkébe léphetünk (86. kép). Amint a pap kis olajlámpájának derengő fényében körülnéztem, tágra nyílt a szemem. Réteg rétegre rakva, de minden rend nélkül, tömött halomba zsúfolódtak itt a kéziratkötegek, fel egészen három méter magasságig. Később megmértem: tizenöt köbméter kézirat volt a cellában. A széltében-hosszában közel három-három méteres szobáskában alig maradt annyi hely szabadon, hogy ketten állva meg-férjünk benne.

Lehetetlen volt ebben a sötét odúban bármit is megvizsgálni. De amikor a pap kihozott néhány iratcsomót és megengedte, hogy kíváncsi szemektől biztonságban, az újonnan épült előcsarnok egyik szobájában sebtiben átfussuk tartalmukat, hamarosan meggyőződ-tünk róla, milyen nagyjelentőségű a tudományos kutatásra ez az itt

lelt gazdag bánya. Mintegy harminc centiméter magas és néha húsz méter hosszú, jópapirosú vaskos irattekercsek kerültek először kezembe. Kínai buddhista szövegek voltak. Mind kitűnő állapotban, láthatóan többé-kevésbé olyan épek, mint amikor itt elhelyezték.

Még mielőtt apróra megvizsgáltuk pontos keltezésüket a záradékban, — amely egyes esetekben az ötödik század elejéig nyúlt vissza — máris félreismerhetetlen jeleit vettük észre annak, hogy igen régi korból valók. Erre vallott az írás, a papiros, a szöveg elrendezése és a többi. Egy kínai tekercs hátlapjára írt hosszabb indiai bráhmibetűs szöveg kétségtelenné tette, hogy a kéziratok tömege abból az időből ered, amikor az indiai írás és a szanszkrit nyelv ismerete általános volt még a belsőázsiai buddhisták között. Nem lephetett meg, hogy a hajdankori kultusznak és tudománynak ezek az emlékei sértetlenül élték túl a hosszú évszázadokat, befalazva ebben a kopár hegyek sziklájába vájt üregben. Hozzáférhetetlenül el voltak zárva a nedvességtől, ha ugyan e sivatagi völgy légkörében nedvességről beszélhetünk.

Jóleső izgalommal fogtam hozzá a kutatáshoz. Már az első órákban tisztában voltam vele, hogy mily sokféle régi emlék vár itt egészen újszerű «ásatásra». Egyik iratcsomót a másik után hordta ki a pap és mi nehezen leplezett mohósággal göngyöltük ki őket. Tibeti kéziratok is nagy számban voltak közöttük, hosszú tekercsek, úgyszintén írott lapok egész kötegekben; valamennyi Tibet hatalmas buddhista Szentkönyvének tartozéka. Ezek nyilvánvalóan a tibeti uralom idejéből valók voltak, amely Kínának ezen a határvidékén, mint tudjuk, a nyolcadik század közepétől a kilencedik század derekáig tartott. A kápolna befalazása nem sokkal ezután a korszak után történhetett meg. Világosan kitűnt ez abból, hogy egy kőbe vésett szép kínai felirat, — éppen az, amelyik elsőnek került a pap kezébe, amikor a fülkét felfedezte, — a 851. évnek megfelelő keltezésű volt. Az írott követ Vang beillesztette a kápolna falába. Én már ott találtam rá.

A kínai és tibeti szövegekkel vegyest (91. kép) roppant összevisszaságban különféle kéziratokhoz tartozó indiai írású hosszúkás papírlapokat is fedeztünk fel. Egyrészüik szanszkrit nyelvű volt, a többi turkesztáni. A Turkesztánban honos nyelvek egyikét vagy másikat ismertük fel bennük, azokat a nyelveket, amelyekre Turkesztán buddhistái szokták lefordíthatni a szent szövegeket (92. kép).

Semmi más korábbi kéziratleletem nem volt ezekhez fogható, sem terjedelemben, sem érintetlenségben.

Még nagyobb hálát éreztem azért, hogy ez a különös levéltár mily szerencsésen megoltalmazta a benne elhelyezett íráslelkeket, amikor kibontogattam egy fakószínű kemény vitorlavászonba göngyölt nagy csomagot s benne finom, fátýolszerű selyemre vagy vászonra festett képeket fedeztem fel. Vegyest voltak ezek különféle papirosokkal, úgyszintén finom mintájú vagy nyomásos selyemszöttek apró darabjainak egész tömegével. Valamikor fogadalmi ajándékok lehettek. Az először talált festmények többnyire keskeny képek voltak, hosszúságuk 60—90 centiméter. Háromszögletes csúcukról és lengedező szalagjaikról nyomban felismertem, hogy templomi zászlóknak szánták őket. Amikor kigöngyölttettem őket, buddhista istenségek gyönyörűen festett alakjait ismertem fel. Összhangzó színezésük tökéletes frissességben maradt (87., 88. kép).

A lobogók selyme mind feltűnően finom, áttetsző fátýolszövet volt. Hogy mennyire kényes az ilyen finom szövedék, nagyon is világosan kitűnt, amikor később sokkal nagyobb méretű selyemfestmények göngyölegeire találtam. Habár eredetileg jóval erősebb anyagú szegélyük volt, ezek a nagy függő selyemképek gyakran meglehetősen megrongálódtak, nyilván a templom falain való hosszú függésük alatt. Bizonyosan gondatlanul, túlságosan szorosán göngyölték össze őket, amikor ide elraktározták és ennek következtében nagyon összegyűrődtek és töredezték.

Évszázadokon át annyira összesajtolódtak, hogy nem mertem ott a helyszínen teljesen széjjelnyitni őket. Félttem, hogy még több kárt teszek bennük. Itt-ott emelintettem csak meg behajlított sarkukat. Így is láttam belőlük annyit, hogy sok közülük alakokkal zsúfolt bonyolult jeleneteket ábrázol. Nincs tehát ok csodálkozni azon, hogy később a sokszázra szaporodott festmények szétteregése és megtisztogatása szakértő kezeknek teljes hétesztendei munkába került a British Museumban.

Nem volt időm fogadalmi föliratok keresgélésére, sem pedig a festmények közelebbi vizsgálatára. Főgondom volt, hogy amennyit csak lehet, megmentsek belőlük szomorú fogságukból és jelenlegi őrzőjük gondatlan kezétől. Meglepetésemre és megnyugvásomra a cella porkolábjá nem sokat törődött a T'ang-idők e finom műemlékeivel. Így hamarosan félretehettém a legértékesebb darabokat, ame-

lyek csak kezem ügyébe kerültek — «további megvizsgálás céljából».

Ajánlatos volt, hogy ne áruljak el túlságos élénk örömet és meglepetést a diplomáciai tárgyalásoknak ezen a kezdeti fokán. Ez az óvatosságom tüstént megtermette jutalmát. Láthatólag megerősítette papunkat az efajta emlékek iránti közömbösségében. Így nyilván abban a reményben, hogy nagylelkűségével elterelheti figyelmemet a kínai vallásos szövegek nagybecsű tekerceitől, bőkezűbben bele-belemarkolt azokba a göngyölegekbe, amelyeket szemmeláthatólag a vegyes hulladékok közé sorolt értékelésében. Az eredmény határozottan biztató volt. Ugyanis a töredékes kínai szövegek nagy tömegében egyre több és több határozottan világi jellegű okirat bukkant fel, köztük sok keltezett írás, rajzok és papirosok, metszett fatáblákról nyomtatott szövegek, indiai írású szövegek egyes lapjai apró csomagokban, képek és finom selyemszöttek darabjai, nyilván fogadalmi ajándékok. Csianggal megszakítás nélkül sötét estig munkában voltunk.

Legfontosabb feladatunk volt akkor még, hogy Vang tao-si aggodalmát eloszlassuk: ne nyugtalankodjék holmi ellenséges hírek rebesgetésétől. Gondom volt rá, hogy jóelőre biztosítsam őt a kápolna javára szánt bőkezű adományomról.

Látszott rajta a kínos tétovázás. Egyfelől féltette jámboréletűsége hírét, másfelől meg kapva-kapott volna a kecsgetető adományon, amely dédelgetett ájtatos törekvését elősegíthette. Végül is diadal-maskodtunk, hála Csiang rábeszélő művészetének és a magam buzgóságának, hogy meggyőzzem különben is őszinte hódolatomról a buddhista tanok és Hszüan-cang áldott emléke iránt.

De akkor mertem csak örülni, amikor hűséges titkárom éjjel felé óvatosan megjelent sátramban és lerakta elém az első napi válogatásunk eredményét magában foglaló hatalmas nyaláb írástekerceset. A tao-si kikötötte, hogy senkinek sem szabad tudnia az iratok eredetéről, amíg kínai földön járok. Így Csiang mindig maga hordta hozzám éjjelente még egy héten át az egyre növekvő súlyú rakományokat. A vége felé már csak részletekben tudott megbirkózni velük.

Napokig tartó lázas munkával sikerült a felülre dobált sok vegyes köteget sebtében átvizsgálni és kiválogatni a nem-kínai kéziratokat, okmányokat, képeket és más különösen érdekes emlékeket. Akkor azután megostromoltuk a kínai kézirattekercek szorosán át-

kötött egyenlő csomagjait. Küzdelmes feladat volt ez, több okból is. Pusztán az, hogy az egész zsúfolásig megtöltött szobát kiürítettük, erősebb szívet is megrendített volna, mint a tao-sié. Tapintatos bánásmóddal és okosan adagolt ezüsttel lehetett csak megelőzni, vagy ellen-súlyozni a pap meg-megújuló félelmi rohamait.

Kitartó harcunkért megjutalmaztak a nagy halom írás mélyen felfedezett vegyes kötegek. Tartalmukból, bármennyire megnyomorította is őket a rájuknehezedő súly, egyéb becses emlékek között egy gyönyörű hímezett képre és egyéb régi művészi szövöttesekre bukkan-tunk (89. kép). Bármily futólagosan vizsgálhattuk is csak meg a kéziratcsomók százait, a kínai tekercsek nagy garmadájából kiválo-gattunk még néhány közékük keveredett indiai és belsőázsiai írás-émléket is.

Nem fejezhettük be ezt a gyors válogatást: a papot hirtelen valami aggodalom vagy lelkifurdalás lepte meg, a barlangkápolnát a bennmaradt kincsekkel elzárta előlünk és éjszaka idején elvándorolt az oázisba. De ekkorra már a «közelebbi tanulmányozásra ki-válogatott darabok» — amint udvarias szólammal mondtunk — biztonságban voltak rögtönzött raktárszobámban.

Szerencsére, a tao-si az oázisban megnyugodva tapasztalta, hogy barátkozásunk nem keltett visszás érzést odavaló hívei és pártfogói között, jóhíre, vallási tekintélye cseppet sem csorbult vele. Vissza-térve, már-már szinte elhitette magával, hogy valami kegyes csele-kedetet művelek, amikor a régi buddhista irodalomnak és művészet-nek ezeket a kincseit, amelyek előbb-utóbb elkallódnának a környék-beliek közömbössége következtében, megmentem a nyugati tudomá-ny számára.

Így hát megkezdhattuk a tárgyalásokat, hogy milyen kárpótlást is ajánlhatnék fel a tao-sinak, jókora adomány alakjában, barlang-temploma tatarozására. Templomát a benne végzett helyreállító munkák révén minden ismert és nem ismert kincsével együtt úgy-szólván a magáénak tekintette.

Végül is tisztos szándékainknak olyan súlyos bizonyítékát adtuk megfelelő számú ezüstrúd, vagyis «patkó» alakjában, hogy becsületes lelkiismeretét teljesen megnyugtatta és kedvelt szentélye érdekében elfogadta az ajánlatot. Lelkifurdalásai később sem újultak ki. Öröm-mel győződtem meg erről, amikor négy hónapra rá visszatértem Tun-huang környékére. Ezúttal titkáromat küldtem el hozzá a meg-

bízással, hogy igyekezzék megszerezni, amennyit lehet a kínai és tibeti kéziratokból. Vang tao-si készséggel átengedte a kéziratkötegek tekintélyes részét — a távol Nyugat egy bizonyos tudományos szék-helye számára.

De igazi megnyugvást csak akkor éreztem, amikor tizenhat hónappal később mind a huszonnégy láda kézirat és öt láda gondosan elcsomagolt festmény, hímezés és más eféle művészi emlék hiánytalanul megérkezett Londonba és szerencsésen elraktározhattam az ereklyéket a British Museumban.

Csak röviden utalok itt rá, hogy mi lett a sorsa a pap «őrizetében» maradt kincseknek, amelyeket már nem szerezhettem meg. Egy évvel én utánam Pelliot tanár, a kiváló francia tudós, látogatott el az «Ezer Buddha» barlangjaiba. Mint kitűnő sinológus, rávette Vangot, engedje meg neki, hogy sebtében szemügyre vehesse a kínai írástekercesek még ottmaradt halmazátát. Megfeszített munkájának az lett az eredménye, hogy nemcsak a nyelvészeti, régészeti és egyéb szempontból különösen érdekesnek mutakozó kínai szövegeket válogatta ki, hanem a közjük keveredett nem-kínai kéziratokból is jó csomót kiszedegetett. Tizenötezer kézirat-szöveget és töredéket vizsgált meg s ennek a nagy tömegnek tekintélyes részét meg is szerezte a kincsek őrzőjétől. Vang tao-si nyilván bátorságot merített a velem lebonyolított «műveletből».

Pelliot hazatérő útjában 1909-ben egyideig Pekingben tartózkodott. A kínai főváros tudósai között nagy izgalmat keltett a hír, hogy a francia kutató ily fontos kínai kéziratokat hozott magával. A központi kormány erre hirtelenjében elrendelte, hogy az egész könyvtárat szállítsák át a fővárosba. Amikor 1914-ben harmadik ázsiai utazásom idején megint megérkeztem Tun-huangba, olyan tapasztalatokat szereztem, hogy, sajnos, semmi kétségem nem maradt, mily szomorú sors érte az ősi irattár Ázsiában maradt kincseit. A kormány rendeletét igen jellemző módon hajtották végre.

Vang tao-si örömmel sietett üdvözlésemre. Úgy fogadott, mint kedves, régi jóakaróját. Elbeszéléséből megtudtam, hogy a jelentékeny pénzadomány, amelyet kárpótlásul utaltak át temploma javára, kézen-közön elpárolgott. Elnyelte a különféle hivatalok feneketlen hordaja. A kéziratok gyűjteményeit hanyagul csomagolva, szekereken indították útnak. Amíg a szállítmány Tun-huang járnijében vesztegelt, máris alaposan kifosztották. 1914-ben, amikor

Tun-huangba érkeztem, nyalábszámra hordták oda hozzám és kínálták eladásra a T'ang-kori buddhista irattekerceket. Kan-csouba vivő utamon, de Kínai-Turkesztánban is különféle helyeken alkalmam nyílt rá, hogy megmentsék egyet-mást a széthordott ereklyékből. Ezekután igazán kíváncsi volnék tudni, végül is mennyi jutott el belőlük Pekingbe.

Vang tao-si annak rendje és módja szerint bemutatta most nekem nyilvános számadásait. Kitűnt ezekből, hogy a tőlem kapott adományokat mind szentélyébe fektette be. Büszkén mutogatta meg a barlangtemplom elé épített új kápolnákat és zarándokszállításokat. Megépítésükben az én ezüst «patkóim» is segítségére voltak. Sajnálkozva beszélt róla, hogy a hivatalos hatóság kezén hogyan elkallódtak kedves kínai irattekercei. Keserűséggel panaszolta el, miért is nem volt bátorsága hozzá — és bölcsesége — hogy elfogadja a Csiang útján évekkal előbb felajánlott nagy váltságdíjat egytömegben az egész gyűjteményért.

De azért mégis sikerült megmentenie valamit a hivatalos fosztogatás elől. Volt benne annyi agyafúrtság, hogy a különösen értékesnek látszó kínai kéziratokat biztos helyre rejtse.

Ez a — hogy úgy mondjam — *magnak* félretett gyűjtemény is jókora lehetett, mert még mindig jutott belőle nekem is öt további ládára való rakomány. Mintegy hatszáz buddhista kézirattekerceset vittem magammal 1914. évi zarándokutam zsákmányaként — természetesen ezúttal megfelelően megnövekedett kárpótlás fejében.

Így végződött újabb kalandos látogatásom az «Ezer Buddha» barlangjaiban. De helyénvalónak látom, hogy elmondjak valamit a barlangtemplomokból hazahozott bőséges és becses emlékek későbbi tudományos elemzésének eredményeiből.

Az anyag nagyságáról és sokoldalú érdekességéről némi fogalmat adhat, ha feljegyzem, hogy habár Angliába érkezésem után, 1909 elején hamarosan megkezdtük a gyűjtemény vizsgálatát, a szakértő tudós munkatársak egész csapatának buzgó segítségével, s az eredmények nagy részét az azóta megjelent *Serindia* köteteiben és egyebütt közzé is tettem: még mindig maradtak bizonyos megoldásra váró feladatok.

A nagyközönség érdeklődését bizonynyal a művészi emlékek ragadták meg elsősorban: a barlangtemplomok falait díszítő, avagy ott kegyes fogadalmi ajándékokként elhelyezett buddhista rajzok

és festmények. Ezeknek a száma — a kisebb töredékekről nem szólva — megközelíti az ötszázat. A British Museumban avatott műértők kezébe kerültek a kényes emlékek, türelmes gonddal helyezték el őket, hogy épségük és sértetlenségük biztosítva maradjon. Leíró-jegyzékük benne van *Serindia* című könyvemben. A jellegzetes darabokat Laurence Binyon és magam vitattam meg és mutattam be képekben is *The Thousand Buddhas* című kiadványomban. A British Museum külön kötetben kiadta A. Waley részletes jegyzékét ezekről a festészeti emlékekről. Röviden ismertetem őket a következő fejezetben.

Terünk nem engedi, hogy leírjam a befalazott kápolnából napvilágra került sokféle díszített selyemgyártmányt, a mintázott selymek változatos sokaságát, a gobelin-szöveteket, a hímzéseket és a nyomtatott-mintás selymeket (90. kép). Kína régi és méltán hírneves szövő-fonó művészete rendkívül gazdag ezekben a szép és érdekes gyártmányokban. De bármily futólagosan is, rá akarok mutatni a kézirati emlékek roppant sokaságára. Szemléltetően tárják fel ezek, mily sokféle vidék, faj és hit érintkezett és hatott egymásra Tunhuangban a Han-időktől kezdve. Szükségtelen mondanom, hogy e futó áttekintés megállapításait kiváló orientálista munkatársaim évekig tartó fáradságos kutató munkájából merítettem.

A kínai kéziratok nagy tömege (91. kép) azt bizonyítja, hogy az «Ezer Buddha» barlangtemplomaiban és a Tunhuang oázisban is főként kínai buddhisták tartották ébren a vallásos buzgóságot. Tunhuang a vallási hódolatnak mindig nevezetes központja volt. Az 1907-ben hazahozott kínai anyag körülbelül 3000 többé-kevésbé teljes írástekercset foglal magában — közöttük sok igen nagy terjedelműt — és azonkívül közel 6000 okmányt és szövegtöredéket. Nem csoda, hogy lajstromozásuk évtizedekig elhúzódott. Amikor Pelliot tanár kénytelen volt ezt a munkát abbahagyni, dr. L. Giles, a British Museum tisztviselője fogott hozzá 1914-ben. Most készült el a munka sajtó alá.

A tekercsek nagy többsége a buddhista Szent Írás Kínában elfogadott alakjának szövegeit tartalmazza. K. Yabuki japáni tudós pap odaadó és fáradságos munka után kimutatta, hogy vannak közöttük eddig ismeretlen vagy elveszett művek.

Világi szövegek is vannak az írások között: történelmi, földrajzi és más kínai tudományokkal foglalkozó eddig nem ismert szö-

87, 88. RÉGI BUDDHISTA ZÁSZLÓK AZ EZER BUDDHA BEFALAZOTT SZENTÉLYÉBŐL.

89. RÉGI SELYEMHÍMZÉS: BUDDHA, TANÍTVÁNYAI ÉS BÓDHISZATTVÁK
KÖZÖTT. TUN-HUANG: EZER BUDDHA BARLANGJAI.

90. RÉGI HÍMZÉS ÉS SZŐNYEG DARABJAI (KISEBBÍTVE) AZ EZER BUDDHA
BARLANGJAIBÓL.

佛世不而求會中已過連一坐時定行
 可者元乃聖風以男似三級生七義上過
 三級全則通作三級名號生三級生河
 三級授生三級生三級生三級生三級生
 則權術守得能起諸佛之法在佛前下下不
 能伏度度聖而得連三諸佛之元元元元
 意乃能持持得加眾生一切佛法以如如中
 可悅我心而所子多在元元元元元元元
 願得保家文字可成此道得則又成得而目
 寶勝捨此世差諸外道則斷斷而著做十
 方諸佛慈悲無可量者長前長持又長持
 得連二能生而度能元能元能元能元能
 道連盡能見一切眾生之疾而與藥皆全
 能令人巧深伊則能起之法以除斷地打者之
 義其行度法元元能悅心悅心則元化者生
 亦各報報得此而能了知神靈得日在勢
 力能報下既當心信夫則能起花有應此是
 七轉教化眾生以信方便悅其開成不而外力
 善善則願定無量心加度也
 此五則能普度常則能普度先世昔善度
 天身五善度諸子善度諸子又善度諸子
 善善普度善善普度善善普度善善普度
 善善普度善善普度善善普度善善普度

2
 敬啟者
 此五則能普度常則能普度先世昔善度
 天身五善度諸子善度諸子又善度諸子
 善善普度善善普度善善普度善善普度
 善善普度善善普度善善普度善善普度

3
 敬啟者
 此五則能普度常則能普度先世昔善度
 天身五善度諸子善度諸子又善度諸子
 善善普度善善普度善善普度善善普度
 善善普度善善普度善善普度善善普度

4
 父詔 陸太
 守深明典禮
 禪師合聖福
 地澤秀華宗
 性通幽洞微
 瑞宗其道者
 三教未原異
 軒輊義釋

6
 及教願念... 補明... 陸太... 守深... 禪師... 地澤... 性通... 瑞宗... 三教... 軒輊...
 補明... 陸太... 守深... 禪師... 地澤... 性通... 瑞宗... 三教... 軒輊...
 補明... 陸太... 守深... 禪師... 地澤... 性通... 瑞宗... 三教... 軒輊...
 補明... 陸太... 守深... 禪師... 地澤... 性通... 瑞宗... 三教... 軒輊...

91. RÉGI KÍNÁI KÉZIRATOK ÉS NYOMÁSOK AZ «EZER BUDDHA» BEFALAZOTT KÖNYVTÁRÁBÓL.

vegek töredékei. Száz meg száz olyan okmányra bukkantunk, amelyek világot vetnek az ott uralkodó életre, a monostori szervezetre és más efféle. Ez utóbbi feljegyzések mind olyan természetűek, hogy eladdig nem került napfényre szinte semmi más ilyen irat abból a régi korból.

A tekercsek záradék-jegyzetéből és az okmányokból kiolvasható pontos keltezesek az ötödik század elejétől a tizediknek a végéig terjednek. Ezeknek a keltezeseknek és az anyagnak a vizsgálatából Pelliot arra az eredményre jutott, hogy a sziklafülke nagy iratgyűjteményét a tizenegyedik század eleje táján falazhatták be, valószínűleg abban az időben, amikor a tangutok elfoglalták ezt a határvidéket s a szentélyek és kolostorok veszedelemben forogtak.

A kínai írásemlékeknek ez a nagy tömege még sokévi fáradaalmas kutató munkájába fog kerülni a tudósoknak. Csak egy-két érdekes felfedezést említhetek itt meg, európai és japáni tudósok eddigi eredményeiből. A metszett fatáblákról nyomtatott, 868-ból keltezett tekercs a legrégebb eddig ismert nyomtatott könyv. A szövegben és a címképben mutatkozó tökéletes eljárás mód arra vall, hogy a nyomtatás mestersége már akkor hosszú megelőző fejlődésen ment keresztül.

Még fontosabb, más szempontból, a manichaeus-szövegek felfedezése kínai köntösben. Tanulmányozásuk a legbiztosabb eddig hozzáférhető alapot szolgáltatja Mani sok keresztény és mindenféle egyéb vallásból szedett elemet magában foglaló furcsa vallásrendszerének megismerésére. A manichaeizmust eddig csaknem egyedül keresztény ellenfeleinek írásaiból és Turfánban felfedezett szöveg-töredékekből ismertük. A szaszanidák perzsa birodalmában vert először szilárd gyökeret, de azután évszázadokon át széltében elterjedt Belső-Ázsiában. Nyugaton behatolt a Földközi-tengermelléki országokba is. Hatása Kelet-Európa bizonyos eretnek felekezeteiben a középkor késő századaiig kinyomozható.

A tibeti kézirat-tekercsek és okmányok (92. kép) közelítik meg legjobban a kínai anyagot jellegben és terjedelemben. Ezek is jórészt buddhista szentírási szövegek. De F. W. Thomas oxfordi tanár tudományos elemzése kimutatta, hogy a tibeti írásemlékekből is érdekes történeti és egyéb adatok meríthetők, abból a korból, amikor az a vidék és a Tárím-medence, nyugatra tőle, tibeti uralom alatt állt: a nyolcadik század közepétől a kilencediknek a derekáig. Ez volt az az idő, amelyben a buddhizmus tibeti alakjában először gyökerese-

dett meg Belső-Ázsiában, hogy ezután később a hódító mongolok megtérítésével azzá az uralkodó egyházzá fejlődjék, amely ma is Ázsia nagy részére kiterjed.

Az indiai bráhmí-betűs kéziratokat (92. kép) a belsőázsiai nyelv-tudomány nesztora, az azóta elhunyt dr. Hoernle professzor tanulmányozta. Teljes jegyzéket is készített róluk. Kimutatta, hogy a szövegekben három különálló nyelv ismerhető fel. A szövegek legnagyobb része buddhista, de orvosi írások is vannak közöttük.

A szanszkrit nyelvű írások közül megemlíthetők egy nagy pálmalevelekből álló *póthi*-t.* Ez, mint anyaga is bizonyítja, kétségtelenül Indiából jutott el oda. Az eddig ismert legrégebb indiai kéziratok egyike.

Belső-Ázsia egy eddig «ismeretlen»-nek nevezett nyelvét több tucat *póthi* és tekercs képviseli a gyűjteményben. Egyik óriási tekercs hossza meghaladja a húsz métert. Ezt a nyelvet ma *khotani* vagy *szaka* néven tartja számon a tudomány. Különösen érdekesek a kéziratmaradványok közt felfedezett *kucsái* vagy *tokhári* nyelvű iratok. Ezt a nyelvet valamikor a Tárím-medence északi részében (Kucsá környékén) és Turfánban beszélték s az a nevezetessége, hogy közelebbi rokonságban van az indo-európai nyelvcsalád itáliai (latin) és szláv ágaival, mint az ázsiai nyelvcsoportokkal.

Földrajzi tekintetben talán semmi sem világítja meg jobban a Tun-huangban egykor egymásra ható buddhista áramlatok sokféle hullámának találkozását, mint az a felfedezés, hogy az «Ezer Buddha» barlangjaiban a hajdani Szoghdíána íráni nyelvén írott szövegek is kerültek napfényre. Szoghdíána a mai Szamarkand és Bokhara vidékének felel meg. A szoghd írás az aramaeus írásból ered. Ugyanennek a semita írásnak több változata fordul elő a török szövegeket tartalmazó kéziratletelek között. Egyik ilyen jó állapotban megmaradt írástekercs a manichaeusok hitvallásának korai töröknyelvű fordítása (92. kép).

Nyilvánvaló, hogy Mani egyházának, amely a T'ang uralkodók korában magába Kínába is utat tört, Tun-huangban is voltak hívei.

* A *póthi* a jellegzetes indiai «könyv»: hosszú, négyszögűre nyesett pálmalevelek. Hosszában olvassák. A «kötet»-nyi pálmalevelet két hasonló nagyságú faléc közé teszik, az egész kötetten egy vagy két lyukat fúrnak át és ezen keresztül összekötik. Később a pálmalevél helyett papírost használtak, de a hosszúkás alak és az összefűzés módja megmaradt. (*A fordító jegyzete.*)

Papjai, mint egyebükt is, békében élhettek a buddhista szerzetesek mellett és élvezhették azt a jótéteményt, hogy olyan vonzó helyen működhetnek, mint az «Ezer Buddha», ez a népszerű búcsújáró-hely.

Talán még érdekesebb bizonyága annak, hogy manichaeusok is éltek valamikor azon a vidéken, egy régi török rovásírású teljes kicsi könyv (92. kép). Ezt a legrégebbi török betűvetést, amelyet a magyar rovásírással való kapcsolata miatt a magyar tudósok török rovásírásnak hívnak, más nyugati írók «török rúnáknak» is nevezik, az ősgermán rúnákhoz való hasonlóságuk miatt.

A könyvecske jóslások céljára való történeteket tartalmaz. Thomsen professzor, ennek az írásnak hírneves megfejtője, így jellemezte a nevezetes leletet: «a legjelentékenyebb, legterjedelmesebb és legjobb állapotban megőrzött» emlék mindazok közül, amelyek ennek a legrégebbi korbéli török irodalomnak emlékeiből fennmaradtak.

Ezzel a különös írásmóddal, annak a fajnak és nyelvnek emlékével, amely valamikor a Sárga-tengertől az Adriai-tengerig el volt terjedve, fejezem be futólagos áttekintésemet a hajdankori Kelet, Dél és Nyugat között fennálló kapcsolatoknak Tun-huangban, Ázsiának ezen az útkereszteződésén napvilágra került lánczemeiről.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Az Ezer Buddha buddhista festményei.

Az Ezer Buddha befalazott barlangkápolnájában oly sok és sokféle festményre bukkantunk, hogy itt csak futólagosan ismertethetem a jellegzetes példák alapján a főbb csoportokat. A Kínába átszármazott buddhista festőművészet tanulmányozására olyan nevezetes és gazdag anyag tárul itt eléink, hogy mielőtt áttekintéséhez hozzáfognék, helyénvaló lesz néhány megjegyzés a festmények eredetére és korára vonatkozó adatokról.

Először is fontos tudnunk, hogy a fogadalmi ajándékokként elhelyezett festmények keltezése megerősíti a keltezett kínai szövegekből és okmányokból merített adatokat s e teljes összhangzásban levő időadatok alapján bizonyossággal kimondhatjuk, hogy a műemlékek a tizennegyedik század kezdete előtt kerültek ide a tun-huangi barlangokba, tehát mielőtt a rejtékelyet befalazták.

De a jól elrejtett kis fülke alighanem már előbb is rejtékelyhely volt bizonyos időn át mindenféle vallásos ereklyéknek, amelyekre már nem volt szükség a szentélyekben és szerzetesi szállásokon. A tárgyak egyrésze már a kápolna befalazásakor is meglehetősen régi lehetett. Így például a hazahozott kínai kéziratok és okmányok ezrei között vannak pontosan keltezett írások az ötödik század elejéről. A szövöttek között is van néhány, amelyet bizvást tekinthetünk évszázadokkal régibb korból eredőnek, mint amikor a kápolnát befalazták.

Láttuk, hogy a kínai szövegek és okmányok nagy tömege mellett másnyelvű írás emlékek is kerültek napfényre, olyanok, amelyeknek nyelve Tun-huangtól messze délre, nyugatra és északra volt honos. A festmények egy része is ilyen távolabbi vidékről eredt.

A taoista pap «gondosan» őrzött kincseiből megszerzett emlékek között van egy képsorozat, többnyire templomzászlók vagy rajzok, amelyek tévedhetetlenül tibeti vagy nepáli — tehát indiai — művész

kezére vallanak. De ezeknek a száma olyan elenyésző a határozottan kínai kézből eredő festészeti emlékek nagy tömegéhez képest, hogy ebben a futó áttekintésünkben nem is térek ki rájuk.

Érzem, hogy ismertetésem célját sokkal inkább szolgálják a kép-mellékletek, mint bármi szóbeli és általánosságban mozgó magyarázat. Bármily mély is érdeklődésem e művészi ereklyék iránt, nem tekinthetem magamat teljesen hivatott szakértőnek a Távol Kelet vallásos művészete kérdéseiben.

A *Serindia* és *The Thousand Buddhas* című kiadványaimban közzétett sokoldalú festészeti anyag képirástani elemzése nem is lett volna lehetséges, ha szaktudós barátaim, — Laurence Binyon, a British Museum műértője és a már elhunyt Petrucci — úgyszintén munkatársaim: Fred. H. Andrews és F. Lorimer kisasszony, segítségükkel és útbaigazításukkal nem támogatnak.

Az Ezer Buddha festményei a távolkeleti művészet tanulmányozásában azért oly megbecsülhetetlenek, mert a T'ang-korszakból erednek, a hetedik századtól a tizedik századig — abból a korból, amikor a kínai művészet fejlettségének tetőpontján volt — és mert az akkor Kínában virágzó buddhista vallásos művészet egykorú emlékei eddig ismeretlenek voltak. Igaz, a mi tun-tuangi festményeinknek csak kis része tulajdonítható valóban nagy mester kezemunkájának. Nagyobb részük inkább csak afféle vidéki mester műve a fogadalmi ajándékokat kereső ottani ájtatoskodók követelményeinek kielégítésére.

De a mi festményeink, éppen mert a tulajdonképpeni Kína legszélső nyugati határvidékének termékei s arról a tájról valók, ahol az Ázsiát átszelő nagy karavánutak találkoznak, segítenek hozzá, hogy felismerjük és megkülönböztessük: mi az, amit az India északnyugati határszélén fejlődött s onnan a buddhista tanokkal Kelet-Íránban és Belső-Ázsián át Kínába eljutott *mahájána* buddhizmus* festőművészete oltott bele a Távol Kelet művészi hagyományaiba,

* A *mahájána*, amelyet régebben Európában hibásan «északi buddhizmus»-nak is hívtak, a Buddha egyszerű és erősen filozófikus tanításától mindjobban eltérő, összetett, és szentekkel, istennel és kiterjedt papsággal meg-bővített vallásos alakja a buddhizmusnak. Ellentéte a *hínajána*, amelyben a papságnak, szenteknek majdnem semmi szerepe sincsen, isteneket nem ismer és szertartása rendkívül egyszerű; a bölcsesség még mindig uralkodó elem benne. (A fordító jegyzete.)

és mi az, ami a kínai festőművészet tiszta bennszülött szelleméből és modorából ered. Ennek a két elemnek a felismerését és határozott különválasztását segítik elő a tun-huangi festmények.

Világosan felismerhetjük ezt a két lényeges elemet a selyemlobogók egy gyönyörű sorozatában (93—96. kép). Sákjamuni utolsó földi életének mondáit ábrázolják a képek, vagyis abból az időből való jeleneteket, amikor még nem vált Buddhává. Ezek és valamennyi többi lobogó igen finom fátyolszerű selyemből volt, csaknem átlátszó. Szabadon függték, valószínűleg az előkápornában vagy a templomcellába vivő bejáróban s az volt a céljuk, hogy csökkentsék a behatoló fényt. Mindkét oldalukon festve voltak, hogy a szentély kegyes látogatói gyönyörködhesenek a képekben, bármerre lengeti a szél a zászlókat. Ha ugyanazon a festményen a Buddha-legendát több mezőre beosztva ábrázolják, akkor az egyes események nem követik szigorúan az időbeli egymásutánt. A 94. képen bemutatott lobogó legfelső mezején jobbról a jövőző Gautama bódhiszattvát látjuk egyik előző életében, amint hódol Dípanhara Buddhának és az megjósolja neki jövőző nagyságát. Buddha alakja, kézmozdulata és ruhaviselete szoroson indiai egyházi hagyományra vall. A közvetlenül alatta levő mező Gautama herceg híres «Négy Látomás»-át foglalja röviden egybe, amelyeknek ösztökélése alatt elindult, hogy Buddhává váljék és később elérje a nirvánát. Alatta következik az a jelenet, amelyben az anyja, Májá királyasszony, megálmodja Gautama születését. A jövőző Buddhát kisgyermekként látjuk a képen, amint fehér elefánton nyargal egy felhőn. A kép legalsó mezejében pedig a kapilavasztui palotából távozó Májá királynét látjuk egy udvarhölgyével, kínai viseletben.

A 93. képen látható gazdagszínű és elevenrajzú lobogó felső része «a hét drágakövet» ábrázolja, amelyeket a buddhista hitrege a «világhódító császárral» hoz kapcsolatba születésétől kezdve. Jelenetésüknek magyarázata hosszúra nyúlna, ehelyett inkább a kép alsó részén látható jelenetre hívom fel a figyelmet: Buddha fürdésére megszületésekor. A Nágákat vagy a viharfelhők istenségeit, akik Buddhát fürdetik, az indiai hagyomány szerint: a kínai festő sárkányokká változtatta. A kép legalsó mezejében a «hét lépés» hagyományos jelenetét látjuk, amint a csecsemő bódhiszattva közvetlenül megszületése után hét lépést tesz a körülötte álló udvari hölgyek ámulatára s minden lépte nyomán egy-egy lótusz fakad.

Ugyanezt a jelenetet ábrázolja a 96. képen látható zászló legalsó mezeje. A felső mezők hagyományos jeleneteket mutatnak be Buddha születéséről a helyes egymásutánban. Felül: Buddha anyja, Májá, ágyán fekszik, mintha álmában látná Gautama bódhiszattva világrajöttét, bár az álomlátást magát nem mutatja a kép. Azután gyaloghintóban viszik Máját a Lumbiní-kertbe. Igazi kínai ügyességgel kitűnően érezteti meg a festő a gyaloghintó hordozóinak fűrge mozgását. A gyermek csodálatos megszületése Májá csípejéből a kép alján szorosan az indiai hagyomány szerint van megfestve. De az a leleményesen szemérmes mód, ahogyan az anya szélesen leomló köntös-ujja elrejtja a jelenetet, és a kert mögött ügyesen megfestett hegyek ábrázolása jellegzetesen kínai.

Még kifejezettebben kínai a «Négy Látomás»-ból látható két jelenetrészlet egy zászló foszlányán. Gautama királyfi kilovagol királyi apja palotájából. A kép felső részén egy gyenge, görnyedt aggastyánnal találkozik; alul pedig a földön elnyúlt beteg emberrel. A képen oldalt kínaibetűs felirat magyarázza a jelenetet.

A későbbi Buddha életéből vett más képek azokat az eseményeket örökítik meg, amelyek a királyfinak a királyi palotából való szökését követik. A 95. képen bemutatott lobogó felső mezőin a palotából éjnek idején menekülő királyfi mondáját elevenítik meg; szerályának asszonyait, énekesnőit és az őrséget a kapu előtt meglepi az álom. A későbbi Buddha felhőkön vágtat el minden világi megkötöttségéből, kedves Kanthaka paripáján — a szabadságba. A felhő azt jelképezi, hogy az alvó alakok álmukban látják a jelenetet. Lent Gautama királyi apjának a szökevény után szalajtott fullajtárai járulnak Suddhódana király elé; büntetés vár rájuk, mert nem hozták vissza a menekültöt. Mögöttük két bíborruhas hóhér áll.

Egy másik lobogón az alakok is, a tájkép is jellegzetesen kínai. De a királyfi hű Kanthaka paripájának megható tartása, amint búcsúzik világtól elvonuló gazdájától: pontosan a görög-buddhista domborművek megfelelő ábrázolásaira emlékeztet. Mellette a hajnyírás jelenete: a királyfinak lenyírják a haját, mielőtt visszavonul a rengetegbe. Alant egy lesóványodott alak az indiai önsanyargatók hagyományos testtartásában jelképezi Gautama önkínzását, mielőtt megtalálta az igaz utat a megvilágosodáshoz és felszabaduláshoz.

Egy másik zászló felső része két jelenetet örökít meg: a királyfi búcsúzik Kanthaka paripájától és hű lovásától, Csandakától. A kép

legalsó részén kitűnő térelosztású jelenetet látunk : a lovas küldöttek kutatják a királyfit.

Az Élettörténetnek ezeket a hagyományos tárgyait kifejezetten kínai modorban ábrázolja a művész és ez szembetűnő ellentétben áll azzal a ténnyel, hogy a Buddhák és bódhiszattvák, vagyis jövőndő Buddhák alakjai többé-kevésbé megegyeznek a görög-buddhista szobrászatból a belső-ázsiai művészet közvetítésével fejlődött alakok jellegével. Akármilyen is ennek a helyes magyarázata, érdekes párhuzamot észlelünk itt azzal az átalakulással, amelyen a keresztény monda ment keresztül az olasz vagy flamand festők ecsetje alatt.

Az egyes buddhista istenségeket ábrázoló képek között Gautama Buddhának és azoknak a képmásai, akik megelőzték őt a Megvilágosodásban és a nirvánában, meglehetősen ritkák. Jellemző ez a kínaiakra. A buddhista vallásos kegyeletet Kínában, mint egyebütt is, úgy látjuk, jobban vonzzák a kisebb és az emberhez közelebb álló isteni lények. De ezeket a felsőbb lényeket mindazáltal különös hagyományos tisztelettel festik meg. Ezért köntösük redőzete mindig híven utánozza Buddhának a görög-buddhista szobrászatban hellén minták után megrögződött öltözékét. Másrészt az egyes bódhiszattvák képi ábrázolatai, akár selymen, akár papíron, igen gyakoriak. Modorban és kezelésben észrevehető különbségek vannak közöttük, de a görög-buddhista hagyomány hatása szembeszökő mindenütt a redőzetben és az ékszerekben. Jellemző, hogy a különösen művészi becsű bódhiszattva-képek leginkább Avalókitésvarának, a könyörületesség bódhiszattvájának nagyszámú ábrázolatai között találhatók. Tun-huang buddhista pantheonjában a könyörületesség bódhiszattvája éppoly uralkodó helyet foglal el, mint Kuan-jin, vagy «Kvannon», a «könyörületesség istennője» Kína és Japán mai buddhista vallási hódolatában.

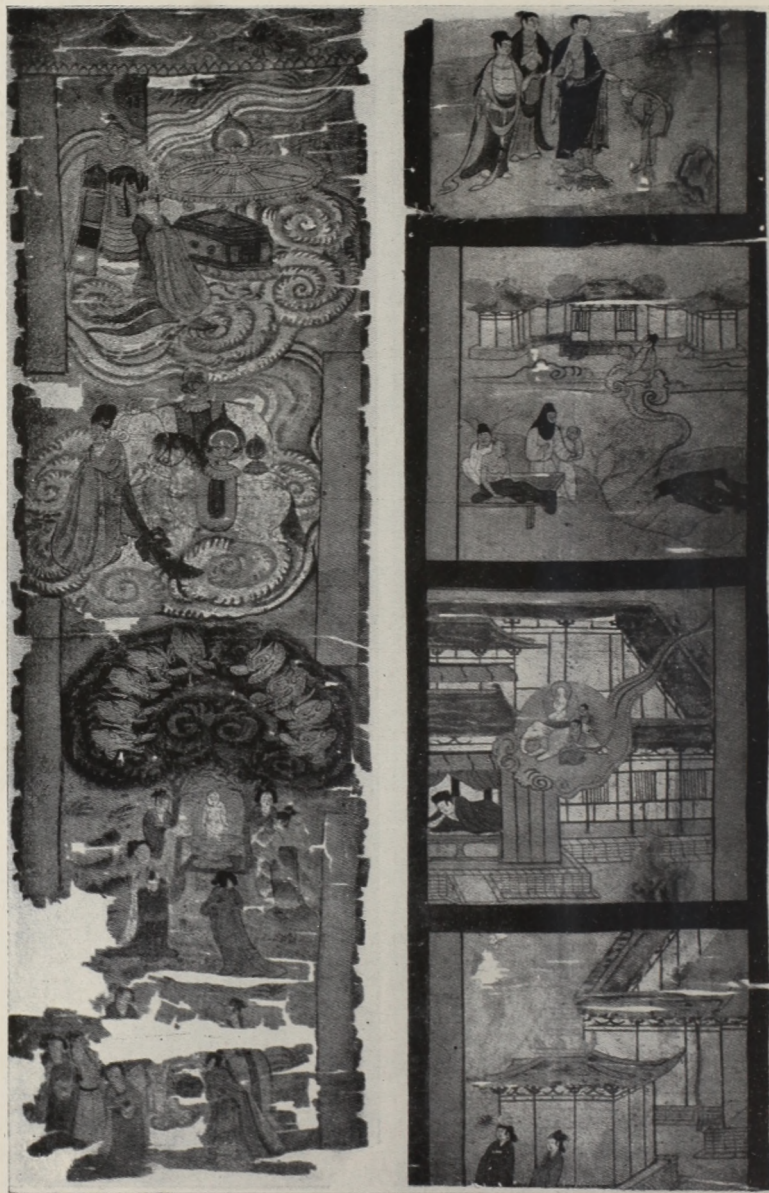
A 103. kép Avalókitésvara álló alakját mutatja be jellegzetesen indiai testtartásban, kezében hullámosan kanyargó virággallyal. A megfakult szín csak még jobban érvényre juttatja a kitűnő rajzot, és az alak és arc finom vonalait. Két csaknem életnagyságú Avalókitésvara-alak remekbe készült méltóságos rajza arra vall, hogy igazi mester kezéből eredő festmény másolata.

Egy finom papírfestmény (102. kép) a víz partján fűzfák alatt padon ülő Avalókitésvarát ábrázol, jobbkezeben fűzragally. Ez a festmény azért érdekes, mert egy japáni hagyomány szerint a tizen-

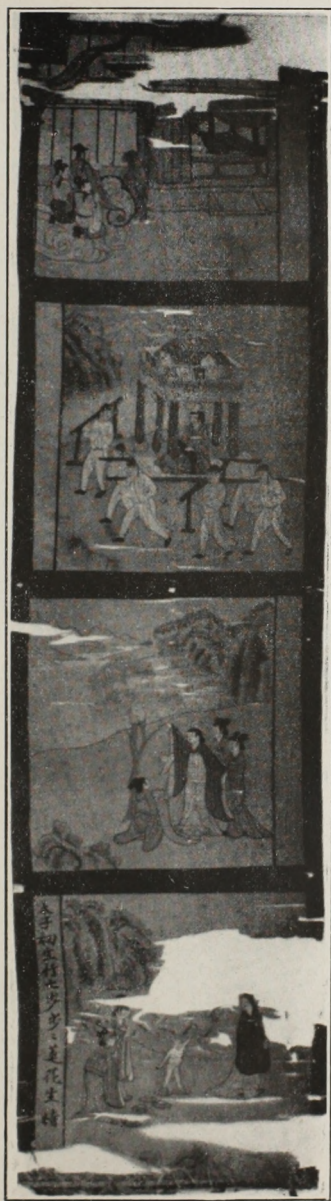

92. RÉGI KÉZIRATOK AZ EZER BUDDHA BEFALAZOTT BARLANGI KÖNYVTÁRÁBÓL.

1. Szanskrit pradzna-paramita szöveg, pálmalevelel. 2. Ősi török írástekerés, manichaeus öbfnök vallomásaival. 3. Török könyv. 4., 6. Ujgur szövegek, könyvalakban. 5. Belsőázsiai bráhmí írású szent könyv. 7. Belsőázsiai kurzív bráhmí írás egy kínai írástekerés hátlapján. 8. Szoghhiánai írástekerés. 9. Tibeti szent könyv egy levele.

93, 94. RÉGI BUDDHISTA SELYEMZÁSLÓK, BUDDHA ÉLETÉNEK LEGENDÁS JELENETEIVEL, AZ EZER BUDDHA BEFALAZOTT SZENTÉLYÉBŐL.

95, 96. SELYEMRE FESTETT RÉGI BUDDHISTA ZÁSZLÓK, BUDDHA ÉLETÉŐL VETT JELENETEK KÉPEIVEL.

97. RÉGI BUDDHISTA SELYEMZÁSZLÓ.

98. RÉGI BUDDHISTA SELYEMFESTMÉNY.

99. RÉGI BUDDHISTA SELYEMZÁSZLÓK, VIRÚPÁKSÁNAK, «A DÉL
KORMÁNYZÓJÁNAK» KÉPÉVEL.

100. RÉGI BUDDHISTA SELYEMFESTMÉNY: VAISRAVANA, AZ ÉSZAK
URALKODÓJA, AMINT ÁTKEL AZ ÓCEÁNON ISTENI KÍSÉRETÉVEL.

Tun-huang, Ezer Buddha.

kettedik-tizenharmadik századbeli Szung-dinasztia egyik császára pillantotta meg álmában Avalókitésvarát először így, ahogyan ez a kép mutatja be. De a mi képünk azt bizonyítja, hogy Kínában sokkal régebben megfestették Avalókitésvarának ezt az alakját. Az adományozó alakja lenn látható a képen a tizedik század férfiviseletére jellemző széleskarimájú kalapban.

A felirat-, vagy jellemző ismertetőjel nélküli, meg nem határozható nevű bódhiszattvákat ábrázoló szép selyemzászlók közül a 87. és 88. képen láthatók kitűnnek az alak vonalainak kecsességével és a gazdag színezés szépségével. Balról kékeszöld lótuszon áll a bódhiszattva, keze imára kulcsolódik. Alakra, viseletre, ékszerekre megegyezik a «kínai» jellegű bódhiszattva hagyományos vonásaival. De a ruhák redőzete, mint mindig, gandhárjai mintákat utánoz és hibátlan könnyedségre vall, színhatása kellemesen összhangzó.

Még érdekesebb a jobbról levő bódhiszattva-alak (88. kép). Meglepő testtartásán méltóság és az erő öntudata ömlik el, egyesítve a mozdulat fürgeségével. Mindez és a bódhiszattva arcának kifejezetten nem-kínai vonása, igen tetszetősé tesz ezt az alakot. Egyike ez a leghatásosabb képeknek ennek a buddhista pantheonnak arckép-csarnokában. A test egyenes tartása, emelt fej s a jobblábra nehezedő súly a mozdulatok bámulatos erejével lepnek meg. Úgyesen hangsúlyozzák ezt a mennyezet szabadon csüngő bojtjai és csengői.

Az arc jellege, különös megvető kifejezése egyaránt távol áll attól a kínai jellegtől, amely a leggyakoribb ezek közt az isteni lények között, és az Indiából átvett görög-buddhista művészet hellenisztikus jellegű arckifejezésétől. A sajátágosan idegen fej erős ellentétben van azzal a teljességgel kínai művészeti modorral, amely a test és a ruházat hullámzó vonalaiban jut kifejezésre. Gyönyörködető és egyúttal zavarbaejtő kép.

Avalókitésvara mellett még két másik bódhiszattva iránt éreztek különös hódolatot a tun-huangi hívők. Bizonyosága ennek az őket ábrázoló nagyszámú festmény. Az egyik: Manydzsusrí. A 97. képen bemutatott jó állapotban megmaradt templomzászló határozottan indiai modorban ábrázolja: faji jellegében, test- és kéztartásában és viseletében egyaránt. A lótuszülést oroszlán hordozza, ez az ő hagyományos kísérőállata. Az oroszlánt vezető barnabőrű «lovász» indus embert akar ábrázolni. Manydzsusrí testtartása, nőies vonalai és

ruhája — rövid ágyékkendő, áttetsző ing — jellegzetesen indiai. A rajz és szín összhangja igen életszerűvé teszi a festményt. A képen tükröződő hagyományos egyházi felfogás indiai mintára vall, de ez a minta nem Gandhára és Északnyugat-India felől jutott el Kínába, hanem délről, Nepálon és Tibeten keresztül.

Avalókitésvara egyetlen lehetséges versenytársa népszerűségben a Távol-Kelet buddhista pantheonjának bódhiszattváit között Ksitigarbha. Kínában Ti-cang, Japánban Dzsizsó a neve. A tunhuangi zászlókon könnyen felismerhető a szerzetes borotvált fejéről, csfkos köpönyegéről, amely a kolduló barátok viselete. Megszámlálhatatlan újjászületésen keresztül munkálkodott az élő lények üdvözülése érdekében. Az utazók nagy pártfogója. A 98. kép ebben a szerepében ábrázolja. Kinyílt lótuszon ül keresztbevetett lábbal, jobbkezeiben a kolduló barát vándorbotja; feje, válla az utazók egyszerű kendőjébe burkolva; balkezeiben lángoló kristálygömböt tart, hogy megvilágítsa a pokol sötéttségét. Megrajzolásának egyszerűségével, nyugodt, összhangzó színeivel rendkívül bájos ez a kép, derült és nyugalmas szépséget sugároz.

Balról lent látható egy alak felsőrésze: a kép fiatal adományozója. Sem a vele szembenlevő szabad sík, sem a közbeeső feliratszalgal nincsen kitöltve. Sajnos, ez igen gyakori jelenség a fogadalmi ajándéknak szánt festményeken. A vevő valószínűleg útban a búcsújáróhely felé, vagy ott vásárolta a képet sebtében, és nem volt ideje — vagy az írásért járó külön díjra való pénze — hogy megszövegeztesse és befestesse a képbe annak rendje és módja szerint az ajánlófeliratot, illetékes írástudóval, ahogyan a finom írásművészetre kényes kínai szokás megköveteli.

Ksitigarbha egy másik alakjának, a Hat Világ urának is hódoltak tisztelői, talán még rajongóbb tisztelettel. A Hat Világ a pokol lakóinak a világát is magában foglalja. Mint az Alvilág legfelsőbb kormányzójának, hatalma kiterjedt arra is, hogy a pokolba jutó lelkeknek megkegyelmezzon és megmentse őket a büntetéstől. Ebben a szerepében sziklán ül kolduló vándor viseletében. Ő az elnöke az alvilági törvényszéknek. A pokolbeli bírák — tízen — hivatali asztaluknál ülnek kínai közigazgatási szokás szerint. Egy buzogányos ördög egy elátkozott lelket vezet éppen Ksitigarbha elé. A bűnösön rajta van a kínai kaloda, az úgynevezett *kang*. Varázstükörben látja a vétket, amiért elítélték.

A kép ajánlófeliratára szánt hely és az adományozók nevének hagyott szalag itt is üresen maradt.

Mielőtt áttérnénk az aprólékosabb gonddal alkotott képekre, figyeljük meg a nagy festményeken gyakran szereplő kisebb istenségek csoportját. Bizonyára élénken foglalkoztatták ezek az alakok a Tun-huang környékén élő buddhista hívők képzeletét. Erre vall az, hogy sok külön zászlót szenteltek nekik. Ezek az isteni lények: a négy lókapála, vagyis a Négy Világtáj Őrei. Mindannyiszor harcos királyokként ábrázolják őket, pompás viseletben és fegyverzetben. Lábuk eltaposott gonosz szellemeken nyugszik. A lókapálák eredete régi időkbe nyúlik vissza, India buddhista hitregéjébe. Képirástani ábrázolásuk nyomon követhető a görög-buddhista művészettől a belsőázsiai freskókon keresztül a Távol Keletig.

Egy papiros-album festett lapjain mind a négy lókapálát megtaláljuk: Vaisravanát vagy Kuvérát, az Észak uralkodóját, ismertető jeleivel, az alabárdal és egy szentély kis mintájával; Virúpáksát, a Dél kormányzóját, kezében kard; Dhritarástrát, Kelet urát, íjjal és nyilakkal; és végül a Nyugat urát, a buzogányos Virúdhakát.

E harcos királyok vonásainak és viseletének bizonyos eltéréseiből megállapíthatjuk a különbséget a lényegében belsőázsiai és a tiszta kínai jellegű ábrázolások között. A Virúpáksa-képmások egyikén (99. kép) jellemző az arc vad kifejezése, az egyenes szemek, a hosszúderekű karcsú test. Valószínű, hogy ennek a festett zászlónak az előképe belsőázsiai eredetű. A gazdag fegyverzet és viselet a kínai módorú festményeket is jellemzi, de ezeken az arcvonások szelédobbek és a szemek jellegzetesen ferdemetszésűek.

Ennek a fajjellegetek szép példája a 99. kép. A lendületesen elhajló test, a libegő redőzet rajzolásában mutatkozó szabadság, a szétterpesztett ujjakkal fölemelt kéz, mindezek a kínai művészi ízlésre jellemző vonások. Csak futólag érintem, hogy mily bőséges anyagot nyujtanak ezek a képek a hajdani védő fegyverzet tanulmányozására.

A lókapálák közül Vaisravana, az Északi Világtáj Védőszentje, foglalja el az első helyet festményeinken. Ez teljesen érthető is, mert a régi indiai felfogás Vaisravanát Kuvérával, a gazdagság hindu istenével azonosítja. Egyedül ő van rajta a képeken a szellemek hadának kíséretében. Így a 100. képen bemutatott mesterkézből eredő szép festményen látjuk Vaisravanát, amint felhőn halad a hullámozó óceán

felett, nyomában a kísérők tekintélyes hada, egyrészük emberi, egyrészük ördögi.

Nem térhetek itt ki, hogy rámutassak arra a sok érdekes művészi és képirási jelenségre, amely ezen a remek kis festményen leköti figyelmünket. Megragadja szemünket a rajz finomsága, az összhangzó színezés és az alakok elhelyezésének tökéletes egyensúlya. A lókapála koronája eszünkbe juttatja a szaszanída «királyok királyának» uralkodói fejdíszét. Kétségtelenül iráni eredetű ez. A tenger fenségesen hömpölygő hullámai és a láthatáron emelkedő hegylánc, amely csodálatos módon érezteti a távolságot: megragadó. A kínai festőművészet különösen remekel ezekben.

A festmények nagy sokasága közül, amelyek magasabbrangú buddhista istenségeket ábrázolnak különleges tevékenység közben vagy egyházi gyülekezeteken, mindjárt kezdetképpen megemlítek egyet, amely sokatmondóan szemléltetheti, mily nehézségbe ütközik mainapság a korai kínai buddhista festmények korának megállapítása. Ez a régi festmény Avalókitésvarát ábrázolja, amint egy lelket vezérel az ő egébe (*Cimkép*). Nemes alkotás ez, kecsesség és méltóság sugárzik róla. A kecses nőalak hajdíszéből és viseletéből eleinte arra következtettek, hogy ez a finom kép a T'ang-kor utáni időkből való. Megcáfolta ezt a feltevést egy igen nevezetes tekercsfestmény, amelyet egy turfáni kínai sírban fedeztem fel. (A tizenhetedik fejezetben szólok erről.) Ez a turfáni selyemfestmény határozottan a nyolcadik század első negyedéből való. Sajnos, töredékesen maradt ránk ez a különféle világi jeleneteket ábrázoló emlék. A nőalakok hajviselete és ruhája csakugyan eszünkbe juttatja a tun-huangi festmény kecses nőalakját, azt az ájtatos lelket, amely alázatosan rábizza magát, kissé meghajtott fejjel, isteni vezetőjére. Nemhogy nem későbbi ez a kép, ellenkezőleg, a rajta ábrázolt divatot ezekután mint a korábbi T'ang-korszakra jellemzőt, fogjuk ismerni.

Az Avalókitésvarát isteni mellékalakok csoportjában ábrázoló nagy képek közül különös említést érdemel a 101. képen gazdagon színezett selyemfestmény. A kínai festésmodor és az indiai, iráni és belsőázsiai mintákból eredő elemek, meg a tibeti ízlés keveredik benne. Az ezerkarú Avalókitésvara ülő alakját látjuk a kép középső körében, a körön kívül pedig az isteni kísérőket szabályosan elhelyezve. A bódhiszattva egyetlen feje körül a kezek sokaságából fonódik a dicsfény. A tenyerek mindegyikében egy-egy nyitott szem

azt jelképezi, hogy Avalókitésvara mindenütt jelen van, örökdő szemmel, keze segítésre kész, úgyhogy képes megváltani egyszerre valamennyi hívének lelkét.

A háttér felső felében egy-egy elkülönített korongban a Nap és a Hold fénykoszorús bódhiszattvát látjuk, alattuk meglehetősen merev virágok és gallyak permeteznek alá a világoskék égből. A háttér alsó felében két gyönyörűen rajzolt alak. Hagyományos nevük: «a Bölcs», és «az Erény nimfája». Mindkettő lótszonon ül, imádkozó testtartásban. Alattuk pedig két lángoló hajú, torz orcájú gonosz szellem viaskodik szilaj mozdulatokkal. Félreismerhetetlenül rokonok a tibeti buddhizmusban kedvelt *tantra*-szerű szörnyetegekkel. A két alak között egy vízmedencéből két, fegyverzetbe öltözött *nága* emelkedik ki, a víz istenségei. Az Avalókitésvarát magában foglaló korongot tartják fejük fölél.

Az Ezerkarú Avalókitésvarát és «mandaló»-jának, vagyis környezetkörének isteni alakjait még művészibb ábrázolásban, a színek ragyogóan gazdag pompájában mutatja egy másik nagy és szerencsére elég jól megőrzött festmény (105. kép). Hossza több mint két méter, szélessége 170 centiméter. Nem írhatom itt le minden részletét ennek a káprázatos képnek. Az előbb említett kép isteni lényein kívül további bódhiszattva-alakok népesítik be a festményt, szabályosan elosztott csoportokban, azután a hindu hitrege Indra és Brahman istene és határozottan sivai jellegű szörny-istenségek. A kép alsó sarkait nagyobb isten-csoportok foglalják el, mindegyikben egy női istenség alakjával. Ezek alatt megint a Négy Világtáj pompázatos ruhákba öltözött uralkodóit látjuk, párosával. A festmény alsó szélén itt is gonosz szellemek terpeszkednek a lángok háttére előtt. Az egésznek az elrendezése nagy ügyességre vall s a színezés gazdagsága ugyancsak nagyon hatásos.

Ezekhez a pompás Avalókitésvara-képekhez képest a 104. képen bemutatott nagy festmény meglehetősen merev és lapos. Felül egy sorban négy alakjában ábrázolja a kép ezt a bódhiszattvát. Alatta Szamantabhadra bódhiszattva, fehér elefántján és Manydzsusi az oroszlánján. De ennek a képnek is megvan a maga érdekessége: ez a legrégebb pontosan keltezett festmény. Ajánló felirata a 864. évnél felel meg.

Régészeti érdekessége a képnek, hogy alsó képmezője az adományozókat és hölgyeiket ábrázolja, kettő közülük apáca. A másik

két ajándékozó nő viselete — a nem túlságosan bő ruhaujj, az ékszerek hiánya a hajviseletben — jelentékenyen különbözik a tizedik század képein látható divattól. Ugyancsak eltér ez a viselet attól, amely a nagy valószínűséggel régibb képek adományozóinak alakjain figyelhető meg.

Az első ezek közül nem is festmény, hanem egy szép selyemhímzéses függőszőnyeg (89. kép). Magassága csaknem harmadfél méter, szélessége másfél méter. Mester kezéből eredő festmény másolata ez hímzésben, akár férfiak, akár nők hímezték is. Rajzának nemes ízlése megkapó. Úgyes, gondos munka. Színei is gyönyörűek. T'ang-kori festményeink egyik legmegragadóbb darabja. Buddha Szákjamunit ábrázolja a «Keselyű-csúcs»-on, a buddhista legenda híres szirtjén. Ez a szirt a mai Rádzsgír felett emelkedik.* Az alak mozdulatának és ruhájának minden részletében egy indiai szobrászati ábrázolás egyházi hagyományából eredő minta másolata. De az egész kép elrendezésén igazi művész kezenyoma érzik.

Buddha mellett bódhiszattvák és tanítványok állanak párosával. Mindamellet, hogy a hímzés meglehetősen megsérült állapotban került elő, a tanítványok szép feje megmaradt. Igen finom a két kecses Apszára, vagy mennyei leányzó rajza, ahogy a baldachin két oldalán lebegnek alá. Felhőgomolyok és hullámozó köntösük tartja fenn őket.

Az adományozók és hölgyeik alakjait különösen érdekessé teszi ruházatuk s az, hogy élethűséggel vannak ábrázolva. A férfiak csúcsos és bojtos sapkája olyan, amilyeneket a T'ang-kort közvetlenül megelőző idők szoborművein látunk. Ugyancsak jellegzetes a nők viselete: magas derekú szoknyák és hosszú, szorosan tapadó ruhaujjak. Egyszerű hajviseletük is jellemző a korra. Nyilván annak a kornak a divatja ez, amelyben a hímzés készült. S ez az idő bizonyosan régibb, mint legrégebb keltezett festményünké, amely 864-ből ered.

Ez a női divat változásaiból meríthető, némiképpen időrendi sorozat megvívásztalhat bennünket azért, hogy hiányzik a pontos keltezés a buddhista egeket ábrázoló festményeken. Igen nagy és fontos csoportja ez a tun-huangi festményeknek. De mielőtt ezek ismertetésébe fognék, röviden utalnom kell az újjászületés felfogására. Az újjászületés gondolata az, ami a hívők közvetlen érdeklődését az égi

* Rajgir, Bengálban.

lakóhelyek iránt ébrentartja s oly kívánatossá teszi szemükben a mennyországot. Az indiaiak meggyőződéses hite a sorozatos újjászületekben (reinkarnáció) ma is éppoly szilárd, mint valaha. Ez az alapja minden buddhista tanításnak is. Főcélja ennek, hogy megmutassa az utat, hogyan lehet kimenekedni az újjászületés és a velejáró szenvedések végtelen láncolatából és üdvözülni a nirvánában, vagyis a végső feloldódás boldogságában.

A kínai nép lelkülete, úgylátszik, sohasem tudott megbarátkozni ezzel a jellegzetesen indiai életfelfogással, amelynek célja az egyéni lét megsemmisülése. A kínai buddhisták kevésbé bölcsekedő hajlamúak, mint az indiaiak. Abban a hitben kerestek tehát vigasztalást, hogy az ájtatos lelkek erényes életük és szellemi érdemeik jutalmául újjászülethetnek a Paradicsomban és ott üdvösséges nyugalomra lelnek, ha nem is örökre, legalábbis mérhetetlenül hosszú időre.

A jámbor képzelet ezt a Paradicsomban való újjászületést igen költői módon úgy színezi ki, hogy az erényes lélek egy lótusz bimbóból ébred rá kis gyermekként erre az új boldogságra. A tun-huangi képek között csakugyan megtaláljuk a fiatal lelkek boldog megszületésének ilyen ábrázolásait.

A mahájána buddhizmus, mialatt kifejlesztette a bódhiszattvák imádatát, ezeket több Buddhának lelki fiaivá avatta és lassan-lassan minden egyes Buddhának külön-külön Paradicsomot alakított ki. Avalókitésvara bódhiszattva ilyen módon Amitábha Buddhának, «a Határtalan Világosság»-nak szellemi gyermeke, aki Paradicsomot teremtett a Nyugaton. Az újjászületés Amitábhanak ebben a Paradicsomában különösképpen csábító, kiszemelt reménysége és törekvése az áhítatos hívőnek. Ezért találunk több képet erről a Paradicsomról, mint akármelyik másikról tun-huangi nagy selyemfestményeink gyűjteményében.

Ezek közül választottam ki elsőnek a 106. képen látható festményt, részben mert egyszerű rajza lehetővé teszi, hogy világosan megkülönböztessük rajta az ilyen Paradicsom-képek bizonyos lényeges jelenségeit, részben pedig, mert okunk van azt következtetni, hogy ez a kép igen régi korból való. A festmény igen figyelemre méltó erőteljes és mégis kellemesen kevert színeivel. Középpüött Buddha Amitábha trónol Avalókitésvara és Mahászthama bódhiszattvák között. Lejjebb két kisebb bódhiszattva ül. Buddha s a két bódhiszattva hármassal mögött Buddha legelső hat tanítványa helyezkedik

el ; borotvált fejükről látjuk, hogy szerzetesek. Fent, balról és jobbról, egy-egy mennyei leányzó virágokat szór alá. A kép technikájának figyelemreméltó jelensége, hogy az emberi hús ábrázolásában a kiemelkedő pontokat (orr, áll, stb.) világosabb színfolttal emeli ki. Ez a módszer kétségtelenül a hellenisztikus művészetből fakad és csak egyetlen másik képen fordul elő.

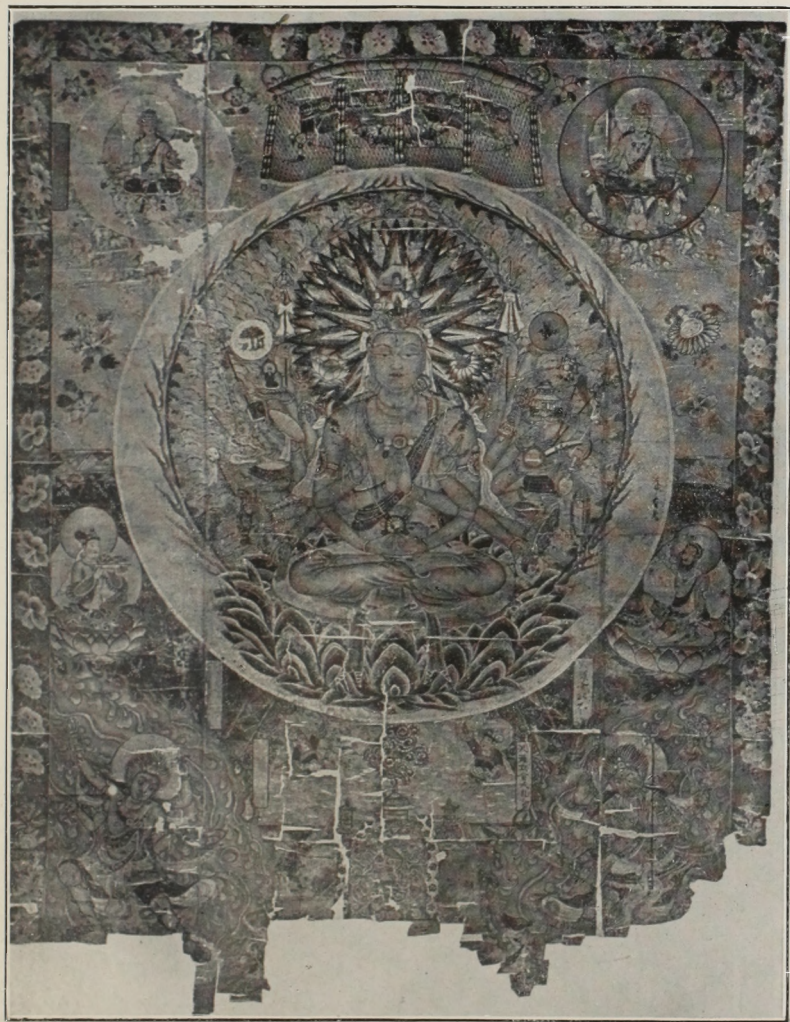
A régi eredet határozott bizonyosságára lelünk az adományozó alakjában (107. kép) ; az alak a kép alsó mezejétől balra látható. Ez a mező az ajánlás szövegére volt szánva, de sajnálatosan üresen maradt. A gyékényen térdeplő nő alakja különösképpen bájos. Kétségtelenül nagyon ügyes kéz festette, élő minta után. Az arc és a testtartás csodálatos kifejezője az áhítatos elmerülésnek. A nő ruhája, ráncos szoknyája és magas *empire*-dereka, úgyszintén a nyakhatón egyszerűen kis kontyba fésült haja, korai divatra utal s nagyon emlékeztet a hímezett függőszőnyegen látott viseletre. Csakugyan, hetedik századbéli kínai domborműveken látunk ilyesmit.

Ennek a képnek igen sok jellegzetes vonását megtaláljuk Amítábhá Buddha Paradicsomának egy másik nagy selyemfestményén is. Itt is lótuszon ül a Buddha, középpütt, mellette kétoldalt két fő bódhiszattvája, kísérőikkel. A tóban, amelyen a lótusz úszik, lótusz-bimbók nyíladoznak, s belőlük ájtatos lelkek vannak sarjadóban. A feliratra szánt mező itt sincs kitöltve. Mellette apró alakok terdelnek : két adományozó jobbról és egy nő balról. A nő ruhája és hajviselete az előbbi kép finom nőalakjára emlékeztet.

Ez a két, meglehetősen egyszerű tárgyú kép megkönnyíti a részletek tanulmányozását és hozzásegít, hogy értékelni tudjuk a buddhista eget ábrázoló bonyolultabb festmények művészi kidolgozását. A 108. képen látható festmény az Orvoslás Buddhájának, Bhaisadzsjagurunak Paradicsomát mutatja meg nekünk.

Középpütt látjuk a lótuszon trónoló Buddhát, a «Magyarázó» kéztartással, mellette Szamantabhadra és Manydszusrí bódhiszattvák apróbb bódhiszattvák mellékalakjaival, valamennyi pompás viseletben, fénykoszorúval övezve. Közvetlenül Buddha mögött négy szent tanítványa, a szerzetesek rövidrenyírt hajával. Fent a háttérben, a kínai távlat-ábrázolás módján felemelve, a mennyei lakóházak. A tó felett kerti lakok, isteni lényekkel.

Közvetlenül Buddha alakja előtt van a gazdagon felszerelt oltár, kétoldalt egy-egy kecses tartású nimfa áldozatot ajánl föl. A fő lépcső-

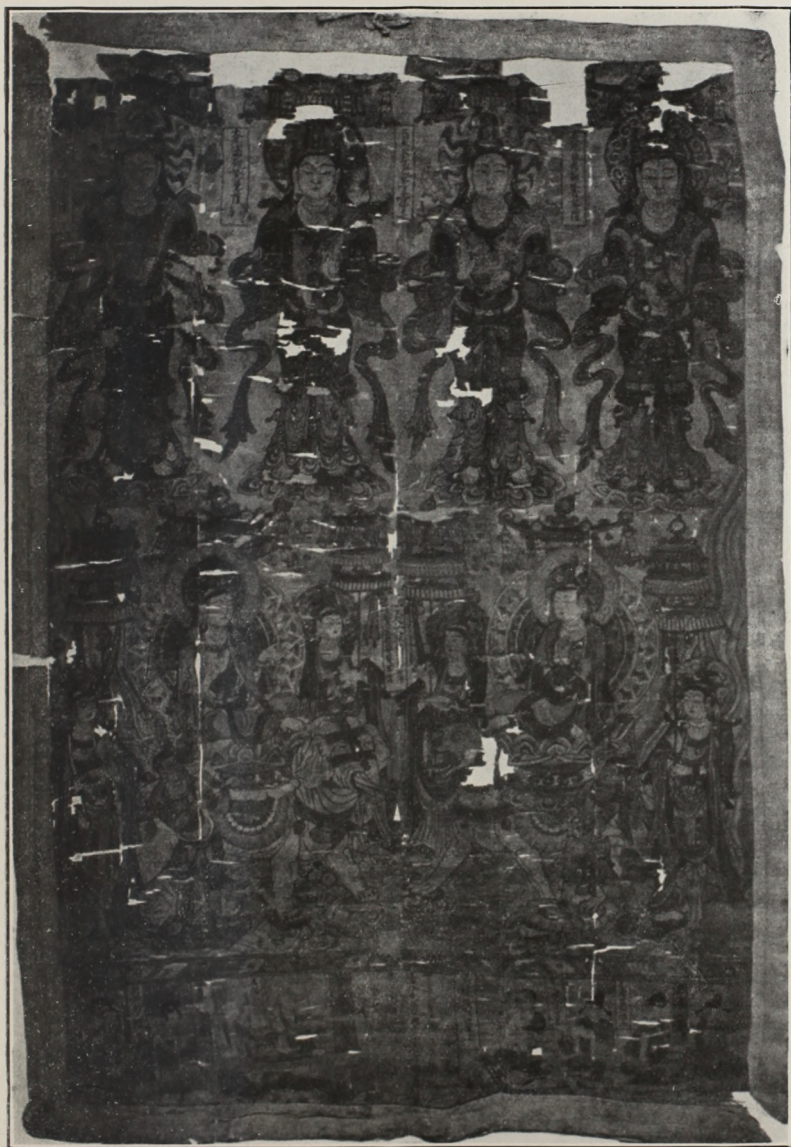
101. RÉGI SELYEMFESTMÉNY, AZ EZERKARÚ AVALÓKITÉSVARA
BÓDHISZATTVÁVAL (KUAN-JIN) ÉS ISTENI SZOLGÁLÓIVAL.

102. PAPIRFESTMÉNY
CS' IEN-FO-TUNG SZENTÉLYÉBŐL :
AVALÓKITÉSVARA A FÜZFAÁGGAL.

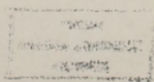

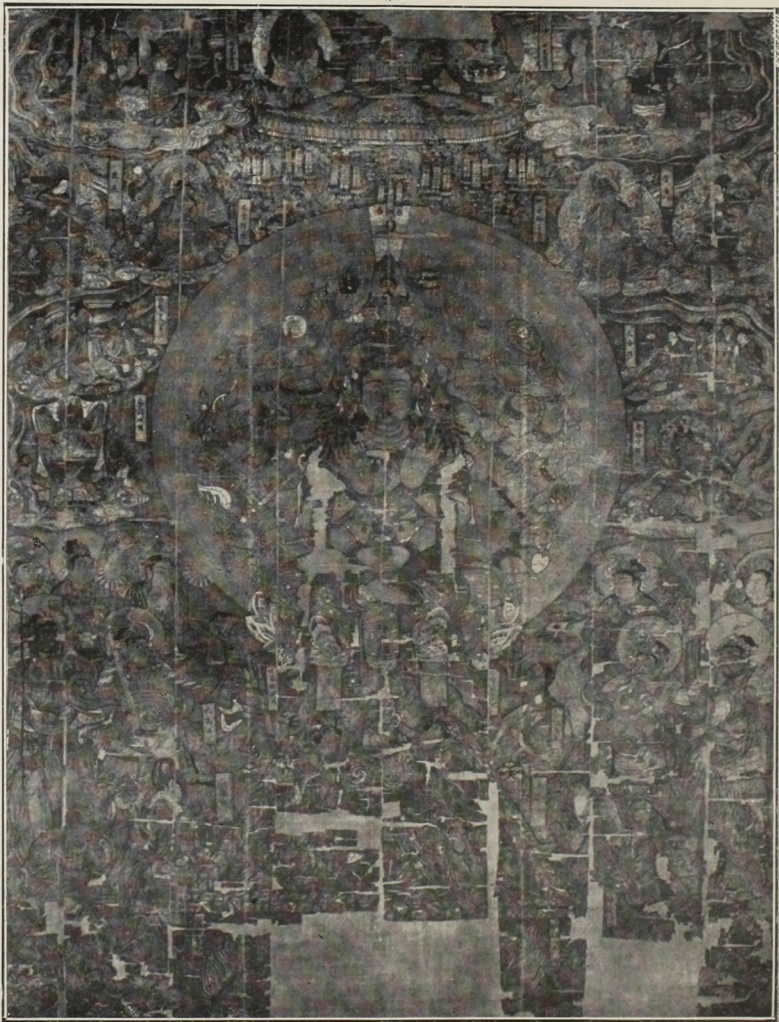
103. SELYEMFESTMÉNY
CS' IEN-FO-TUNG SZENTÉLYÉBŐL :
AVALÓKITÉSVARA BÓDHISZATTVA.

104. BUDDHISTA SELYEMFESTMÉNY, K. U. 864-BŐL : BÓDHISZATTVÁK
CSOPORTJAI. ALUL AZ ADOMÁNYOZÓK ALAKJAI.

Tun-huang : Ezer Buddha.

105. RÉGI SELYEMFESTMÉNY AZ EZERKARÚ AVALÓKÍTÉSVARA
BÓDHISZATTVA ALAKJÁVAL ÉS ISTENI SZOLGÁLÓIVAL.

zetről kinyúló emelvényen, zenészek között egy táncoló alak. Ez a jelenet majdnem minden nagyobb paradicsomi képen előfordul. De a zene és tánc örömeinek ez az ábrázolása méltán különösnek tetszhetik azok előtt, akiket az igazi indiai felfogásban gyökeredző buddhista tanítás arra indít, hogy kevésbé világias boldogságban keressék az erényes élet jutalmát. A kép jobboldalán világias kínai modorban festett jeleneteket látunk. Különbféle sorscsapásokat elevenítenek meg ezek, amelyektől Buddha segítsége mentheti meg a benne hívőket.

Az Orvoslás Buddháját ábrázoló képekhez számíthatjuk azt az igen nagy és pompás festményt is, amelynek baloldali felét mutatja meg 109. képünk. A festmény nemes rajza és finom, részletes kidolgozása, így sérülten is, igen figyelemreméltó. Az égi lények nagy gyülekezetét nagy részletességgel osztotta el a festő a lótuszos tó felett emelkedő, gazdagon díszített és részarányosan elrendezett magaslatokon és udvarokon. A fénykoszorúval nem övezett alakok csoportjai között mindkét oldalon harcos királyok láthatók remek fegyverzetben, úgyszintén ördögies szellemek alakjai.

A főteraszról kiugró nagy emelvényen egy táncoló alakot látunk. Mennyei zenekar hangjainak ütemeire kering széleseben. Különösen játékos jelleget ad ennek a táncos égi jelenetnek két furcsa, kövér csecsemő mámorosan táncoló alakja. Ezek nyilván a mennyei gyermekségük örömeiben tobzódó újszülött lelkeket jelképezik.

Két másik újszülött lelket is látunk a képen az előtérben. A tóban nyíló lótuszokon ülnek, réveteg tekintettel. Sok érdekes részletet csak futólag érinthetek itt. Így például a kétoldalt emelkedő kétemeletes kerti lak sajátos építésmódját, vagy a kerítéseken és egyebütt kedvükre üldögélő apró bódhiszattvák könnyed alakjait. A kép szélén egészen kínai modorban megfestett jelenetek Bhaisadzsjaguru legutolsó újjászületésének eseményeit ábrázolják.

De a buddhista mennyországok közt legnépszerűbb Amitábha nyugati Paradicsoma. Avalókitésvara és Mahásztháma bódhiszattvák Buddha mellett ülnek: ezek úgyszólván a Buddha szabályszerű szentháromsága. Közöttük és alattuk kisebb bódhiszattvák ülnek. A terasz kiugróján hat zenész között ott látjuk a táncosnőt. A kezében lengetett talár és fejdíszének lobogó szalagjai éreztetik meg ütemes mozdulatait. A terasz mindkét oldalán egy-egy úszó lótuszon ülő újszülött készül csatlakozni az égi társasághoz.

Röviden emlékezhetem csak meg egy töredékesen megmaradt remek selymfestményről (II.0., III. kép). Egy boltozatos kápolna egész hátsó falának vagy első kápolna hajójának földszítésére lehetett szánva ez a kép.

A jobb állapotban megmaradt darab (jobbról), még így töredékesen is két méternél magasabb és egy méternél szélesebb. A két darab együtt egy kivételesen nagy ívbolt-alakú kép külső szárnyait alkotta, mintegy hármás oltárkép módjára. Nyilván a buddhista «szentháromságot» ábrázolta a kép.

A jobboldali rész Manydzsusrí bódhiszattvát ábrázolja fehér oroszlánján. Az oroszlánt egy szinte négernek festett, de indusnak szánt sötétbőrű alak vezeti. A bódhiszattvát körülvevő remekpompájú kíséretben istenek csoportját ismerjük fel, közöttük a Világtájak Őreit szellemkíséretükkel.

A nagy festmény baloldali feléből megmaradt töredék jobb karban van. Az előbb említett jelenetnek megfelelő részlet egy fenséges főlvonulást ábrázol. Két zenészt látunk itt. A két nemes alak emelt fővel menetel. Egyikük fuvolázik, a másik szájorgonán játszik (II.0. kép). Testük hajladozó vonalai és lazán lengő öltözetük a kép tárgyával kellemes összhangban levő ütemes mozgás érzetét kelti. A furulyázó arcán csodálatosan kifejeződik a zenébe való gyönyörködő belefeledkezés. A jobboldali muzsikus tekintete pedig mesteri módon tükrözi az élénk odafigyelést.

A buddhista égnek és mennyei felvonulásoknak ilyen, minden részletében finoman megrajzolt, ragyogóan élénk színekkel megfestett képeiben gyönyörködve, úgy érezzük, felemelkedünk az isteni béke légkörébe s ugyanakkor élvezzük a képen előmleni látszó zene üde mozgását és ringó, lebegő hullámain.

Ezzel az érzéssel búcsúznak a Legbelsőbb Ázsia messze-messze keresztútján teremtett és egybegyűjtött buddhista művészeti emlékektől. Bennük gyönyörködve megértjük, mennyi hálával tartozunk a szerencsés véletlennek, amely megőrizte számunkra ennek a művészetnek a maradványait az Ezer Buddha titkos kápolnijában.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Kutatások a Nan-san hegységben.

Amikorra a Tun-huang-oázisban befejeztem tennivalómat, beköszöntött 1907 nyara. Nagyon is szívesen cseréltem tehát föl a tikkasztó puszta síkságot, a Nan-san nyugati és középső hegyeivel: a kínaiak nagy «Déli Hegységével», s így a régészeti munkát a földrajzi kutatásokkal.

Mielőtt azonban elvonulhattam a hűvös hegyek közé, el kellett még látogatnom An-hsziba, háromnapos járóföldre Tun-huangtól keletre, ahol a Kanszuból és Kína belsejéből jövő nagy út elkanyarodik Kínai Turkesztán felé. A későbbi Han-uralkodók kora óta ez az út — a Pei-san sivatagi hegyein és fennsíkjain át vivő út — volt mindig a fő közlekedő vonal Belső-Ázsiába. An-hszi mindig jelentékeny helye volt ennek a vonalnak. De nem volt semmi jele ennek a fontosságnak, sem az elhagyatott körfalakon belül, a helység egyetlen kanyargós utcájában, sem a falakon kívül, a romváros szélmarta omladékai közt.

De sikerült kinyomoznom délre innen a puszta talajon a hajdan kori határfal maradványait. Ezen a falon ment keresztül Hszüan-cang, amikor a hivatalos tilalom ellenére suttyomban elindult kalandos útjára a «Nyugati vidékekre». Elmondtam másutt a vakmerő vállalkozás történetét, amely már a kezdet kezdetén csaknem életébe került a kegyes zarándoknak, amikor eltévedt a sivatagban észak felé és hajszás híja, hogy szomjan nem veszett, mielőtt elérte Hámi messze oázisát.

Régiség-leleteimet elhelyeztem biztos őrizetbe An-hszi sívárja-mén-jében, aztán elindultam délnek a Nan-san havasaiba. Odavivő útamban felfedeztem egy nagy romhelyet a kis Csiao-tszü falu közelében, a két legalacsonyabb kopár külső hegylánc között. A kiszára-

dás — akár valami helyi éghajlati változás idézte elő, akár pedig a legészakibb tibeti fennsíkok magas vízvázlatzó hegyláncában az utolsó jégkorszak után hátramaradt jégárak fokozatos megfogyatkozása — nagy változásokat teremtett ennek az alacsony hegyvidéknek a fizikai viszonyaiban. Ennek jele az, hogy az a patak, amelynek még kinyomozható csatornája öntözte egykor a mai romvárost és a körülötte elterülő megművelt területet, teljességgel eltűnt.

Régészeti bizonyíték azt mutatja, hogy a fallal körülvett városban a tizenkettedik vagy tizenharmadik századig még laktak emberek. Annál meglepőbb volt tapasztalnom, hogy ezóta milyen pusztítást vitt végbe a szél a város falaiban. Mindamellet, hogy igen szilárdan épült a fal, a keletnek néző szakaszon mindenütt teljesen leomlott és sokhelyütt valósággal nyoma sem maradt. Felfalta a szél-söpörte homok. Az uralkodó keleti szél irányával párhuzamos, északnak és délnek néző falak majdnem teljesen sértetlenek maradtak.

Amikor később felkapaszkodtam a második külső hegyláncot átmetező Ta-hszi patak cañon-szerű völgyén, buddhista barlang-templomok festői sorára bukkantam. Kínai nevük *Van-fu-hszia* — a «Tízezer Buddha völgye». Ma is búcsújáró-hely még. (112. kép.) Korban is, jellegben is nagyon hasonlók az «Ezer Buddha» szentélyeihez, bár jóval kevesebb barlang van itt. A falak finom festményei a T'ang-kor buddhista művészetének emlékeit őrizték meg itt a tulajdonképpeni Kína határszélén (113. kép).

Térképeztük a Nan-san jégárborította csúcsainak hegyláncát, amely a Szu-lo-hótól nyugatra elterülő rettentő kopár görgeteges fennsíkokra tekint alá, aztán elindultunk egy eddig ismeretlen hegyvidéken keresztül a még meglevő Nagy Fal híres Csia-jü-kuan kapuja felé. Útunk közben még ebben a kedvező időszakban is komoly nehézséget okozott a víz hiánya. A fal átjáróját tekintélyes erőd jelöli. A Belső-Ázsiából érkező utazók évszázadok óta úgy üdvözölték ezt a helyet, mint az igazi «Katháj» küszöbét. Minden könyv és térkép, akár európai, akár kínai, valóban úgy ábrázolja a nagy Szu-csou-óázis legnyugatibb részén a Nan-san lábáig körülkanyarodó fal vonalát, mint a Kanszu északi határát védő hajdani Nagy Fal végződését. Mégis nyilván lehetetlen volt belenyugodni abba a hiedelembe, hogy ez a fal ily régi időből való. A Tun-huang sivatagában felfedezett ősi határfal maradványai, amely An-hsziig és azon túl is kiterjedt, ellentmondtak ennek a feltevésnek.

A kérdést akkor oldottam meg, amikor harmadik kutató úton sikerült kinyomoznom annak a régi kínai *límes*-nek a folytatását, ahol sivatagos vidéken halad tovább az Etszin-golhoz, mintegy nyolcvan kilométerre Szu-csoutól északra. Célja az volt, hogy megvédje a Nan-san északi lába mentén vonuló oázisok övét. Ez az oázis-szalag volt a nélkülözhetetlen átjáró a Tárím-medencébe, amióta csak az első Han-dinasztia idejében megkezdődött Kína terjeszkedése nyugat felé. A döngölt agyagból rakott roskadozó fal, amelyet a mai utazó a Csia-jü-kuan kapunál lép át, késő középkori eredetűnek bizonyult. Éppen ellenkező célból épült, mint a Nagy Fal. Nem azért, hogy nyitva tartsa, hanem hogy elzárja a nagy belső-ázsiai útvonalat, attól fogva, hogy Kína újra áttért hagyományos elzárkózó magatartására.

Szu-csouban, az első városban «a falon belől», nagy nehézségekkel kellett megbirkóznom, mielőtt július végével elindulhattunk a Közép-Nan-sanba vívő útunkra. A helyi hatóságok tele voltak aggodalommal a tangut rablók útonállásai és hasonlók miatt. A szükséges szállítóállatok összeszedése nehéz feladat volt. Kanszu kínai telepesei általában halálosan rettegnek a hegyektől. A legszélső előhegyeken túl nem merészkednek. Csak a Richthofen-lánc és a Tolai-san-hegylánc közötti fennsíkszerű völgyig kaptunk vezetőket. Ott, mintegy 4000 méter magasságban, aranytárnákat találtunk. A hsziningi oldalról, Tibet északkeleti határszéléről való vállalkozóbb szellemű nép apró csoportjai dolgoztak itt.

Elhagyva ezeket a feltárt bányatelepeket, nem láttunk emberi lényeket augusztus vége feléig, amikor a Kan-csoutól délre, a völgyben legeltető pásztorok tanyájához értünk. Törökök voltak, érdekes kóborgó vándornép. Szerencsére a Nan-san négy nagy hegylánca oly jól felismerhető körvonalakban emelkedik a Khara-nór és Koko-nór tó körüli felvidék felé, hogy vezetőkre nem volt komoly szükségünk. A 3300—4000 méteres magaslatokon majdnem mindenütt kitűnő legelőket találtunk. Nagy áldás volt ez fáradt állatainkra. Bizonyára ezek a kövér legelők csábították e nagy nyitott völgyekbe már a régi idők vándoréletű népeit: a jüe-csi, a későbbi indo-széktha és a hún törzseket.

Sokat szenvedtünk a csaknem naponta zuhogó fagyos esőtől és jeges darazáportól. A nagy völgyek fejeinél, sőt a Csendes-óceán vízgyjűtő területének vízzel elárasztott széles vízválasztó fennsík-

jain nagykiterjedésű ingoványokra bukkantunk. A természetadta nehézségeket jelentékenyen megnövelte kínai lovászaink gyámoltalansága, s amit udvariasan így nevezhetnék: a veszedelemtől való mélyen bennük gyökerező fizikai irtózásuk. Ismét és ismét összebeszéltek és kísérletet tettek, hogy megugorjanak s minket otthagyanak szállító készség nélkül málháinkkal. Szerencsére, mindannyiszor elnyomtuk a lázongást s nem hiúsíthatták meg terveinket.

Augusztus folyamán mintegy 650 kilométeres utat jártunk meg. Átkeltünk és térképeztük a Közép-Nan-san három legészakibb láncát, amelyeknek hóborította csúcsai 5500—5800 méter magasságba nyúlnak, Szu-csou és Kan-csou délkörei között. Felvételeink során kikutattuk az oázisokba alászálló folyókat és a Szu-lo-ho folyót, fel egészen a jégár-táplálta forrásaikig. A Szu-lo-ho forrásait a Khara-nór és Koko-nórba ömlő vizektől elválasztó nagyszerű jeges hegylánc északi homlokzatát is felmértük. Egyes csúcsai jóval meghaladják a 6000 métert. Gerincvonalának magassága is jelentékenyen felülmúlja az északi láncok magasságát.

A Szu-lo-ho forrásainak mintegy négyezer méter magas, hegyekkel körülvett medencéjéből (77. kép), lápos felföldeken át, a Ta-t'ung-folyó forrásvidékére mentünk. Ott már a Csendes-óceán vízgyűjtő területén jártunk. Onnan megint a Kan-csou felső völgyébe jutottunk vissza, és végül egymást követő magas harántvonulatok során kapattva keresztül, átkeltünk a Richthofen-hegyláncra (4. kép). Így jutottunk el Kan-csou városába. An-hszitól Kan-csouig több mint 60,000 négyzetkilométernyi területet térképeztünk mérőasztali felvételekkel.

Hét évvel később, 1914 nyarán, harmadik belsőázsiai utazásom idején, megint meglátogattam ezt a tekintélyes várost s a körülte elterülő nagy oázist a Nan-san lábánál. Már Marco Polo idejében Kan-csou volt a központja ennek az oázisnak. Ez a város volt a Közép-Nan-sanba tervezett újabb útam kiinduló állomása. Utazásom célja az volt, hogy a Szu-lo-ho- és Szu-csou-folyók forrásvidékén végzett térképező munkánkat kiterjesszem messzebb keletre, azokba a magas hegyláncokba, amelyekben a Kan-csou forrásai erednek.

Az Etszin-gol vidékén végzett munkánkkal kapcsolatban — amelyről a következő fejezetben szólok — ezekkel a felvételekkel készültem kikerekíteni Északnyugati Kanszu egy jól körülhatárolt részének térképezését. Ez a terület, amelynek vizei egy lefolyástalan

medencébe ömlenek, általános fizikai viszonyainál fogva inkább Belső-Ázsiához, mint Kínához tartozik.

Korábbi tapasztalataim előkészítettek rá, hogy az odaváló kínaiak nem szívesen merészkednek be messzire a hegyekbe s így sok vesződésem lesz a teherhordók és szállító-állatok toborzásával. De a szerencsés véletlen úgy akarta, hogy éppen akkortájtban egy régi kínai barátomat, a derék Tszai tábornokot nevezték ki Kan-csou katonai parancsnokává. Jól emlékeztem szívességére még 1907-ből, amikor Szu-csou-ban jártam. Az ő jókor jött segítségével most már július első hetében elindulhattam a hegyek közé.

Az elsőnap menetekben régi buddhista barlangtemplomokra bukkantam Ma-ti-szuban (115. kép) és más érdekes buddhista emlékek is kerültek útunkba. A hegyek lábánál levő bájos Nan-kou-cs'eng városka szentélyeiben szép nagyméretű bronzszobrokra találtam. A tungán-lázadás pusztításai véletlenül megkímélték ezeket a faragott képeket.

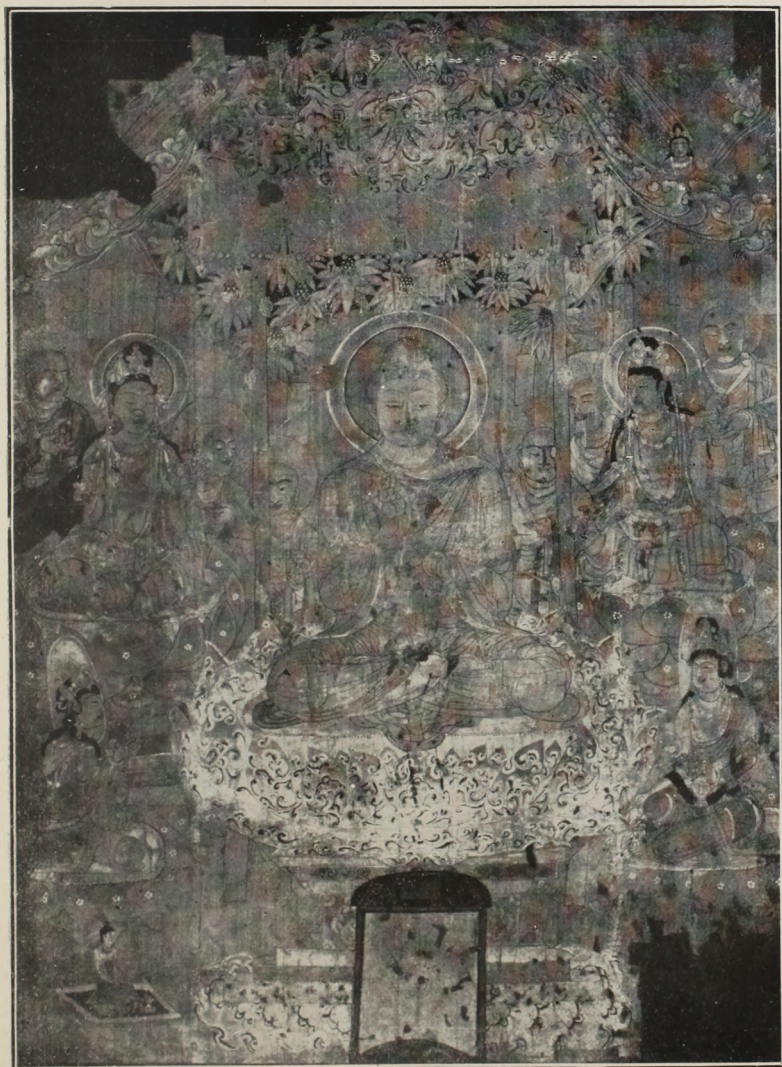
Nevezetes földrajzi érdekességű választóvonalhoz közeledtünk most. Nyugatra innen a föld csak öntözés segítségével művelhető, akár a síkon, akár a hegyek tövében. Most olyan magaslatok és törmeléklerakódások területére értünk, amelyeken maga az esőzés biztosítja a föld termékenységét. Az éghajlati viszonyok észrevehető változása is bizonyosság volt rá, hogy közeledünk a Csendes-óceán és az igazi Kína hatalmas folyóvölgyeinek vízvásztójához. A nagy tungán-lázadás pusztításainak szomorú jelei mutatkoztak mindenütt a főút mentén. Annál inkább elgyönyörködtem a pusztítást túlélő, jellegzetesen kínai modorú épületek kedves látványában, a hegyek zöldelő lankáin (118. kép).

Útban Hszi-ning felé, festői szurdokokban kapaszkodtunk fel az O-po-hágóra. Ott elértük azt a széles völgyet, amelyben a Kan-csou legkeletebbi forrásvizei egyesülnek 3400 méter magasságban. Innét nyugat felé folytattuk útunkat magas alpi réteken, hegyi legelőkön. Nyár idején tangut pásztorok és csikósok legeltetik itt állataikat. Ezen a helyen esett meg velem lovaglás közben az a komoly baleset, amely kevés híja, hogy véget nem vetett egyszersmindenkorra utazásaimnak. Badakhsí ménem hirtelen meghökölt, felágaskodott és egyensúlyt veszítve és visszafelé farolva, rámszuhant. Balcombom izmai súlyosan megsérültek. Kétheti szenvedésbe került, amíg felkelhettem tábori ágyamból, hogy rögtönzött mankómon járni tanuljak.

Szerencsére azonban korábbi intézkedések lehetővé tették, hogy indiai térképező segítőtársam, Rái Bahádur Lál Szingh egymagában folytathassa terveim alapján a térképező munkát. Fáradhatatlan útitársam rendkívüli kitartással oldotta meg feladatát. Méréseinket a Nan-san hegységben ugyanakkora új területre terjesztette ki, mint amekkorát 1907-ben térképeztünk. Ezalatt, bár sérült lábam kínoosan sajgott még, sikerült levitetnem magamat gyalog-ágyon Kan-csouba.

Még mindig félig nyomorékon indultam el 1914 augusztusának harmadik hetében a Pei-san «Gobi-sivatagán» át az «Északi hegyek» sivatagába — ahogyan a kínai nevezi —, régóta tervezett hosszú útamra, hogy visszatérjek Kínai-Turkesztán északi részébe, őszi és téli kutató munkámra. Olyan útvonalat választottam, amelyen soha nem járt még európai utazó. Részben még soha ki nem kutatott sivatagi területet szelt át ez az út.

Mao-mei kis oázisa volt első célpontunk. Itt egyesül a Kan-csou és a Szu-csou-folyó. Innen kezdve Etszin-gol a mongol neve az egyesült folyónak. Az év nagyrésztében teljességgel száraz Etszin-gol medre szállítja tovább a Közép-Nan-sanból leömlő vizeket észak felé, míg csak végleg el nem vesznek egy lefolyástalan medencében, akár csak a Tárím a Lop-nór mocsaraiban.

106. RÉGI BUDDHISTA FESTMÉNY: BUDDHA AMITÁBHA BÓDHISZATTVÁK
KÖZÖTT TRÓNOL.

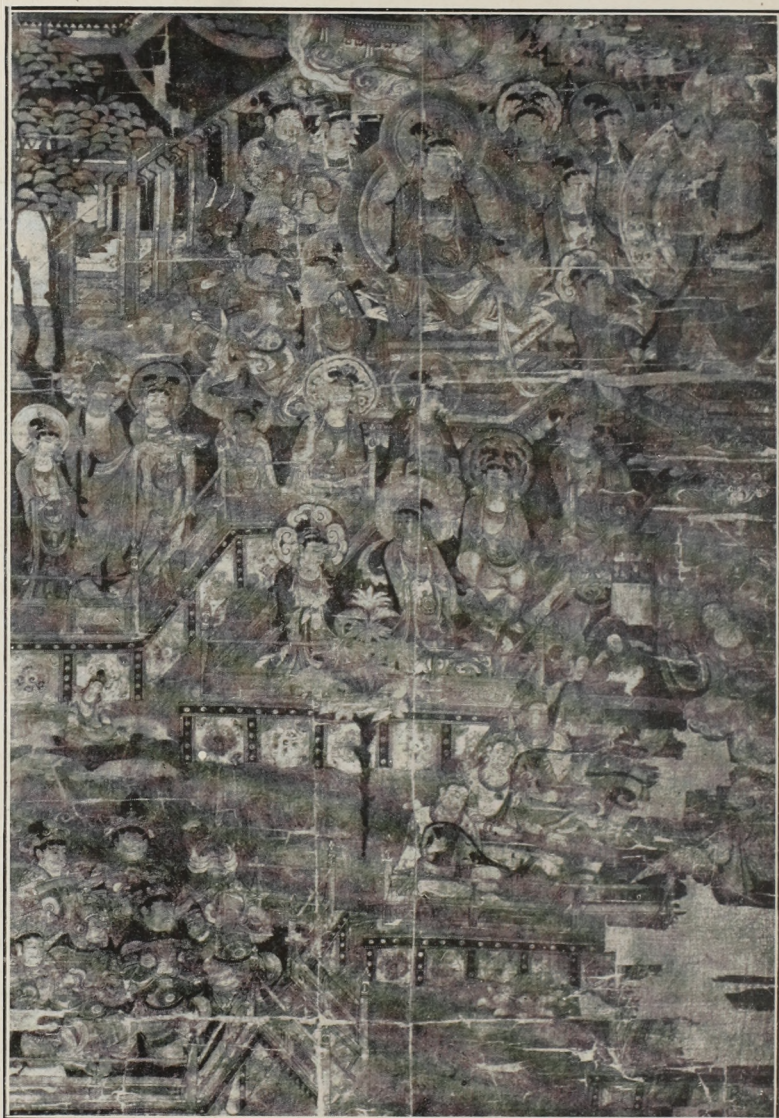
(Az adományozó alakja a 107. képen látható.)

107. FOGADALMI AJÁNDÉK ADOMÁNYOZÓJÁNAK ALAKJA EGY BUDDHISTA
FESTMÉNYEN (L. 106. KÉP).

108. RÉGI BUDDHISTA SELYEMFESTMÉNY : BUDDHA BHAI SADZS JAGURU
PARADICSOMA.

109. RÉGI BUDDHISTA SELYEMFESTMÉNY BALOLDALI RÉSEZE, BUDDHA
BHAISADZSJAGURU PARADICSOMÁVAL, AZ EZER BUDDHA BEFALAZOTT
BARLANGSZENTÉLYÉBŐL.

IIO. NAGY SELYEMFESTMÉNY RÉSZ-
LETE: ZENÉSZEK KÍSÉRIK A BÓD-
HISZATTVÁT.

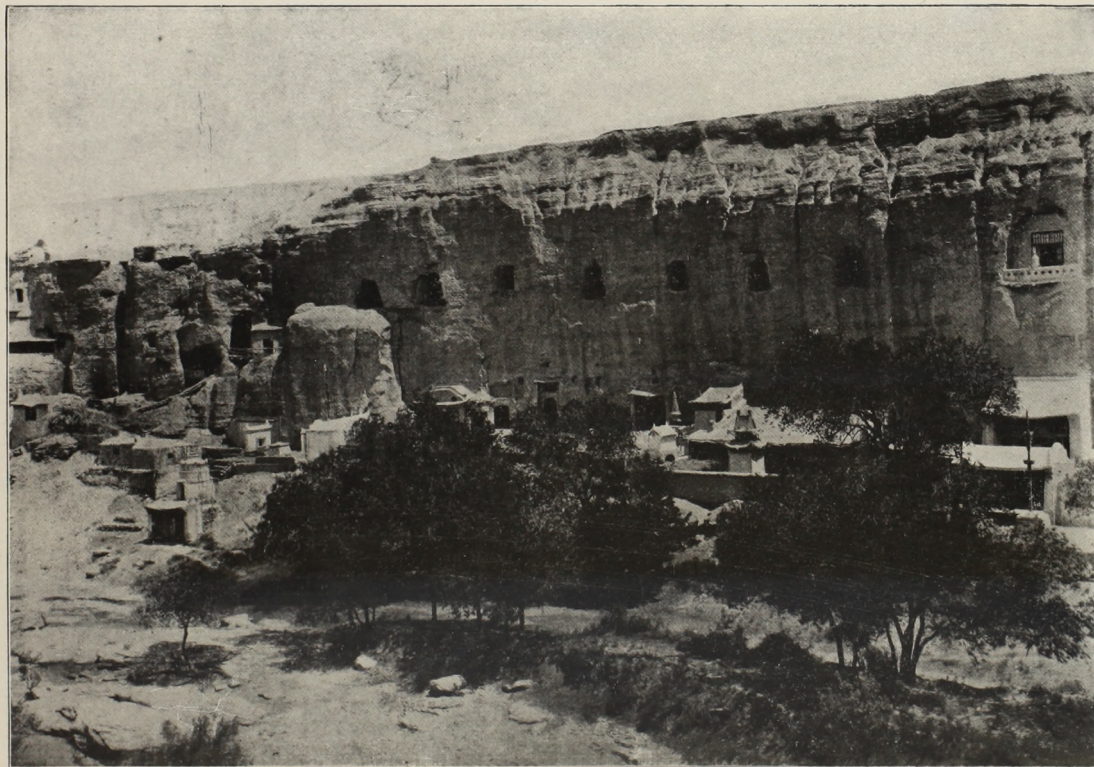
«Ezer Buddha» barlangjai.

III. NAGY SELYEMFESTMÉNY RÉSZ-
LETE: MANYDZSUSRÍ BÓDHISZATVA
ÉS KÍSÉRETE.

«Ezer Buddha» barlangjai.

1000
1910. 10. 10.

112. A «TÍZEZER BUDDHA» BARLANGTEPLOMAI A SI-PAO-CSENG PATAK JOBBPARTJÁN.

TIZENHATODIK FEJEZET.

Az Etszin-goltól a T'ien-sanhoz.

Ezerkilencszáztizennégy tavaszán, a Szu-csou-tól északra húzódó ősi határfal kutatásából jövet, jártam már az Etszin-gol vidékén. Dél-Mongoliának ez a része vonzott a Lop-medencére emlékeztető földrajzi jellegével, de történeti multjával is. Mert ez a terület foglalta magában egykor Kan-szu régi nomád népeinek, a «nagy jüe-csi» — a későbbi indo-szkítha — törzseknek a birodalmát, és a húnokét, akik később nyugat felé vándoroltak és Belső-Ázsia, Európa és India történetében oly nagy szerepet játszottak.

Az Etszin-gol dúslegelőjú völgyét a természet is mintha arra jelölte volna ki, hogy könnyű útvonala legyen a mongol steppékről a Nan-san-menti északi oázisok felé irányuló betöréseknek és portyázásoknak. Ez volt a természetes országút Kína, a Tárím-medence, meg Legbelsőbb Ázsia között.

1914 május elején Szu-csou-ból útrakelve, a Pei-ta-ho — Szu-csou folyója — mentén jutottam le Csin-t'a oázisba, onnan meg azt a régi határfalat követtem tovább Mao-mei oázisáig, amely a Pei-san délkeleti végződésének kopár, köves hegyalját szegélyezi. Ez az oázis ott van, ahol a Szu-csou és Kan-csou folyó egybeömlik. Innen terjed lefelé a mongol néven Etszin-golnak nevezett egyesült folyó mentén. Ennek a keskeny, megmunkált földszalagnak északi végén túl az őr-tornyokkal csipkézett határfal érinti a széles folyó balpartját. A határfal nyilván az Etszin-goltól keletre terjedő homoksvatagban folytatódtott. Az Etszin-gol delta-vidékéről visszatérőben azonban olyan tikkasztó volt már a nyári forróság, hogy nem nyomozhattam tovább a fal vonalát azon a víztelen vidéken.

Errefelé töri át a mongol pusztákról beözönlő nomád törzsek útvonala az ősi kínai falat. A kínaiak akkor építették ezt a határ-

talat, amikor először foglalták el a Nan-santól északra vivő átjáró földet. Tekintélyes nagyságú és láthatólag igen régi végvárak romjai szegélyezik itt a folyót. Kétségtelenül a nomádok betörése ellen védték az átjárót. Az egyik kivételesen szilárd agyagfalú vár pontos mása volt a «Jadeit-kapu» néven ismert régi határerődnek, amelyet hét évvel előbb a Tun-huangtól nyugatra elterülő sivatagban nyomoztam ki.

Ettől a legszélső kínai teleptől indultunk lefelé az Etszin-gol mentén. A folyó helyenkint másfél kilométerre kiszélesedő homokos medre ezidőtájt teljességgel ki volt száradva. Csak itt-ott sikerült a partok alatti mély üregekben ásott kutakból vizet szereznünk. Mao-mei alatt mintegy százötven kilométerre a folyó áttöri a Pei-san legkeletibb nyúlványából elágazó alacsony, sziklás hegyfarkot és túl rajta deltává terül. A delta mintegy száznyolcvan kilométerre terjed észak felé és ott keserűvízű tavakba és mocsarakba vész.

A több éven át ismétlődő alacsony vízállás olyan viszonyokat teremtett itt, amelyek szemléltetően tárják elénk, milyen is lehetett a Lou-lan delta a Kuruk-darjá végleges kiszáradása előtt. Ahol a folyómedrek évek hosszú során át szárazak maradtak, a partot szegélyező keskeny bozotos öv vadnyárfái közül igen sok kiveszett, vagy kiveszőben volt. A medreket elválasztó széles területek vagy teljesen kopárak voltak, vagy csak szegényes cserjék tengődtek rajtuk. Nem csoda, hogy az Etszin-gol deltájában letelepült torgut mongolok tanyáin mindenütt csak panaszt hallottunk, hogy évről-évre soványabb a legelő. Kétszáz család él ezen a deltavidéken.

Bármily szegényes is ez a folyótorkolat, mindig megvolt a maga tontossága. Erre vonultak el a Mongolia szívéből dél felé, Kanszu oázisaiba igyekvő karavánok, akár ellenséges csapatok voltak is ezek, akár békés kalmárok. A helyről-helyre itt talált későbbi keletű őrtornyok tanúskodnak, hogy ez a Mongoliába vivő útvonal használatban volt és őrizték is a középkor késő századaiban.

Még erősebben megragadott ez a párhuzam a régi Lou-lan delta és az Etszin-gol deltája között, amikor tovább hatoltam, hogy kikutassam a *Khara-khoto* — «Fekete Város» — romjait. Kozlov ezredes, a kiváló orosz kutató, volt az első, aki a romokat felkereste, 1908-ban. Semmi kétségem nem maradt, hogy ez a Khara-khoto ugyanaz a hely, amelyet Marco Polo *Etzina városának* nevez. A nagy velencei utazó azt írja róla, hogy lóháton tizenkétnapi járásra

van Kan-csou városától, «észak felé, a sivatag mesgyéjén» és hogy «a Tangut tartományhoz tartozik». A Kara-koramba, a mongolok régi fővárosába igyekvő utazóknak itt kellett mindig eleségről gondoskodniok, hogy átkelhessenek a nagy sivatagon, amely «negyven-napi utazásra terjed észak felé és sem lakóhelyre, sem etető-itató állomásra nem találhatsz benne».

Az ilymódon meghatározott földrajzi fekvés pontosan megfelel Khara-khotonak. Teljességgel megerősítik ezt a romhelyen napvilágra került régészeti leletek (114. kép). Kiténik, hogy, jóllehet, sokat szenvedhetett a város (mint a helyi mongol hagyomány is igazolja) Dzsingiz Khán mongolainak erről felől való első betörésétől, amikor Kanszut leigázta 1226 körül, — a lakosság nem vándorolt el innét Marco Polo idejéig, sőt részben a tizenötödik századig. Ugyanez volt az eset azzal a kiterjedt földműveléssel, amelynek ez a város volt a székhelye. Ennek a gazdasági telepnek kiterjedt maradványait nyomoztuk ki kelet és északkelet felé. A város maga bizonyosan a tizenegyedik század kezdetétől a mongol hódításig élte virágkorát, a tangut-, vagy hszi-hszia-uralom alatt.

Az egész Kanszuban mindenütt erősen érezhetővé váló tibeti befolyásnak ebből a korából való a romvárosban és a városon kívül is található buddhista szentélyek és emlék-sztúpák legnagyobb része. A városon kívül fekvő sztúpáknak egyikében találta Kozlov ezredes az ő nevezetes buddhista szövegeit és festményeit. Amikor hozzáfogtam a romok rendszeres kutatásához, hamarosan kitűnt, hogy a régészeti leletek távolról sincsenek még kimerítve.

A sztúpák alapját és a szentélycellák belsejét belepő törmelék gondos eltisztítása tömérdek buddhista kéziratot és metszett falapokról nyomott szöveget hozott felszínre. Nyelvük részben tibeti, részben régi tangut, — az utóbbi egy mindmáig ki nem betűzött nyelv.

De nemcsak írásemlékek, hanem érdekes sztukko és égetett agyag-domborművek és freskók is kerültek napvilágra. A városban talált kiterjedt szemétdombok kínai, tangut és ujjúr, vagy török betűs írásokkal gazdagították leleteinket. Ezek között volt egy nyomtatott papírpénz, Kublai Khán mongol császárnak, Marco Polo pártfogójának kibocsátása 1260-ból. Finom fénymázás cserepeket, ékszereket kőből és fémből és egyéb régiségeket is bőségben találtunk, főképpen szélvájta talajon.

Sok minden megfigyelés támogatta azt a föltevést, hogy Khara-

khoto végső elnéptelenedését az öntözés nehézségei okozták. A romvárost érintő száraz folyómeder körülbelül 11 kilométerre van keletnek a legközelebbi ágtól, amelyet még elérnek a nyári áradások. Az elhagyatott telepekhez, kelet felé, vivő régi csatornák jóval távolabb esnek. Kinyomoztuk ezeket is.

Nem volt végérvényesen eldönthető, hogy az öntözés az Etszingol vízmennyiségének csökkenése, vagy a folyónak a csatorna fejenél való más mederbe terelődése következtében szűnt-e meg (amit a telep lakói valami okból nem tudtak megakadályozni). Okom volt azonban hinni, hogy az a vízmennyiség, amely eljut ezidőszert a nyár egy részében a deltáig, nem lenne többé elegendő az egykor mívelés alatt állott terület megfelelő öntözésére. Még a Mao-mei oázisnál is, több mint 240 kilométerrel feljebb a folyó mellett, ahol pedig a viszonyok sokkal kedvezőbbek a csatorna fenntartására, komoly nehézségek támadtak az öntözés körül a legutóbbi években, már az esős évszak elején is. A régebben megművelt területekből így hát sokat el is hagyott a földműves nép.

Amíg az ásások folytak a Khara-khoto romhelyen, Rái Bahádúr Lál Szingh befejezte térképező munkáját, el egészen az Etszingol végső medencéjéig. Ott két tómederbe végződik a delta. A tómedreket csak egy kis kavicsos sík kiemelkedés választja el egymástól. Ez a kétfelé ágazódás különösen érdekelt, mert ugyanilyen jele séget figyeltem meg azon a tájon, ahol a Szu-lo-ho belevész a sivatagba, Tun-huangtól nyugatra. A keleti tóban, amelyet egy idő óta már nem táplál az áradás, nagyon keserű volt a víz. A másikat eléri a folyó fő ága s bár lefolyása ennek sincs, friss a vize.

Június közepén a rohamosan növekvő nyári hőség kényszerített küzdelmes munkánk abbahagyására. Itt volt az ideje, hogy visszavonuljunk Kan-csouba. A vízszállításban kimerült tevéket elindítottam jól megérdemelt nyári pihenőjükre, a Kongurcse-hegyekbe, északkelet felé, a független mongol területen. Magunk pedig egy Mao-meitől délre vivő sivatagi úton még június vége előtt megérkeztünk Kan-csouba. Tevéink később, augusztus végén, csatlakoztak hozzám, amikor a Nan-sanból bénult lábbal visszatértem Mao-meibe. Lovas-balesetemet az előző fejezetben beszéltem el.

Akkor, 1914 szeptember 2-án kezdtük meg Mao-meiből a hosszú utazást, egyenesen keresztül azon a sivatagos területen, amelyen a Pei-san láncai vonulnak végig. Útvonalunk a sivatag legszélesebb

részét szelte át délkeletről északnyugatnak: nyolcszáz kilométer, merőben térképezetlen vidéken át. Tudtam jól, hogy csak egyetlen helyen, az útelágazásnál, Ming-suiban, fogok olyan pontot érinteni, amelynek földrajzi fekvését orosz utazók már meghatározták.

Ahol csak lehetett, két csoportban más-más úton mentünk, hogy nagyobb területet térképezhessünk. Járnai nem tudtam még balesetem óta, a lovaglást sem bírtam, kénytelen voltam rögtönzött ágyon, lovakkal vitetni magamat. Ez még súlyosabbá tette a karaván irányításának nagy felelősséggel járó feladatát.

Mao-meiben két kínai vezető fogadtam volt fel az útra. Több nem is volt. Dicsekedtek velem, hogy ők már megjárták ezt az utat, a Pei-sanon keresztül, karavánnal. Barkulba mentek akkor, a T'ien-santól északra. Tájékozódásuk azonban, még kettejüknek összevéve is, szánalmas volt s még félúton sem jártunk, teljesen csődöt mondott. Kénytelenek voltunk csaknem egészen az elmosódó karaván-nyomra bízunk magunkat. Ha ez sem igazított útba, az iránytű volt egyetlen menedékünk. Ez nagyon megnehezítette, hogy rátaláljunk az egymástól messze eső kutakra és forrásokra. Ezek nélkül nem is volna lehetséges az átkelés a barátságtalan, kopár, sziklás hegyeken és törmelékborította völgyeken. A víz és a legelő csaknem teljes hiánya komoly veszedelmet jelentett ilyen módon való vándorlásunkban. Egyetlen kis mongol tanyára bukkantunk huszonnyolcnapos útunkban, de vezetőt ott sem kaphattunk.

A Ming-sui kutat elhagyva, végül azután szembeünt a Karlik-tágh nagy havas hegytömege, a T'ien-san legkeletibb kiemelkedése, messze északnyugatnak. Ez lett mostantól fogva általános irányítónk. De nagy nehézségek vártak még ránk a vízhiány és a tájékozást roppantul megnehezítő szagatott és zavaros rajzú völgyek miatt, miközben az utolsó kopár hegyláncon, a T'ien-san hegrendszerének legkeletibb elágazásán vágtuk keresztül magunkat.

A szűk, szakadékos hegyi szurdokokban örökké attól kellett tartanunk, hogy — víztől és legelőtől távol — elakadunk tevéinkkel. Megkönnyebbülten lélegzettem fel, amikor az utolsó szurdokból is kivergődtünk és szabadon pillanthattam le a dzungáriai kavics-takarta hegyoldalon. Mintegy huszonöt kilométerre, sötétlő fák kis foltját fedeztük fel — a kis Bai falut, amely felé törekedtünk régideje. Csaknem négyheti szakadatlan út után nem csekély megnyugvással és örömmel töltött el, amikor egyetlen állatunkat sem veszte, mind-

annyian épen megérkeztünk. Minden fáradságunkért és küzdelmünkért kárpótolt térképező munkánk szép eredménye. Hatalmas területet és új útvonalat mértünk föl s ha a táj kietlen is, határozottan érdekes földtani szempontból.

Október folyamán a már hólepte T'ien-san keleti részének északi lába mentén gyors menetben értük el Barkult és Gucsent. Topográfiai tekintetben most már jobban ismert területen jártunk. Különös érdekessége volt útunknak, hogy tanulmányozhattuk annak a vidéknek sajtószzerű fizikai viszonyait, amelyen át bizonyosan sok nevezetes népvándorlás zajlott le nyugat felé a történelmi korokban, így például a Nagy jüe-csi vagy indo-szkhíta, hún, heftalita, török és mongol népek egymást követő vándorlásai. Dzungáriának ezek a kevésbé száraz éghajlatuk folytán legelőikben bővelkedő völgyei és fennsíkjai sokszor fontos szerepet játszottak Kínai-Turkesztán történetében.

Vándoréletű törzsek ismét és ismét ideiglenes otthonra leltek ezeken a vidékeken a régi időkben. Nyájaikat nem tudták volna állandóan eltartani a Tárím-medence száraz síkjain, de arra megvolt a módjuk, hogy a T'ien-sanon túlról be-betörjenek és megsarcolják a virágzó oázisok letelepült lakóit. Ezeknek a nagy törzsi mozdulatoknak sajtószzerű, bár halvány utórezgését figyelhettem meg ezen a vidéken a mohamedán kazakok nagyszámú táborában.

Ezeket a kirgiz-fajú és turki nyelvet beszélő, finomvonalú embereket a kínaiak védelme alatt a mongolok szorították le délre, amióta — orosz vezetéssel — Külső-Mongoliának «függetlenséget» biztosítottak. Tanulságos volt megfigyelni, mily tudatos gonddal igyekeztek a kínai hatóságok, amennyire csak lehet, megakadályozni ezeknek a nomád vendégeknek vándorlásait. Ilymódon akarják megelőzni, hogy nagyobb népvándorlás folyama induljon útnak.

Már beköszöntött a tél, amikor elértük Barkul városát. Legrégibb templomában (1116. kép) ütöttünk táborot. A Pei-san-hegységben kezdődő fagyos szélviharok után nagyon jól esett ez a védett szállás. A templomban találtunk egy nevezetes kőbe vésett feliratot, a Han-korszak idejéből.

Barkulból Gucsenbe mentünk tovább, a Kínába és Mongoliába vivő karaván-út egyik központjába, azután felkutattam a Dzsimasza melletti nagykiterjedésű, de nagymértékben elpusztult romokat. A romok e vidék egykori fővárosának a helyét jelölik. Kína belső-ázsiai uralmának története hol Csin-man, hol meg Pei-ting néven

emlékezik meg erről a városról. Dzungáriának ez a része korai történelmi időktől fogva élénk gazdasági és politikai összeköttetésben állott a Turfán-medence nagy oázisaival, délre innen.

Engem is Turfánba vitt útam, téli munkálataim színterére. Örültem, hogy a legközvetlenebb, eddig még nem térképezett útvonalon juthatok el oda: a T'ien-san-hegylánc szaggatott részén keresztül. 3600 méter magas hágón keltem át a legmagasabb csúcsain már hóborította hegyláncon. Ez az útam megint meggyőzött róla, mily megbízhatók a régi kor kínai útleírásai. Tapasztaltam egyúttal az éghajlati viszonyok felülről különbségét a hegylánc északi és déli oldalán.

A dzungáriai lejtőket magasabban fenn nagyszerű túlevelű erdőség borítja, lejjebb kövér legelők. A hegység másik oldalán, délnek, csupasz sziklakkal és törmelékekkel lepett kopár völgyekben víz lefelé az út. Jó előkészítő volt ez a vándorlás a mélyen behorpadt Turfán-medence szárazságára, ahol csak az öntözés tartja a lelket a növényzetben s e nélkül megszűnnék minden emberi művelődés.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Turfán romjai között.

Az Etszin-gol elhagyása óta külön-külön csapatban járó karavánom 1914 november első hetében szerencsésen egyesült megint Kara-khodzsában, a turfáni mélyedmény közepén levő jelentékeny oázisban. Földrajzi és régészeti okok bírtak rá, hogy ezt a kicsiny, de gazdasági és történelmi vonatkozásban fontos kerületet válasszam az előttünk álló tél kutatómunkájának kiinduló állomásául és főszínteréül.

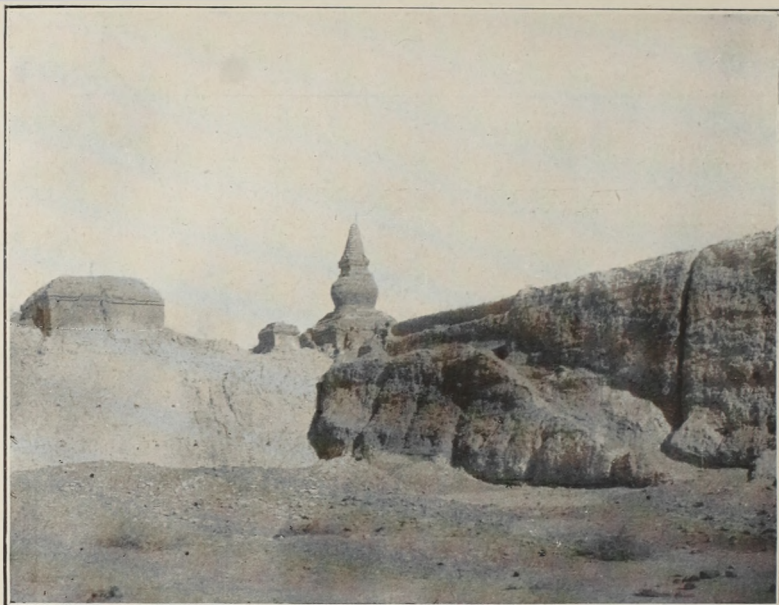
Fizikai tekintetben a Turfán-medencének különös érdekessége az, hogy kis területre szorítva, hogy úgy mondjam : sűrítetten, egyesíti magában hatalmas szomszédjának, a vele párhuzamba állítható Tárím-medencének minden jellegzetes természeti jelenségét. Fűzzük hozzá ehhez, hogy Turfán végső sóstava egyike a földkerekség legmélyebb fekvésű tengerszínalatti szárazföldi behorpadásainak. Ezért mindennél jobban érdekelt a feladat, hogy ezt a területet részletesen térképezzem, viszonylag nagyméretű felvételben és munkálataimat lehető messzire kiterjesszem, ameddig csak időm engedi.

Itt csak röviden foglalom össze mondanivalóimat.

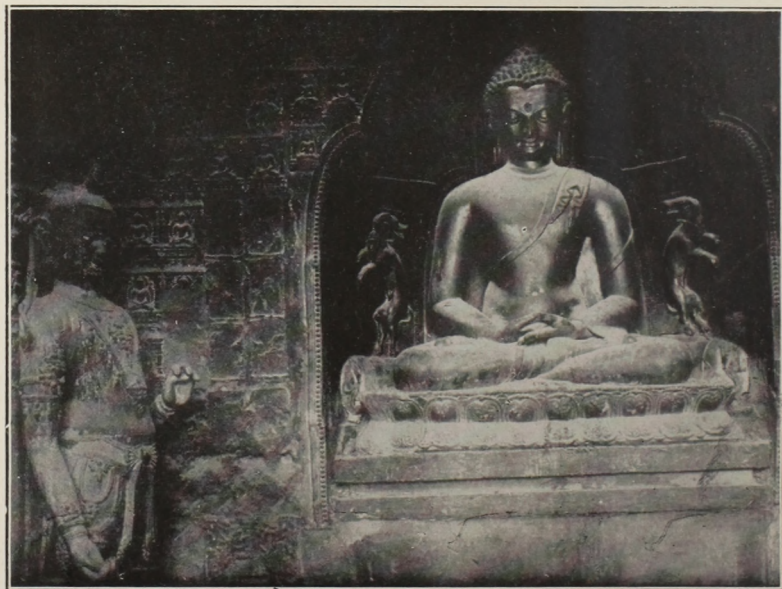
Turfán lefolyástalan medencéjét északon a T'ien-san-hoz tartozó, hóborította Bogdo-ula-hegylánc, délen a Kuruk-tágh erősen mállottkőzetű láncai, ezek az igazi «Szárak hegyek» határolják. A Szárak hegyek lába mentén nyúlik el egy «gyűrődött» teknő legmélyebb része. Mélysége eléri a háromszáz métert a tenger színe alatt ; ez a medence legmeglepőbb jelensége. Legnagyobbbrészt kiszáradt sós tavával és mocsaraival kicsiben a Lop-tómederre emlékeztet. Az északi magas hegylánc kopár lejtőitől széles, víztelen, kavicsos öv nyúlik lefelé, megfelelően a K'un-lun kavicsos övezetének, Khotantól keletre. Annak a lába felett rettentő kopár hegylánc emelkedik. Ezt is ugyanaz

113. FALFESTMÉNYEK VAN-FU-HSZIA (A TÍZEZER BUDDHA) EGYIK BARLANGTEPLOMÁNAK ELŐKÁPOLNÁJÁBAN.

114. SZTÚPA ROMJA, A KHARA-KHOTOI KÖRFAL ÉSZAKNYUGATI SARKÁBAN.

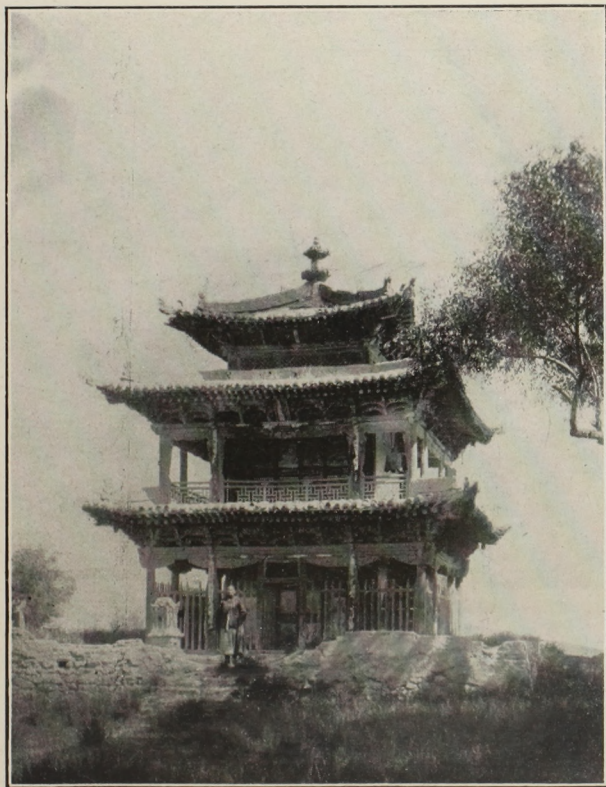
115. SZTUKKO BUDDHA ÉS BÓDHISZATTVA SZOBOR MA-TI-SZU
BARLANGSZENTÉLYÉBEN.

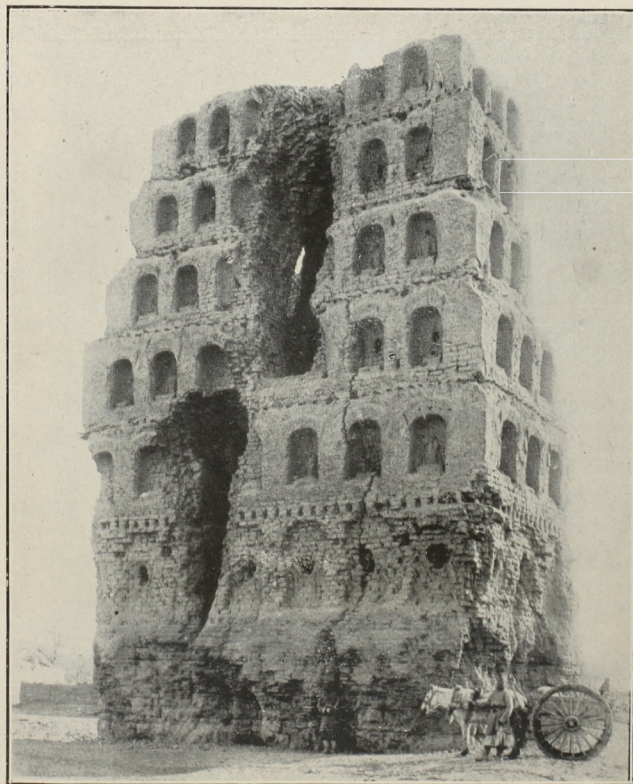
116. TEMPLOM UDVARA BARKUL MELLETT.

117. BUDDHISTA SZENTÉLYROMOK A TOJUK-SZURDOK OLDALÁN.

118. KÍNAI TEMPLOM
NAN-KOU-CSÉNG ELŐTT.

119. BUDDHISTA SZENTÉLY ROMJA
A TURFÁNI SZIRKIP-BEN.

a hatalmas geológiai erő nyomta felszínre, amely az alatta elterülő teknőt hozta létre. A kínaiak «A Tűz Hegyei»-nek nevezik. Találó név. Homokkő- és konglomerát-felszíne riasztó vörös fényben ég.

A mélyedmény oázisai csakis ennek a gyűrődött hegyláncnak a tövéből kapják vizüket. Minden csepp vizet öntözésre használnak; ez a magyarázata a gazdag termésnek. Különös, hogy az öntözést nem is annyira a föld felszínén folyó forrásvizek biztosítják, amelyekben a T'ien-san magaslatairól eredő vizek fakadnak megint felszínre, hanem a hegyek földalatti vizeiből táplált földalatti kutak és csatornák bonyolult rendszere: a *kárézek*. A medence éghajlata szélsőségesen száraz és a teknő alacsony fekvése következtében rendkívül meleg az év nagyobb részében. A forró éghajlatnak és a forrásokból és *kárézek*ből biztosított öntöző-víznek köszönhető, hogy a medence oázisaiban évente kétszer aratnak. Az öntözésre kedvező viszonyok roppant termékennyé teszik a talajt. Bőséggben terem a gabona, gyümölcs és szépen virul a gyapot.

De a művelésre alkalmas terület kicsiny és így a gazdálkodásra kedvező viszonyok egymagukban nem magyaráznák meg Turfán virágzó kereskedelmét a mai időkben, sem pedig jólétét a múltban, amelyről a történelem és a nagyszámú romok tanúskodnak. Turfán virágzásának a titka közlekedő útjaiban rejlik, abban, hogy a természet megkönnyítette érintkezését és termékeinek kicserélését a T'ien-santól északra elterülő vidék terményeivel. Ott nedves az éghajlat, szépen díszlik a legelő és bővében van – ami Turfánban hiányzik – a marha és a gyapjú. A Bogdo-ula-hegy hágóin át a gazdasági forgalom útja egész éven át nyitva van kelet és nyugat felé.

Turfánnak és a mai Urumcsi és Gucsen közti területnek politikai története mindvégig híven tükrözi ezeknek a földeknek illetlen egymásrautaltságát. A hegyenineni és hegyentúli Csu-si – ahogyan a kínaiak nevezik – szoros politikai sorsközösségben élt már a Han- és a T'ang-uralkodók idejében, akár a húnok, akár északi török törzsek vagy a kínaiak uralkodtak is felettük. Ugyanez volt a helyzet azután is, hogy a T'angok hatalma a nyolcadik század végén megrendült Belső-Ázsiának éppen e vidékein. A küzdelem akkor ért véget, amikor Pei-t'ing, a «hátsó» vagy «hegyentúli» Csu-si fővárosa 790-ben meghódolt a tibetiek és törökök egyesített rohamainak.

Amikor a kilencedik század derekán az ujúrok nagy török törzse megdöntötte a tibeti hatalmat Kína északnyugati határszélén és meg-

alapozta uralmát Keleti-Turkesztán nagyobb része felett: Turfán és a tőle egyenest északra elterülő föld évszázadokra kedvelt székhelyévé lett az ujúrok fejedelmeinek. Az ujúrok eredetileg kóbor népe rátermettebb volt a művelt életre és mohóbban alkalmazkodott hozzá, mint bármely más török törzs Belső-Ázsiában. Fejedelmeik nyaranta a hegység északi lejtőin tanyáztak és sokáig fenn tudták tartani a maguk hagyományos módján kellemes életüket. Emellett a termékeny turfáni oázisok letelepült népére támaszkodtak, az volt anyagi és szellemi erőforrásuk, hatalmuk megszilárdítására és elvezésére.

Az ujúrok uralma Turfán felett a mongolok térfoglalásáig tartott, a tizenharmadik század elejéig és művelődési tekintetben később sem változott meg lényegesen. Egy kínai császári kiküldött, Vang-Jen-té, aki 982-ben meglátogatta az ujúrok királyát, érdekesen rajzolta meg a Turfánban uralkodó virágzó viszonyokat, a buddhista monostorok sokaságát. Arról is beszámol, hogy perzsiai manichæus papok élnek ott. Az ujúrokat értelmes és életrevaló népnek írja le. Azt is megírja, hogy a régi pásztorélet hagyományait kedvelő uralkodók évente még mindig elvonulnak, akárcsak őseik, a T'ien-san északi lejtőire és ott ütik fel tanyájukat. Habár az ujúr főnökök a mongol uralom alatt mohamedán hitre tértek, a buddhizmus Turfánban uralkodó vallás volt még 1420-ban is, amikor Sáh Rukh szultán küldöttsége Kínába vivő útján átutazott Turfánon.

A buddhista hitnek ez a hosszú ideig tartó fennmaradása s az ujúr uralom alatt élvezett zavartalan béke, amely megóvta Turfánt a heves megrázkódtatásoktól, a mohamedán kort megelőző műveltség sok emlékét segítette megőrizni itt: vallási, irodalmi és művészeti emlékeket. Aránylag védett biztonságban maradtak fenn ezek az 1400-as, 1500-as évekig. A Turfán-medence öntözését lehetővé tevő különleges földrajzi viszonyoknak köszönhető, hogy a megművelt terület a történelmi korban számottevően alig változott. Ezért nincsenek ott olyan lakhatatlan és azóta is hozzáférhetetlen homokba temetett romhelyek, mint a nijai vagy a lou-lani romhely, hogy megőrizzék nekünk a mindennapos életnek majdnem teljes pontossággal keltezhető maradványait. Ezek a viszonyok s az a szerencsés védettség, amely megóvta ennek a vidéknek fontosabb helyeit a teljes pusztulástól s ennek nyomán az elnéptelenedéstől: ez magyarázza meg, miért van az, hogy a mohamedán kort megelőző idők romjait

a Turfán-medencében majdnem mindenütt a maiglan is mívelés alatt álló területen, vagy a lakott városok és falvak közvetlen közelében találjuk.

Amily könnyen hozzáférhetők és szemelőtt levők ezek a buddhista-kori romok, nem csoda, hogy a tizenkilencedik század vége felé magukra terelték az orosz utazók figyelmét. Kiterjedt régészeti kutatások színterei lettek a romhelyek. Orosz, német, japáni régészbúvárok csábultak oda, egyik a másik után. Különösen gazdag eredménnyel járt két igen kiváló német tudós, Grünwedel és von LeCoq vállalkozása 1902 és 1907 között. Mindamellett a magam 1907. évi futólagos kutatásom megmutatta, hogy Turfánnak azok a romhelyei nincsenek még teljesen kiaknázva.

Örömmel határoztam el tehát, hogy a beköszöntő télre Turfánba helyezem át régészeti és földrajzi búvárkodásom főhadiszállását. Rái Bahádur Lál Szinghet, örökké új munkálkodásra sóvárgó útitársamat, a Kuruk-tágh részben még ki nem kutatott sivatagi vidékére küldtem térképezésre. Második térképezőmet ugyanekkor a Turfán-medence részletes felmérésével bíztam meg. Két velem maradt indiai segítőtársammal én már előbb munkához fogtam. Negyedfél hónapig tartott ez a régészeti munka.

Idikut-sahri-ban («Dákiánusz városá»-ban), a Kara-khodzsával szomszédos romvárosban, kezdtem meg ásátásaimat. Már régideje ismeretes, hogy ez a hely volt Turfán fővárosa a T'ang-uralkodók és az utánuk következő újgúr uralom korában. Régi neve Kao-csang volt, vagy ahogyan a régi törökök nevezték: Khocso.

Szilárd, döngölt agyagfallal körülvett harmadfél négyzetkilométernyi szabálytalan területen igen sok ház ramjára találtunk itt. Vályogtéglából vagy döngölt sárból épült valamennyi. Turfánban kevés a fa, ami van is, inkább gyümölcsfa, s így nem jutott sok a házépítésre. Az épületek legnagyobb része buddhista szentély és szerzetesi lakás, némelyik igen tekintélyes méretű. A szomszédos falvak szántóvető népe nemzedékek óta «bányássza» már ezeket a törmeléklepte romokat. Földjeiket trágyázzák velük. A kisebb építmények közül sokat a föld színéig leromboltak, hogy a megmunkálásra több terük legyen.

Grünwedel tanár és később az azóta elhunyt LeCoq szépsikerű vállalkozása óta — mindkettőjüket a berlini néprajzi múzeum küldte ki — a lakosság még jobban nekilátott a pusztításnak, abban a

reményben, hogy értékes melléktermékként kéziratmaradványokat és régiségeket adhat el európai utazóknak és másoknak Urumcsiban. Esetleg kínai gyűjtőknek is. Magam is számos ilyen leletet összevásároltam. De sokkal jobban örültem annak a felfedezésemnek, hogy egynémelyik épület romjának mélyebb törmelékretegei érintetlenek maradtak. Rendszeresen kiásattam őket. Apró, de érdekes és sokféle régiségek kerültek napvilágra belőlük: Turfán buddhista művészetére jellemző falfestmények darabkái, papirosra és vászonra festett képek töredékei, sztukko domborművek, úgyszintén mintás szövetsdarabok. Ujgúr, tibeti, kínai írásokat és a manichæusok módosított szíriai betűivel írt írásemlékeket is találtunk.

A hely oly sokáig volt lakott, hogy ezeknek az összefüggésből kiszakított leleteknek korát pontosan megmondani bajos dolog. Annál hasznosabb volt jó állapotban megőrződött fémtárgyak, díszített tükrök, különféle ékszerek, háztartási eszközök s effélék tömeges felfedezése. Ugyanis a velük együtt kezünkbe került kínai pénzekből megközelítő pontossággal meghatározhatjuk, hogy a leleteknek ez a halmaza a kínai Szung-uralkodóház korából való, vagyis hogy akkor helyezték itt el. A boltozatos temetkező építmény, amelyben ezt a kincsalmot összeszedtük, részben már romokban heverhetett, amikor a tizenkettedik század elején a tárgyakat elrejtették bele.

Gyors egymásutánban kikutattam a Turfán-medence keleti részében levő kisebb romhelyeket, köztük a »Szikrip tornya« néven ismert buddhista szentélyt (119. kép), aztán a Tojuk falu feletti festői szurdokban levő romokhoz látogattam el. Számos sziklába vájt barlang van itt. Valamikor buddhista szerzetesek s talán más barátok is laktak bennük. Az üregek méhkas sejtjeiként sorakoznak a kis patak fölé emelkedő s a széltől vadul kifújó domblánc meredek szirtfalain. A patak virágzó kis oázist öntöz, amely híres a szőlőjéről és mazsolájáról. Ahol a hegyoldal kevésbé meredek, keskeny terraszokat vágtak és ezekre építették a ma romokban heverő buddhista szentélyeket és szerzetesi szállásokat (117. kép). A legmagasabban levő romok közt a németek második kutatóútjuk alkalmával jelentős kéziratleletekre bukkantak.

Ezek a leletek majomszerű tornázó vetélkedésre izgatták a bennszülött «kincskeresőket». Borzasztó pusztítást vittek végbe azóta a mindaddig többé-kevésbé érintetlen romok között. Lejjebb mindazáltal olyan maradványokat is sikerült kinyomoznom, amelyeket

megoltalmazott a törmelék vastag takarója. Nem volt nehéz nagy számú embert megfogadni, és kiásatni velük az eltemetett emlékeket. A nehézségek után, amelyekhez hozzászoktattak a lakott helyektől, sőt a víztől is nagy távolságokra végzett sivatagi ásatások : itt a turfáni romoknál olyan kényelmesekek voltak a munkásviszonyok, hogy szinte úgy éreztem magamat, akárcsak egy nagy város külvárosában. A tojuki ásatásokból egész halomra való szép falfestmény és sztukkodombormű darabjai kerültek napvilágra. Kínai és ujjúr kézirat-töredékeket is találtunk szépszámmal.

Tojukból december közepén továbbvonultam egy fontos romhelyre, Bezeklikbe, Murtuk falu alatt. A romhely a Kara-khodzsaoázist öntöző patak meredek nyugati partjának konglomerátumteraszát foglalja el, ott, ahol a patak szűk és vad szurdokban tör keresztül a fő turfáni mélyedményre alátekintő kopár hegyláncon.

Egész sora maradt itt fenn a részben sziklába vájt beomladozott templomcelláknak. Falaikat az ujjúr időkből eredő, buddhista legendái és vallásos jeleneteket ábrázoló tempera-festésű képek ékesítették. Modorban és tárgyban igen változatosak voltak ezek a freskók. Pompa és művészi érték dolgában felülmúltak minden hasonló Turfán-vidéki műemléket és emlékeztettek a tun-huangi «Ezer Buddha» gazdag festészeti kincseire .

1906-ban Grünwedel tanár, a buddhista képírás és művészet avatott ismerője alaposan tanulmányozta ezeket a finom falfestményeket és jelentékeny választékot vitt magával belőlük Berlinbe. Egy másik, különösen jókarban maradt sorozatot már korábban hazaszállított von LeCoq professzor.

Évszázadokon át sokat szenvedtek a falfestmények a képromból mohamedán látogatók kezétől. Az utóbbi években további pusztítást vittek végbe bennük az odavalók : vandálok módjára kivagdostak apró darabokat, hogy eladogassák európaiaknak. Nyilvánvaló volt, hogy a közel jövőben még nagyobb pusztulás fenyegeti az emlékeket. A rendszeres, gondos levásztás mutatkozott az egyetlen módnak akkori helyzetemben, hogy megmentsek amennyit lehet a belsőázsiai buddhista festőművészetnek ezekből a remek maradványaiból. A jellemző képekből válogattam (120. kép).

A freskók levásztásának körülményes és kényes műveletét szerencsére nyugodtan rábízhattam «ezermester»-emre, Naik Samszud-dín-ra. Gyakorlott, ügyeskezü ember volt. Derekasán segédkezett

neki Afrázgul Khán is. Apróra megrajzolt tervek alapján dolgoztak. Csaknem két hónapig tartott a kemény munka szakadatlanul, de végül mégis szerencsésen elkészültek vele. A szétvágott freskó-mezők gondos elcsomagolását ugyanazzal a technikával hajtották végre, mint Míránban. Száznál több láda megtelt velük. Nem írhatom itt le, hogyan sikerült sérülés ellen olyannyira biztosítani ezeket a könnyen morzsolódó sárvakolatra festett nagy festményeket, hogy baj nélkül tették meg a csaknem ötezer kilométeres hosszú-hosszú utat Indiába, teveháton, jakháton és lóháton, a havasi hágók egész során keresztül. (A legmagasabb közülük meghaladja a hatodfélezer métert). A bezekliki falfestmények számára később külön épületet építettek New Delhiben. Művészbarátom és munkatársam, F. H. Andrews szerkesztette össze és helyezte el szakértő, gondos munkával a kényes műemlékeket. Ami szabad időt szakíthatott magának az 1921-től 1928-ig terjedő hét esztendőben, mind a harmadik utazásomból hazahozott régészeti leletek rendezésének szentelte. A falfestmények okozták a legtöbb gondot és fáradságot.

Karácsony táján sietve ellátogattam Urumcsiba, a tartomány székhelyére, a T'ien-san túlsó oldalán, főként, hogy viszontlássam régi mandarin barátomat, a tudós P'an ta-dzsént (19. kép). Ekkor már magas hivatalos állást töltött be: az «Új Tartomány»-nak (Hszincsing), vagyis Kínai-Turkesztánnak pénzügyi kormánybiztosa volt. Mindhárom utazásomban, ha mégoly messze jártam is, mindent megtett, hogy munkámban támogasson. Neki köszönhetem, hogy a tartományi közigazgatás újra fenyegető akadékoskodásának elejét vette. Annál is inkább megnyugtat most, hogy élőszóval fejezhettem ki akkor hálámat szives pártfogómnak, mert amikor 1930-ban visszatértem Urumcsiba, már nem találtam életben. Az egész tartományban mindenütt nagyrabecsülték. Igazságos hivatalnok volt, igaz ember, — magas állása ellenére szegényen halt meg.

1915 januárjában a Murtuk melletti munkával annyira előrehaladtunk, hogy hozzáfoghattam egy másik feladathoz. Új és bizonyos tekintetben kellemetlen volt ez a munka, de annál háládatosabb. Ahol a Murtukból alászálló szurdok leereszkeedik a kavicsborította síkságra, a Kara-khodzsához nyugatról csatlakozó jókora Asztana falu felett egy nagy ősi temetkező hely terül el. Kövekkel borított apró kúpszerű hantok mutatják, hol volt a temető. Az elszórt kúpok egyes csoportjait kavicsból rakott alacsony kerítések veszik körül.

A kúpszerű hantok alatt vannak a finom törmelék-közet vagy homokkő kemény rétegébe leásott igen mély sírgödrök. Sziklába vágott (s utólag megint betemetett) szűk bejáró vezetett le egy rövid alagútszerű folyosón át az egyes sírok bejáratához. A folyosót téglafallal zárták el.

A legtöbb sírról kiderült, hogy kifosztották. Az odavalóktól hallottam, hogy a múlt század nagy mohamedán lázadása idején és Jakúb Bég azt követő uralma alatt, de valószínűleg már hamarabb is fosztogattak itt. A halottak mellé temetett értékes tárgyakat túrták fel a sírokból. Kutatásainkból kiderült, hogy nemcsak ezekre az ereklyékre vadásztak a fosztogatók: maguk a régi fakoporsók tömör faanyaga is csábította őket, mert a tüzelő, akár fa, akár marhatrágya, nagyon ritka kincs Turfán oázisaiban. A futóhomok utóbb megint teljesen betemette a sírokhoz vivő kiszabadított folyosók bejáratát s ez a titka, meg az éghajlat rettentő szárazsága, hogy a sírgödrök tartalma oly csodálatosan jó állapotban maradt reánk. Csak a legutóbbi években, amióta a kínai forradalom eltompította valamennyire a kínaiak kegyeletes érzékenységét a holtak iránt, vetemedtek rá a környékbeliek a sírok fosztogatására. A kincskeresők üzelmei még nem tettek sok kárt, de hasznuk számomra az volt, hogy engem megnyugtattak: igen fontos volt tudnom, hogy nem kell helyi előítélettel megküzdenem. Ez azonnal megkönnyítette nekem, hogy hasznos vezetőre tegyek szert egy bizonyos asztanai ember személyében, aki ebben a «síri» mesterségben máris nagy tapasztalatokat szerzett és kísérteti módon otthonosan mozgott a holtaknak ebben a birodalmában.

Bőséges számban találtam készségesen vállalkozó emberekre. A sírok föltárása gyorsan haladt. A rendszeres kutatásból minden egyes sírboltban határozottan megállapítottuk, hogy a temető a hetedik század legelejétől a nyolcadik század második negyedéig terjedő időből való. Ez a korszak magában foglalja a turfáni kerület helyi uralkodóházának utolsó időszakát a kínai uralom újabb térfoglalását (Kr. u. 640) megelőző időben, úgyszintén a következő száz esztendőit, amikor a T'ang uralkodóház megszilárdította hatalmát Kelet-Turkesztánban. Kao-csang fontos közigazgatási és katonai székhely volt akkoriban. Ez az a hely, amelynek romjaira Karahodzsza és Asztana közelében rábukkantunk. A sírok legnagyobb részének bejárata közelében talált ép téglák kínai sírfeliratai hatá-

rozott időadatokat szolgáltatottak. Dr. Giles angol és Maspero francia tanár elemzéséből tudjuk, hogy a feliratokon nemcsak a halott neve, eltemetésének pontos ideje van rajta, hanem életrajzának egyes adatai is és egyebek. Ezekkel az adatokkal összevágunk az egyik-másik sírban talált tömeges kínai okmányok adatai. Az iratok ügyes-bajos hivatalos elintézéseket, levelezés nyilvántartását, alárendeltek ellen felmerült panaszokat és a többi, foglalnak magukban. Van közöttük egy utasítás, hogy a postai út mentén istállókat kell építeni a postalovak számára. Mindezek bizonyára úgy kerülhettek a sírokba, mint elszórt papírosok. Az egyik kinyitlatlanul talált koporsóban egész papírcsomagra találtunk ; ezt azért tehették a koporsóba, hogy kitömjék vele.

Az éghajlat szárazságának tulajdonítható, hogy a tetemek legnagyobb része és a holtak mellé temetett tárgyak feltűnően ép állapotban maradtak. Sok mindenféle tárgyra találtunk. Nagyobb részük igen érdekes. Együttvéve megismerhetjük belőlük a turfáni azidőbeli élet mindennapos képét. Voltak közöttük bútorok és házi eszközök csinosan kidolgozott kicsinyített másai, festett sztukko-szobrocskák. Azért tették bele ezeket és sok más dolgot a koporsóba, hogy a holtakat szolgálják a túlvilágon. Így például találtunk az akkori nő viseletre részleges világot vető, nőalakokat ábrázoló gondosan mintázott *figurínok*at (121. kép), fegyveres lovasokat, hogy kíséretképpen szolgáljanak, jellegzetes viseletű bennszülött szolgálk szobrocskáit.

Lovakat ábrázoló, élénk képzeletre valló, ügyesen faragott figurákat is találtunk, a Pámírok mindkét oldalán ma is nagyra becsült kecses badakhsi lófajtára emlékeztető faragványokat. Gazdagon felszerszámozva és sallangozva ábrázolják ezeket s így megismertetnek minket az akkoriban divatozó lószerszámozással. A mai lószerszám is sokat megőrzött ezeknek rajzából és művészi díszítéséből. Ugyanígy az élet után mintázták igen ügyesen a tevéket ábrázoló szobrocskákat. Nagyobb sztukko-faragványokat találtunk a sírok bejárata közelében levő fülkékben: a kínai szobrászat *tu-kuei* alakjaihoz hasonló felemás szörnyek figuráit. Ezeknek az volt a rendeltetésük, hogy elriasszák a holtak hajlékától a gonosz szellemeket.

A halottak táplálékáról is gondoskodtak a kínaiak. Mindenféle eleséget tettek koporsójukba. Ezek közül legérdekesebbek voltak a leleményesen sokféle alakú cifra sütemények (126. kép).

Meglepő volt, hogy mily épségben maradtak meg ezek a süte-

120. RÉSZLET A BEZEKLIKAI (TURFÁNI) BARLANGI SZENTÉLY FALFESTMÉNYÉRŐL,
NEW-DELHIBEN VALÓ HELYREÁLLÍTÁSA ÉS ELHELYEZÉSE UTÁN.

121. LOVAGLÓ NŐ FESTETT AGYAGSZOBROCSKÁJA, AZ ASZTANAI TEMETŐ
EGYIK SÍRJÁBÓL, TURFÁNBAN.

mények, annál is inkább, mert a sírokat szemmeláthatólag feldúlták fosztogató kezek. Nem volt könnyű feladat a sokszázéves morzsálódó sütemény gondos becsomagolása, hogy baj nélkül szállíthassuk el. Női pipere cikkeket, nyilván valósággal használatban volt eszközöket is találtunk a holttestek mellett.

A holtakat mindenféle rongyszerű szövetekbe burkolták, többnyire selyembe. Ennek a szokásnak sok érdekes, gazdag leletet köszönhetünk, akárcsak Lou-lanban. Leleteink bőséges anyagot szolgáltatnak a vidék hajdankori szövő-fonó művészetének tanulmányozására. Annál is becsesebbek az asztanai sírok ilyen régi emlékei, mert koruk is megállapítható megközelítő pontossággal. A szövetek közt voltak mintás selymek, többszínűek és takácsszövésűek. A rajzok sokfélesége megkapóan szemlélteti, hogy milyen szerepe volt akkoriban Turfánnak és valószínűleg más oázisoknak is Kínai-Turkesztánban a Kína és Nyugat-Ázsia közötti kereskedelmi árucseré forgalmában abban az időben. Ugyanis a tisztán kínai rajzú mintás selymek mellett sok másfélért is találtunk. Ezeknek jellegzetes díszítő modora az Íránban és egyebütt a Közel Keleten, a Szaszanídák korában (a harmadiktól a hetedik századig) készült selymeket juttatja eszünkbe.

Leginkább ilyen «szaszanída» mintájú selymeket használtak szemfedőnek. Közülük külön is megemlítek egyet. Mintája finoman megrajzolt, nagymértékben stilizált vadkanfejet ábrázolt a szaszanída selymekre jellemző gyöngyszegéllyel (124. kép). Gyönyörű és erőteljes minta ez és különösképpen egészen úgy hat, mintha a mai időkben készült volna. Hogy a nyugati minták akkoriban érezhetően hatottak a kínai ízlésre, világosan kitűnik más mintás selymekből, amelyek bár jellegzetesen «szaszanída» modorúak, mégis téveszthetetlenül kínai gyártmányok. Lehetséges, hogy kivitelre készült darabok voltak.

A Kelet és Nyugat érintkezését szemléltetik a bizanciumi érmekeket utánzó aranyérmék. A görög-római obulusok módjára aranyat tettek a halott szájába, szemükre pedig perzsa ezüstérméket, amelyeket a hatodik század szaszanída királyai verettek. Végül megemlítek egy igazán művészi becsű kínai leletet: egy három mezőre osztott szép selyemfestmény maradványát. Nyilván azért tették a halott mellé, mert életében kedves kincse volt. Tekercs alakban kerülhetett a koporsóba, de utóbb a fosztogatók kezén több darabba szakadt.

A mesterkézből eredő kép festett jelenetei kertben foglalatoskodó hölgyeket ábrázolnak. A T'ang-kori világi festőművészet hitelesen egykorú emléke ez, a kínai művészet virágkorából, s így még foszlott állapotában is igen nagy értékűnek mondható.

A Turfánban zsákmányolt tömérdek régészeti emléket aprólékos gondnal, sok fáradsággal csomagolgattuk beládinkba s csak azután indíthattam útnak, február 6-án, a hatalmasan megnőtt karavánt Kásgar felé. Az ötven teverakományra való szállítmányt Ibráhím Bég, legmegbízhatóbb turki kísérem két hónap alatt szerencsésen el is vezérelte Kínai-Turkesztán fővárosába.

Február közepe felé a Turfán-medence részletes térképezésével is jóformán végeztünk már. Befejezésül tehát elindultam Jár-khoto romhely tüzetesebb kikutatására. Ez a sajátságos, két mélyen bevájódó vízmosás közt szigetszerűen meghúzódó romhely (122. kép) nyugatra van a mai Turfán városától.

A romváros — jórészt lösszitalajból kiásott szentélyek és lakóházak szövevénye — különálló, természettől védett fennsíkon emelkedik. Ezek a tekintélyes romok jelölik a Turfán-vidék hajdani fővárosát, a Han-uralkodók idejéből. Sokatígérő látvány tárult itt eléem. Sajnos azonban, a környék lakói olyan könnyen hozzáférhetnek a romokhoz s a termékeny lösszitalaj oly csábító anyag földjeik trágyázására, hogy a romok törmelékei közt alig maradt rendszeres ásatásra hívogató kutatni való. Így azután, amikor észrevettem, hogy a kínaiak közt megint felütötte fejét a régészeti ásatásaim ellen irányuló akadékoskodás, örültem, hogy útnak indulhattam délnek, a Kuruk-tághba, újabb kutató munkára a sivatagba.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET.

A Kuruk-tághból Kásgarba.

Bármily érdekes és eredményes volt is régészeti kutatásunk a Turfán-medencében, vágytam már arra az időre, amikor a sivatag friss levegőjében folytathatom munkámat. Lábam azonban még mindig nem heverte ki a nyári balesetet a Nan-sanban. A Lop-sivatagba visszavivő hosszú vándorútra és új kutatásokra még nem vállalkozhattam. Be kellett érnem egyelőre azzal a jóleső elégtétellel, hogy Rái Bahádur Lál Szingh szerencsésen és sikerrel tért vissza január vége felé a «Száraz Hegyek»-ből. Fáradhatatlan segítőtársam jelentékeny munkát végzett küzdelmes és kockázatos útjában, amióta november elején útjaink elváltak. *Szingérb*en, az egyetlen állandóan lakott helyen a Kuruk-tágh fennsíkjainak és kopár hegyeinek óriási területén, utasításaimhoz képest megkezdte a háromszögelést délkelet felé. A lou-lani romok közelében, a szélvájta Lop-sivatagban egy hétig kellett türelmesen várakoznia fagyos-szeles időben, húsz Celsius-fokig alászálló kemény hidegben, amíg a porral terhes légkör kitisztul annyira, hogy látcsövén át megláthassa messze délen a K'un-lun hegylánc hólepte csúcsait. Arra kértem volt őt, törekedjék összeköttetést teremteni a Kuruk-tághban végzett háromszögelések és a K'un-lun északi lejtői mentén egy évvel előbb már meghatározott csúcsok hálózata között. Semmi fáradságtól vissza nem riadó buzgósággal fogott hozzá feladata megoldásához. Ha figyelembe vesszük, hogy mintegy 250 kilométernyi távolság választotta most el a K'un-luntól a Lop-medencén keresztül, s a k'un-luni térképezés óta egy év pergett már le : nem lephet meg, hogy amikor ezeket a theodolittal végzett megfigyeléseket később felülvizsgálták a dehra-duni térképező hivatalban, egyik hegycsúcs meghatározása tévesnek bizonyult.

Nem csoda, ha tévedett, hiszen mindössze egyszer s akkor is ködös időben figyelhette meg.

A nehézségek nem szegték kedvét Lál Szinghnek. Folytatta felvételeit. Behatolt az Áltmis-bulaktól északkeletre elterülő ismeretlen és tökéletesen meddő vidékbe. Szerencsére vele volt segítségül Abdurráhím, a tapasztalt szingéri vadász, aki az előző évben oly hasznos szolgálatokat tett nekünk, amikor a hajdankori kínai utat nyomoztam Lou-lanból Tun-huangba.

Lál Szingh jeget vitt magával, hogy kis csapatát szűkösen elláthassa vízzel ezen a rettentően száraz vidéken. De az Áltmis-bulakból vitt tüzelő néhány nap alatt elfogyott. Csikorgó fagyban, tüzelő nélkül dideregtek át a keserves éjszakákat. A 91. hosszúsági fokon végre Lál Szingh elhatározta, hogy nyugat felé fordul. Régi sivatagi ösvényen haladt lefelé a Turfán-medence legmélyebb részét ellepő sós mocsarak felé. Valamikor hámi-i vadteve-vadászok jártak ezen az ösvényen. A mocsár mentén higanyos légsúlymérővel végzett gondos észlelései az eddigieknél pontosabban határozták meg ennek a horpadásnak a mélységét. A mélyföld csaknem 300 méternyire süllyed a tenger színe alá.

Fáradalmas útjából megtérve, Lál Szingh csak egészen rövid pihenőt engedett meg magának sáortáborunkban, és már február első hetében megint útnak indult a Kuruk-tágh felé, ezúttal a hegység nyugati részének térképezésére.

Magam 1914 február 16-án indultam Turfánból a Kuruk-tágh felé. Szingér-ben magam mellé vettem vezetőül Abdurráhím testvéröccsét. A völgyekben, nyugat felé, régebbi telepek nyomait kutattam ki. Útunk egymást követő, feltűnően szaggatott hegyeken és mélyen bemetszett völgyek sorain vezetett keresztül. A tájkép jellege meglepően elüt a Kuruk-tágh legnagyobb részének lekotatott felföldjeitől. De abban megegyeznek ezek a vidékek, hogy itt is nagyon nehéz volt vízhez jutnunk.

Teljesen sívár kavicspusztaságban folytattam útamát délkeletnek, a Kuruk-tágh lábához. Ott, többízben is, vadtevékkel találkoztunk. Ez a pusztaságos vidék, akárcsak a Tun-huangtól nyugatra elterülő sivatag, úgylátszik, végső menedéke ezeknek a rendkívül félnék állatoknak.

A Dolán-accsfk sósforrásból vittünk magunkkal jeget, aztán továbbhatoltunk délnek a szélmarta sivatagba. Térképeztük a «Szá-

raz folyó» hajdani medrét, amely valamikor Lou-lanig szállította a vizet. Az előző évben ugyanis a folyómedernek ezt az utolsó szakaszát nem térképeztük.

Beköszöntött a homokviharok időszaka. De nemcsak a homok, — a szélrohamok dermesztő fagya is keservesen megnehezítette munkánkat. Emlékeztetett ez az időjárás előző téli élményeinkre, amikor a lou-lani sírhantokat ástuk fel. Most is ilyen csikorgó hidegben kuttunk ki két hajdankori kisebb temetőt, a régebben folyómenti síkság fölé emelkedő agyagmartokon. Leleteink teljesen hasonlósak voltak a Lou-lan romhely legészakkeletibb sírjaiban egy évvel előbb talált régi emlékekhez.

Semmi kétség, hogy ugyanaz az őshonos vadász- és pásztor nép temetkezett ide, amelyről a kínai évkönyvekből tudjuk, hogy itt élt ezen a sívár lou-lani vidéken, amikor az erre vezető karavánúton még nem halt ki a forgalom. A negyedik században szűnt meg itt az élet.

A sírokban talált tárgyak meglepően szemléltették, mennyire elütött Lou-lan félnomád népe műveltség és életmód dolgában a kínaiaktól, akik ezen az ősi országúton jöttek-mentek. Egy, határozottan érdekes megfigyelést szeretnék itt megemlíteni.

A sírokban mindig találtunk durva gyapjútakarókba kötözött apró ágacskákat : a bogypóikk (*Ephedra*) növény gallyai voltak ezek. Ennek a növénynek egy alkaloida-tartalmú termékét az utóbbi évek óta hatásos gyógyszerként használja a nyugati orvostudomány is. Rendkívül keserű az íze. A tudomány még nem derítette ki, miért és mikor tért át a párszók zoroaszteri vallása ennek a keserű növénynek a használatára a régebbi szent *haoma* növény és az indiai *szóma* helyett, amelynek édes levét az isteneknek és embereknek kedves mámorító italként dicsérik a legrégebb szanszkrit és avesztai szövegek.*

A Kuruk-tágh lába mentén mohón lestem már, mikor bukkan fel Afrázugul. Február elején küldtem el Turfánból a Lop-sivatagba. Fáradságos kiegészítő kutató munkával bíztam meg akkor. Volt okom aggódni a kis csapat sorsáért. A riasztó térszín s a hosszúra nyúlt fáradságok úgy lehet, kemény próbára tették a vele küldött négy derék tevé erejét és kitarását. A találkozásunkra kitűzött határidő

* A fentiek írása óta Stein Aurél pompás tudós értekezést írt erről a kérdésről és a problémát sokkal közelebb hozta a megfejtéshez. (*A fordító jegyzete.*)

letelt s Afrázgul csak nem jelentkezett. Nagy megkönnyebbülést éreztem, amikor a Dolán-accsíkból való visszatérésemet követő napon bekocogott a kis karaván: Afrázgul és három derék turki kísérelője, köztük a bátor Hasszán Ákhún, régi, mindentudó tevehajcsárom.

Afrázgul elbeszélte élményeit. Északról a legrövidebb irányban ment Áltmis-bulakba, ott megrakodott jéggel, aztán kikutatta azokat a legvégső régi romhelyeket Lou-lantól északkeletre, amelyeknek megvizsgálására egy évvel előbb nem jutott időm. Azután északnyugatnak csapott és attól a ponttól, ahol az ősi kínai út a kiszáradt Lop-tenger sóborította medrébe ér, fáradtságos menetekben folytatta vándorlását a meder partja mentén a legészakibb pocsétáig, amelyet még elért a Tárím ezidei tavaszi áradása. Végül átvágott azon a retentő magas homokhalmokkal borított területen, amelyet én 1907 januárjában szeltem át, de más irányban, és megérkezett a Kuruk-tágh lábához. Küzdelmes kutató útjában másfél hónapon keresztül egyetlen emberrel, sőt élőlényel sem találkozott. Pontos térkép-felvételekkel, részletes naplójegyzetekkel és érdekes régészeti zsákmánnyal megrakodva tért vissza.

Afrázgul megérkezése után vele együtt Jing-p'an felé folytattam útam, nyugat felé. Ez a hely annak a partnak a közelében van, ahol a «Szárny Folyó» hajdani medre eltér a Koncse-darjától, a Kara-sahrból jövő folyótól, vagyis inkább attól a medertől, amelyben ez a folyó akkoriban folyt. Itt egy romokban heverő erőd és egy kis szentély érdekes maradványaira találtunk. Kozlov ezredes és Sven Hedin is megemlékezik már e romokról. Leleteinkből kitűnt, hogy megerősített állomás volt ezen a helyen. Egy kínai feljegyzés *Csu-pin* néven említi egy erődöt annak a folyónak a partján, amely — időszámításunk első századaiban — Lou-lant öntözte. Kikutattuk az erőd romjait. Az állomás a hajdani kínai útnak egyik jelentős pontját volt hivatva védelmezni, azt, ahol a Csarkhlikből manapság is Turfánba vivő nyomdok metszi az utat. Néhány jól megőrződött sírban talált leletek arra mutatnak, hogy kínai várórség tanyázott itt.

Ezután a sivatagon át Korlába vándoroltunk tovább, északnyugat felé. Útközben kikutattam a Kuruk-tágh tövében csaknem kétszáz kilométeres vonalban egymást érő hajdani őrállomások maradványait. Némelyik őrtorony feltűnően szilárd építmény volt (123. kép). Könnyű volt felismerni, hogy ugyanolyan jellegzetes módon épültek, mint a kanszui régi kínai határfal őrtornyai. A tornyok kétségtelenül

abban az időben épültek, Krisztus előtt 100 körül, amikor Vu-ti császár a Tun-huangból Lou-lanba vivő út védelmére falat emeltetett és rajta az őrállomások sorát létesíttette.

A tornyok nagy magassága, egymástól való távolságuk és más jelek is arra vallanak, hogy elsősorban tűz- és füstjelek továbbbítése volt a céljuk. Ennek a hajdani országnak a jelentősége bizonyosan nagyot hanyatlott azután, hogy a kínai hatalom kiterjeszkedett a T'ien-sanon túlra, északon, és megnyílt az út Hámin keresztül. A lou-lani útvonal ettől fogva elnéptelenedett. De a tornyok melletti szemétdombokban talált pénzek, kínai papiros, írásfoslányok s más leletek arra mutattak, hogy a T'ang-időkben még használatban volt az erre vivő út.

Ilyesféle jelzőberendezések szükségessége különösen érezhető kellett hogy legyen itt a Han-korban, mert a Tárím-medencének főképpen északkeleti sarka felől fenyegetett a húnok betörése. Ott van a Korla-oázis. Tudjuk a korábbi és későbbi Han-uralkodók évkönyveiből, hogy a húnok portyázó rajtaütése nem is egyszer veszélyeztette Lou-lanban a kínaiak uralmát s a Lou-lanon átvivő út biztonságát. Korla a T'ien-san tövében levő oázisok füzérének keleti végében van. Ezek mentén vitt el a Tárím-medence nagy északi országútja. Korla van azonkívül legközelebb a tőle félnapi járóföldre elkanyarodó nagy Kara-sahr völgyhöz is. A nagy Julduz-fennsíkrol szélesen alászálló völgy felső szakasza kedvelt legelőterülete volt mindig a vándoréletű törzseknek, a húnoktól a mai mongolokig, és erről felől nyílt mindig legkönnyebb útjuk a portyázó nomádoknak.

A Kara-sahr völgy a déli végénél, ott, ahol Kara-sahr városa van, valóságos kis mellékmedencévé tágul. Ennek nagyobb részét a nagy Baghras-köl (tó) foglalja el: a Kaidu-gol vagy Kara-sahr folyó vizeinek természetes nagy gyűjtőmedencéje. Ez táplálja bőségesen Korla öntözőcsatornáit. És ennek köszönhette a Koncse-darjá is jelentékeny és állandó vizét, amely a hajdani időkben fő tápláló ere volt a «Szárás Folyó»-nak az év nagyobb részében.

A Baghras-tómellék termékeny földjén manapság viszonylag kevés a megművelt terület. Ennek oka alighanem összefügg azzal, hogy jórészt mongol nép él ezen a tájon. A kínai évkönyvek arról tanúskodnak, hogy hajdanta nem így volt. Jen-cs'i, ahogyan akkor nevezték, gazdasági és politikai tekintetben számottevően fontos vidék volt. Bizonyosága ennek a romokban heverő körfal nagy ki-

terjedése. Itt volt a régi főváros, Baghdad-sahrí, a tó északi partja közelében. A sóval átítatott földalatti nedvesség és a tulajdonképpi Tárím-medence éghajlatánál nyirkosabb légkör teljesen elpusztított itt minden építészeti emléket.

Hálásabb tér kínálkozott a régészeti munkára második utazásom idejében, 1907 decemberében. Kiásattam akkor azokat a nagykiterjedésű rombadólt buddhista szentélyeket, amelyeket az odavaló mohamedánok Ming-oi («Ezer ház») néven ismernek. Ezek a szétszórt épületek a T'ien-san előhegyeiből kiszögellő alacsony sziklalépcsőket foglalják el, a tó kifolyásától északra.

A romok helyzete — eltérő nagyságú, de hasonlóan épített cellák hosszú sorai — megkönnyítette a rendszeres ásatást nagy munkasereggel. Nemcsak eső és hó: egy nagy tűzvész is sok kárt tett bennük. A romok közt talált legújabb kínai pénzek a kilencedik századból valók voltak, valószínű tehát, hogy a tűzvész a legrégebb mohamedán beözönléssel lehetett összefüggésben. A mohamedánok gyűjtötték fel a várost.

De sem a képrombolók dühe, sem az éghajlati viszonyok nem tudtak akkora pusztulást okozni, hogy bőséges régészeti zsákmányra ne tegyünk szert. A nagyobb cellák belsejét és a felvonulásokra szolgáló körfolyosókat ellepő törmelék mély rétegeiben pompás apró sztukko-szobrokat találtam. Valamikor a falak domborművű frízeit díszítették (127. kép). A tűzvész csak használt nekik: a nagy hőségben terrakottaszerűen megkeményedett a vakolat-sztukko anyaga. Máskülönbén alighanem megrongálódtak volna a légköri nedvességtől.

A boltozott folyosókban itt-ott érdekes freskófestményeket találtunk. Ezeket még jókor betemette a törmelék s megmenekültek tűztől és víztől (125. kép).

Sok festett falmező és finom aranyozott fafaragás tanúskodott arról, hogy a szentélyeket egykor gazdag fogadalmi ajándékok díszítették.

Ezeknek a művészi emlékeknek a stílusa általában az India északnyugati határszélén virágzott görög-buddhista művészet erős hatására vall. Ritka kivétel is akad: így például egy *lókapála* (egy «Világ-táj Őre») faszobra, a T'ang-kori szobrászatnak egy pompás emléke.

A legtöbb itt talált sztukko-szobornak különleges érdekessége a fejek mintázásában (127. kép) mutatkozó sajátos modor. Csodálatos módon a középkori gótikus szobrászatra emlékeztetnek. Pár-

huzamos fejlődés eredménye ez, annál is figyelemreméltóbb, mert a fejlődés folyamában nincs semmi összefüggés, ha talán végső eredő okaiban megvan is a rokonság. Ez a jelenség a Belső-Ázsiába átszármazott indiai görög-buddhista művészet történetének tanulmányozóját különösen érdekelheti.

Már második utazásom idejében, 1907 januárjában, alkalmam volt meggyőződni arról a Korlában és a Tárím-medencét északon szegélyező oázisokban elterjedt népi hiedelemről, hogy a sivatagban délre innét, «homokba temetett városokat» láttak. Az oázisok vonala és a Tárímot és északi mellékfolyóit szegélyező bozótos öv között aránylag keskeny a sivatag és sehol nem borítja mély homok. A homokba temetett városok híre mindazáltal tartja magát.

Korlai vadászok makacsul erősködtek, hogy fallal körülvett városokat láttak arrafelé. Végül is elhatároztam: rövid kiterőt tesztek az Incsike és Csarcsak folyómedre között, Korlától délnyugatra levő térképezetlen sivatagi területre. Földrajzi tekintetben érdekes volt ez az út, mert megfigyelhettem a folyómedrek eltolódásait. A «régi városok» azonban végül nagyon kicsire zsugorodtak. Kiderült, hogy annyi igaz belőlük, hogy száraz folyómedrek partján van néhány mohamedán sír és kezdetleges pásztorviskó. Úgynevezett vezetőim egészen jóhiszeműek voltak a maguk módján. Szentül hittek benne, hogy én majd felfedezem azokat a romokat és eltemetett kincseiket. De hát «varázsló tudományom» gyengének bizonyult a fallal körülvett városok gonosz szellemeinek legyőzésére, akik elrejtették előlünk városaikat. Embereim feltüzelt képzelete a régi mesehagyomány nyomán valósággal látta is ezeket a városokat annakelőtte, — saját-ságosképpen mindig csak homokviharok idején. Ők sajnálkoztak legjobban, hogy bennem — «megcsalódtak».

Turfán óta külön csoportokban jártunk. Április első napjaiban Korlában egyesült a tábor. Onnan néhány nap múltával 1915. április 6-án indultunk el Kásgarba vivő hosszú útunkra. Lál Szingh feladata volt, hogy a T'ien-san mentén haladva, térképezzen a főláncból annyit, amennyit a korai évszak és a rövid idő megenged. Muhammad Jakúb, második térképezőm, délnek fordult a Koncse és az Incsike folyón át a Tárímhoz azzal az utasítással, hogy térképezze a Tárím akkori főágát Járkand közeléig. Derék tevéink legnagyobb részét vele küldtem, hogy az 1913 ősze óta tartó sok nélkülvetés után élvezzék a folyómenti bozótos bőséges legelőit.

Én magam, régészeti feladataimhoz képest, a T'ien-sant délről szegélyző oázisok hosszú sorát követtem. Arra halad el ma is, mint hajdanta a Tárím-medence fő kereskedelmi útvonala. Bármily jól ismert is ez az országút, — Korlától Kásgarig kerek ezer kilométer — érdekes megfigyelésre nyílt alkalmam az oázisok jelenlegi fizikai és gazdasági viszonyaira és történeti multjára vonatkozólag. De kutatásaimat több okból is korlátok közé kellett szorítanom. Ezért csak rövidre fogom itt útam elbeszélését.

A kisebb oázisokban kevés építészeti emlék maradt meg. Ennek oka a hosszú ideig lakott telepek kiterjedt öntözése. Az oázisok körül és között meg nem volt elég futóhomok, hogy megvédje a régiségeket. Így például Bugur oázisban, Korlától ötnapi járóföldre nyugatnak, semmiféle romot nem tudunk kinyomozni. Pedig ez az oázis lehetett a korábbi Han-évkönyvekben emlegetett Lun-t'ai, az egész Tárím-medence kínai főkormányzójának székhelye. De már Buguron túl, Kucsá felé, az agyagos sivatagban szilárd őrtornyok sorát fedeztem fel a karavánösvény mentén, világos jelül annak, hogy a hajdani kínai országút ugyanezt a vonalat követte.

Kucsá Kásgar után a legnagyobb oázis a T'ien-san déli lába mentén. Nemcsak a megművelt területek nagysága és a gazdasági források tekintetében nevezetes ez a hely. Földrajzi helyzete is különösen kedvez kereskedelmi forgalmának. Gazdasági jelentőségét a két tekintélyes folyóból táplált öntözőcsatornáinak köszönheti. Kereskedelmi jelentőségét pedig az biztosítja, hogy itt találkozik a hegyeken át északnak Dzungária gazdag vidékére vivő út, meg a déli út, amely a Khotan-folyó medre mentén a Taklamakán-sivatagot átszelve, közvetlenül Khotanba visz. Ez magyarázza meg a vidék politikai és művelődési jelentőségét végig a történelmi korokon.

Erről a történeti multról regélnek a szentélyek és templomok tekintélyes és nagyszámú romjai, a kucsái buddhista vallási intézményeknek és a valamikor itt élt nép jólétének emlékei.

A romok legnagyobb része közel van a főútvonalakhoz, azokon a pontokon, ahol a folyók kilépnek az előhegyekből s így már régen figyelmet keltettek. Ennek következtében német, francia és orosz kutatók nagy alaposággal kikutatták a romhelyeket még második utazásom előtt, amikor 1908-ban rövid időt ott töltöttem Kucsában. A kizili és kumturai barlangkapolnák falait egykor díszítő nagyon érdekes freskók javarésze Grünwedel és von LeCoq tanár gyűjtemé-

nyével a berlini néprajzi múzeumba került. A két német kutató ismertette őket fontos kiadványaikban. Nagyon becses kéziratok is jutalmazták ezeket a kutatásokat, mert habár a szövegek kiterjedelműek, megismertetnek bennünket Kucsá hajdani nyelvével. Erről a nyelvről is, mint Turfán vidékének régi nyelvéről kiderült, hogy az indo-germán nyelvcsaládhoz tartozik és közelebbi rokonságban van az itáliai és szláv ággal, mint az árjával.

Habár a korábbi kutatások következtében kevesebb eredményre számíthattam, a régészeti és földrajzi munka teljes három hétig itt-marasztott Kucsá-oázisban és környékén.

Afrázgul Khánnal gondosan térképeztük a ma művelés alatt álló földeket és azokat a területeket, amelyek a cserjés sivatagban délen, keleten és nyugaton elszórt romhelyek tanúsága szerint egykor a megművelt földekhez tartoztak. Többhelyütt érdekes régészeti leletekre bukkantam. Véglegesen megállapítható belőlük, hogy a telepek kora a buddhista időkbe nyúlik vissza. Megfigyeléseim alapján szilárd okom van hinni, hogy a T'ang-időkben az akkori Kucsá-oázisnak sokkal nagyobb kiterjedésű öntözővízre volt szüksége, mint amennyi mostan kapható.

Bizonyos, hogy az oázis csatornáit tápláló két folyó vízmennyisége a buddhista idők óta jelentékenyen megcsappant. De itt is, mint a khotani oázisban, — ahol sok tekintetben hasonló jelenségek figyelhetők meg — a régészeti bizonyítékok nem adnak végleges választ arra a kérdésre, mennyiben volt a víznek ez a megfogyatkozása közvetlen okozója annak, hogy az egykor öntözött területet a történelmi korban elhagyta a lakosság és hogy milyen fokozatokon át ment végbe az elnéptelenedés. De magát a tényt, hogy a folyók víztömege csökkent, jól emlékezetben kellett tartani, ha Belső-Ázsia kiszáradásának sokat vitatott kérdésével foglalkozunk.

Első futó látogatásom idején 1908 januárban Kucsából indultam el arra a küzdelmes és meglehetősen kockázatos vándorútra, amely a Tárím mellől a Taklamakán elriasztó sivatagán keresztül vezetett délnek a sivatagnak arra a pontjára, ahol a Kerija-folyó belevész a homokba.

A *Desert Cathay*-ban, és magyarul a *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban* című könyvemben részletesen elbeszéltem annak a kalandos útnak nyugtalanító élményeit.* Itt, még ha jutna is rá tér, hogy meg-

* *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban.* (Természettudományi Könyvkiadó Vállalat, 1913.) 529—551. lap. (Ott Kucsá neve így szerepel: Kucsár.)

írjam megint ezt a történetet, túlságosan messze el kellene kanyarodnom a minket ezúttal érdeklő területtől.

Május elején (1915) elindultam Kucsából nyugat felé. Sajnálkozva hagytam el az oázis szép, zöldelő gyümölcsöseit s váltam meg vonzó, értelmes és előzékeny népétől — nem hiába, hogy már a kínai régi történelmi művek ilyennek írják le az oázis lakóit. Afrázgul Khánt Akszuba küldtem térképezésre, a régi, legrövidebb úton, amely a kopár külső hegylánctól délre elterülő cserjés sivatagon visz keresztül. Többnap járóföldre nyoma sincs víznek arrafelé, azért manapság teljességgel kihalt az az út.

Magam néhány kisebb buddhista romhely kedvéért a Baimedencén keresztül vivő főútvonalat követtem. Ez a mellékmedence északra van a hegylánctól s az a folyó ömlik beléje, amely a T'ien-san egyik gleccserhágója — a Muz-art — közelében ered és Kucsá mellett folyik el.

A turkesztáni nyár rekkenő hősege beköszöntött már, amikor Akszu hosszan elnyúló oázisába megérkeztünk. Ezért egyáltalán nem bántódtam rajta, hogy ezen a keskeny megművelt földszalagon, az északnyugat felől jövő Tauskan-folyó két partján, semmi régi kutatnivaló emlék nem akadt. Nem igen lehetett nevezetes vidék ez a hajdani időkben. Mai lakói, a dolánok, újabb bevándorlók. Ez a meglehetősen faragatlan népség egy eredetileg félnomád török törzshöz tartozik.

Hatnapi menetben értük el Maral-básít, jórészt sivatagi útban. Útközben odalátszottak a Kelpin kis oázisát körülvevő kopár hegyek, a T'ien-san egyik elágazása. Második utazásomban 1908 májusában térképeztem és átkeltem azokon a kopár láncokon s amikor kijutottam a hegyek közül, rombadőlt őrtornyok sorát nyomoztam ki, annak a hajdani útvonalnak a mentén, amely azon a részen ma tökéletesen víztelen homoksivatagban halad tova, a mai úttól északra. A Kásgar-folyó végső medrének eltolódása, Maral-básin túl, térítette el a régi karavánutat.

Maral-bási közelében egy másik dolán telep van azon a helyen, ahol a Tárím és Kásgar folyó megközelíti egymást. Elkülönített sziklás hegyhátak, a Tien-san végső kiágazásai emelkednek ki szigetekként a némely helyütt még mocsaras, széles folyami síkság fölé. Két ilyen hegyháton, ott, ahol a mai út eléri Tumsuk falut, T'ang-kori buddhista szentélyek romjai vannak. Megnéztem a romokat, de nem

volt ok soká késlekednem ott, mert Pelliot és von LeCoq tanárok már feltárták ezeket én előttem.

1913 őszén jóval északabbra kifürkésztem egy ugyanilyen fekvésű kis buddhista rom maradványait. Az ott és egyebütt megfigyelt régészeti jelenségek arra vallanak, hogy a Kásgar-folyó főága, amelynek mentén halad el hol balról, hol jobbról a mai karavánút Maral-básitól Kásgarig: alighanem egészen a középkorig sokkal jobban megközelítette azt a meredek külső hegyláncot, amely a Kásgartól keletre elterülő lapos síkságra tekint alá.

Faizábádban elértük Kásgar nagy, termékeny oázisának keleti szélét. Május utolsó napján pedig bevonultam megint a Csíní-bághba, a brit főkonzul mindig vendégszerető hajlékába. Ez a kedves, meghitt otthon volt 1900 óta valamennyi belső-ázsiai vándorútam felszerelő állomása.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET.

Kásgarból az Álicsur Pámírra.

Öt hetet töltöttem Kásgarban. A megérkezésemet követő forró hetek, 1915 júniusában, serény munkában találtak: száznolcvankét súlyos ládát megtöltő gyűjteményem gondos újracsomagolása, hogy baj nélkül tehesse meg a hosszú utat a Kara-koramon át Kaszmirba, és egyéb gyakorlati tennivalók egész özöne tömérdek dolgot adtak. Munkámat megkönnyítette régi szállásomon Sir Percy Sykes ezredes (azóta tábornok) szíves vendégszeretete. Ő volt az akkor távollévő Sir George Macartney brit főkonzul helyettese. Sir Percy hamarosan maga is elutazott Kásgarból. Vadászkirándulásra ment hűgával, Ella Sykes kisasszonnyal, az ismert utazó- és író nővel. Így én kedves társaságuktól megfosztva, egyedül maradtam a Csíni-bághban. Házigazdáim távollétük idejére is szíves vendégszeretettel gondoskodtak kényelmemről és előzetes intézkedéseikkel megkönnyítették előkészületeimet. Hálával gondolok segítségükre.

De ami még jobban ébrentartotta lelkesültségemet, az az öröm volt, hogy megvalósíthatom végre az Orosz Pámírokon át az Oxus vidékére vivő utazásom régóta dédelgetett tervét. Ifjúkorom óta elbűvölő erővel csábított mindig a «Világ Teteje», az Oxustól északra elterülő vidék és Írán szomszédos legszélsőbb keleti tájéka. Egyaránt vonzott annak a földnek földrajzi és népeleti érdekessége, történelmi vonatkozásai. A politikai viszonyok hosszú időn át elvágták az utat arrafelé a brit utazók élől, kivált ha mint én, az indiai kormány szolgálatában áll. De az angol-orosz egyezmény megenyhítette a helyzetet. A két birodalom ázsiai érdekeinek megbékéltetése után remélni kezdtem, hogy a sorompó fel fog még nyílani előttem, legalább részben, tudományos céljaimra való tekintettel.

Ezért 1913 őszén az indiai kormány külügyminiszteréhez for-

dultam azzal a kéréssel, hogy a londoni külügyminisztérium hozzájárulásával egyengesse útamat az orosz kormánynál: adja meg az engedélyt az Álai-Pámífi és az attól nyugatra elterülő hegyvidék meglátogatására. Azokon a hegyeken át jártak a hajdani selyemkaravánok Kínából Baktriába.

Tapasztalataim alapján gondom volt rá, hogy bőséges idő jusson a szükséges diplomáciai eljárás lebonyolítására. Azt is tudtam, hogy Kínai-Turkesztánban lomhán jár a posta. Annál nagyobb megkönnyebbüléssel töltött el, amikor 1915 áprilisában Kucsában megörvendeztetett a félhivatalos értesítés Szimlából, hogy az orosz külügyminisztérium megadta az engedélyt. A háború — jó szerencsémre — megszilárdította az orosz-brit szövetséget; ennek is része lehetett a kedvező döntésben.

De az a reményem, hogy rögtönösen megvalósíthatom útitervemet, amelynek befejező része az Orosz-Turkesztánon át Perzsia délkeleti részébe — téli kutatásaim színterére — vivő út: meglehetősen elhomályosodott, amikor megérkeztem Kásgarba. Az orosz diplomácia képviselője, Meszcserszkij herceg, a kásgari orosz főkonzul, igen jó viszonyban volt brit kartársával és nagyon szívélyesen is fogadott. De mindjárt kijelentette, hogy nem kapott semmiféle utasítást az engedélyre vonatkozólag, hogy orosz területre léphessen. Kértem, táviratozzon Taskendbe, a főkormányzó hivatalának. Ott sem tudtak semmit az engedélyről. Aggasztó bizonytalanság fogott el. Végül is sürgőnyt küldtem közvetlenül Petrográdba. A petrográdi brit nagykövet, Sir George Buchanan táviratban válaszolt, hogy a kívánt engedélyt a cári kormány már régen megadta. Habár ez az üzenet hozzám érkezett, Meszcserszkij herceg nagy előzékenységgel elfogadta hitelességét és kiállította a szükséges külön írásbeli engedélyt.

Jól esett és hálás voltam a figyelemért. De még nagyobb örömmel töltött el a nagyműveltségű diplomata további készséges támogatása. Amikor kifejtettem előtte, hogy miféle tudományos célból kívánkozom átjutni azokra az orosz területekre, Meszcserszkij herceg nyomban hozzájárult, hogy engedélyem érvényessége kiterjedjen az egész Pámírra és Orosz-Turkesztán hozzácsatlakozó részeire. Szíves ajánlóleveleket adott az orosz határszéli hatóságokhoz és az orosz pártfogás alatt álló Bokhara hatóságaihoz. Ennek köszönhettem, hogy a rákövetkező háromhónapos vándorutamban mindenütt igen hatékony segítségben részesültem. Ha arra gondolok, mily gyanúval fogadtak

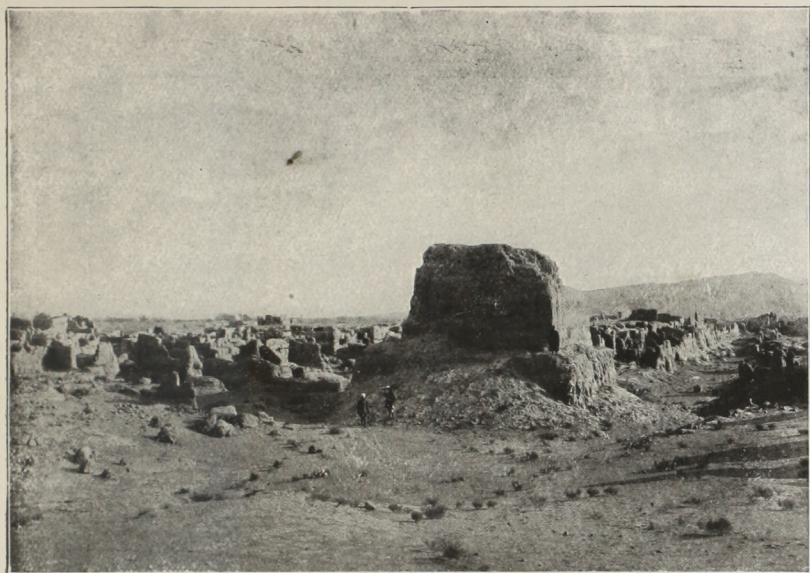
régebben minden brit utazót Orosz-Turkesztánban, s még inkább, hogy mily súlyos viszonyok uralkodnak azóta azokon a tájakon: valóban hálás lehetek jósorsomnak, hogy éppen a háború teremtette kedvező időben segített hozzá régenvágyott tervem megvalósításához.

Július 6-án elhagytam Kásgart. Nyugat felé indultam a hegyek felé. Régiségrakományokkal súlyosan megterhelt nyolcvan tevéim útnak indítására minden előkészületet megtettem már akkor, de a karaván még nem indulhatott el a Karakoram hágóin át Indiába. Meg kellett várnia a K'un-lun völgyeiben zajló nyári áradás elvonulását. A karavánt Lál Szingh gondjaira bízam. A kénytelen késedelmet arra használta fel, hogy térképezze a Muztágh-ata hegyláncától északra a Kásgar-folyó forrásvidékéig terjedő és onnan a T'ien-sanhoz csatlakozó magas havasokat.

Mielőtt Lál Szingh visszatért hozzám a sokfajta végső utasítás céljából, egyheti időm jutott, hogy a Bosztán-arcse kirgiz sátor-tábor feletti havason (129. kép), pompás magányban, háborítatlanul végezzem el sürgős írivalóimat. Lejjebb a völgyben derék tevéim, szívós útítársaim a Lop-sivatagban és egyebütt, élvezték a kövér legelőn többhetes pihenőjüket a hűvös hegyek között. Amikor elkövetkezett indulásom ideje, csaknem annyira nehezemre esett a végleges megválás tőlük, mint az ideiglenes elszakadás hűséges Lál Szinghemtől. Többi kísérőm közül is egyedül a fiatal Afrázgul Khánt tartottam magam mellett. Tudtam róla, hogy mindig készséges és hasznos segítőtársam, még ha sem térképező munkát, sem ásatást nem végzünk is.

A hetekig tartó küzdelmes előkészületek után a felszabadulás jóleső érzetével küldtem postára hegyi táboromból utolsó súlyos leveles-zsákomat, Kásgarba és Indiába és indultam el az Ulúgh-art hágón át a Pámírok felé. Másnap átkeltünk a nehezen járható ötezer méteres hágón. Amikor a meredek kapaszkodó után felértünk a keskeny nyeregbe, az időnként felszálló felhők között megragadó kilátás nyílt Módzsi tágas völgyén át az Orosz Pámírok hatalmas keleti hegybástyája felé. A hágó alatt a déli jégfedte hegysarkantyúról alátoluló mintegy tizenöt kilométer hosszú jégár középső és alsó szakasza tűnt szemünkbe.

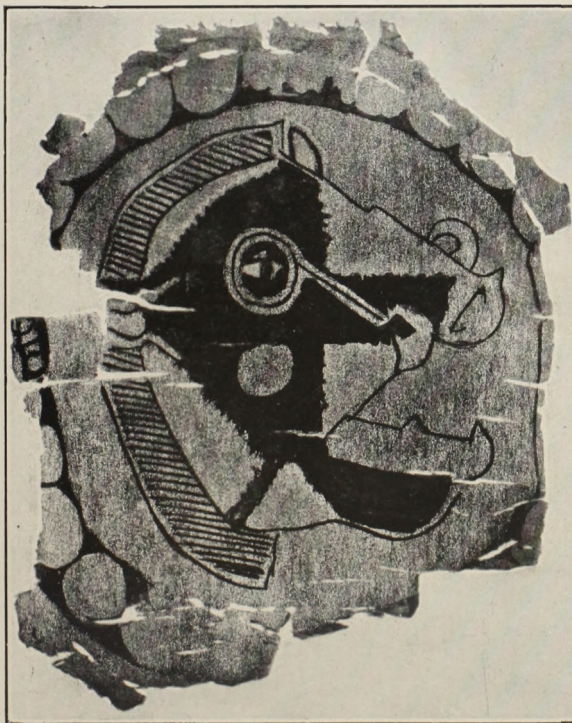
A leszállás mindvégig nehéz, megterhelt állatokkal helyenkint lehetetlen. Meredélyes északi hegynyúlványokon át vitt az út, arrafelé, amerre kis függő jégárak választják el őket egymástól. Amikor

122. JÁR-KHOTO ROMVÁROS (TURFÁN EGYKORI FŐVÁROSA)
KÖZÉPSŐ FŐ-UTCÁJA ÉSZAKRÓL.

123. A JING-P'ANBÓL KORLÁBA VÍVŐ ŐSI KÍNAI ÚT
EGYIK ŐRTORNYÁNAK ROMJA.

124. HALOTT ARCÁN TALÁLT «SZASZANÍDA» SELYEM SZEMFEDŐ, A TURFÁNI ASZTANA TEMETŐJÉNEK EGYIK SÍRJÁBÓL.

125. FALFESTMÉNY: BUDDHA ÉLETÉBŐL VETT JELENET. A MING-UI ROMHELYEN (KARA-SAHR) KIÁSOTT BUDDHISTA SZENTÉLYROMBÓL.

könnyebben járható térszínre értünk a nagy jégár torkolata fölött, valóban méltán meg lehetett az az érzésem, hogy túlkerültem a nagy észak-déli hegybástyán, a régiek *Imaosán*, amely Ptolemaeus «Belső» és «Külső-Scythiá»-ját, vagy amint ma nevezik, Irán legkeletibb részét Kína belsőázsiai birodalmának legnyugatibb határvidékétől elválasztja. Ugyanakkor este, ötvenhárom kilométeres menet után, gyalog és lóháton, elértem a Kun-tigmaz kirgiz legelőt a fő völgyben, Módzsi alatt. Ott találkoztam a Tághdumbás Pámírról visszatérő Sir Percy-vel és hűgával, Ella Sykes kisasszonnyal. Másnap együtt táboroztunk.

A Kínai Pámír legészakibb vonulata mentén, majd pedig a Kásgar-folyó legnyugatibb mellékfolyójának szurdokában haladtam felfelé. Öt napig tartott ez az út gyors menetben. A Kos-bél hágón kapaszkodva felfelé, 4200 méter magasságban pillantottam meg először a kelet-nyugati irányú nagy Trans-Álai hegyláncot. Egyes csúcsai meghaladják a 6000 métert. Miközben a Markan-szu medrében kaptattunk felfelé, amely Kásgar felé szállítja vizét, észrevétlenül átléptük az orosz határt. Akkor éjjel fagyos hóvihart kaptunk.

Másnap, július 26-án, elértük a Kizil-art nyergét, ahol a pámíri és az Oxus-menti katonai állomásokat Farghána tartománnyal összekötő katonai út 4300 méter magasságban átszeli a Trans-Álai hegyláncot.

Furcsa érzés volt teljes kétesztendei vándorlás után megint mérföldkövekkel szabályosan megjelölt rendes szekérúton járni. Amióta egy kirgiz sátoztábort elhagytunk, Módzsi felett, egyetlen emberi lényel nem találkoztunk, amíg csak északon leszállva, aznap este el nem értük a kis Por-döbe menedékházat. Ott egy barátságos orosz vámtiszt fogadott : egy kaukázusi osszét. Éppen akkor érkezett a farghána-kásgari főút egyik állomásáról, Irkés-tamból. Tőle tudtam meg, hogy másnapra várják Iván D. Jagello ezredesnek, a pámíri hadosztály katonai és politikai főnökének megérkezését, útban főhadiszállásáról Taskend felé. Egy napig időztem Por-döbében s ezalatt alkalmam volt megismerkedni ezzel a kitűnő tiszttel. Jagello ezredes egy Kun-tigmazból fürge kirgiz lovassal küldött levélből tudta meg jövetelünket.

A tapasztalat hamarosan megmutatta, hogy akár a Hindúkus indiai oldalán sem remélhettem volna tökéletesebb, gondosabb fogadtatást, mint ami itt várt rám orosz földön Jagello ezredes jóvoltá-

ból. Hatékony intézkedései végigkísérték egész utamban : a Pámíron, a Felső-Oxus vidékén, Vakhánban, Sughnánban és Rósanban, mindenütt, ahova csak elért a keze. Jagello ezredes azelőtt a keleti nyelvek tanára volt a taskendi katonai törzstiszti iskolában. Nagyon érdekelte az Oxus-vidék földrajza és néprajza, és kész örömmel egyengette az útját minden olyan kutatásnak, amely világot vetetett e föld multjára. Főként az ő készséges segítségének és előrelátó gondoskodásának köszönhető, hogy rövidre szabott időm alatt, egyetlen napnyi időveszteség nélkül annyi érdekes földet bejárhatam, sokkal többet, mint amennyire eredeti tervem szerint számítottam.

Egyik főok, amely kezdettől fogva arra serkentett, hogy harmadik expedícióm a Pámírokra és az Oxus-vidék hegyi területeinek orosz oldalára kiterjesszem, az a remény volt, hogy így a helyszínén tanulmányozhatom a hajdankori utak mentén Kína és Nyugat-Ázsia legrégebb érintkezésének a kérdéseit. Tapasztalatból tudtam, a Keletet járva, hogy mily nagy a fontossága a helyszíni megfigyeléseknek, ha történeti földrajzi kérdésekkel foglalkozunk. Érthető tehát lelkes örömöm, amikor elindulhattam lefelé, hogy végigjárjam egész hosszában a nagy Álai-völgyet. Tizennégy évvel előbb, első utazásomból visszatérőben, ennek a völgynek csak legfelső részét láthattam, amikor Irkés-tamból a Taldík-hágó lába felé igyekeztem.

Maga a térszín, az éghajlati viszonyok és termékek mind azt a feltevést támogatják, hogy az Álai hatalmas völgyeknöje — ez a természetes közlekedő ér, amely a Pámírok magas északi peremét szegélyezi kelettől nyugatig s a Kizil-szu vagy Szurkh-áb («Vörös folyó») termékeny völgyében folytatódik : ez volt valamikor a Kínából és a Tárím-medencéből az Oxus középszakasza vidékére igyekvő selyemkaravánok országútja.

Erről az útvonalról maradt fenn tyrusi Marinus egy fontos és sokat vitatott feljegyzése. Utódának, Ptolemaeusnak, a Kr. utáni második század nagy földrajzírójának írásai őrizték ezt meg az utókornak. Marinus leírja az útvonalat, fordított irányban mint amerre «a Macedóniai Maës, másnéven Titianus» kereskedelmi megbízottjai utaztak. Baktriából, a mai Balkhból «a Seres országába», vagyis Kínába, hogy ott selymet vásároljanak.

Nincs rá szükség, hogy részletesen belemélyedjek abba a kérdésbe, hogy a feljegyzésekben ismertetett útvonal pontosabban merre haladt el.

Sir Henry Yule, a régi utazások nagy magyarázója, régen megállapította, hogy az az út vonal az Oxustól vitt az Álaiba. Kimutatta, hogy a «komedosz völgye», amelyen át Maës ügnyökei haladtak fel felé az Imaosba, nem lehet más, mint a Kara-egin: a Szurkh-áb völgye. Középkori arab földrajzírók még ezen a néven ismerték: *Kumádh*. Valóban a Kara-egin völgy és keleti folytatása, az Álai völgy teknője a legkönnyebb közlekedő vonal az Oxustól a Tárímedencébe. De a fizikai alakulat előnyei, amelyek különösképpen alkalmassá teszik az Álai-völgyet, hogy természetes országútja legyen a két vidék forgalmának: akkor világosodtak meg előttem igazán, amikor magam is végtől-végig vándoroltam rajta.

Az Álai nyitott teknővölgye attól a ponttól, ahol az orosz katonai út metszi, teljes 110 kilométer hosszúságban nyúlik el és völgyfenekének szélessége, le egészen Daraut-kurhán kurgiz faluig, szakadatlanul tíz-tizennyolc kilométer. Kelet felé újabb jó harminc kilométeren át szintén tágas és könnyen járható a völgy, fel, a Taun-murun nyeregig, ahol a Kásgar felől jövő út vonal torkollik bele. Éghajlata nyirkosabb, mint a Pámíroké s így mindenütt szépen díszlik rajta a pusztai növényzet. Így hát a farghánai síkságról évente ezrével lepik el a tevéiket és lovaikat legeltető kurgiz nomádok az Álai-völgy legelőterületeit.

Jól emlékeztem festői karavánjaikra, pompás szőnyegekkel, takarókkal s a nomád háztartás más kényelmes kellékeivel megrakodott tevéikre, abból az időből, amikor 1901 júniusának elején Irkés-tamból a farghánai Osba és Andidzsánba vándoroltam. Most a nyár rekkenő hőisége elől a magasabb oldalvölgyekbe húzódtak fel, ahol fiatalabb fű sarjad a legelőkön. Onnan szállanak lejjebb és lejjebb a fővölgy mentén a nyár későbbi szakáiban. Dél felől, az egész völgyi úton véges-végig a hétezer méteres Kaufmann-hegy nagyszerű tájképe kíséri távolról az utazót.

Még messze jártam Daraut-kurhántól, amikor mintegy 2800 méter magasságban régebbi földművelés nyomaira bukkantam, valamint durván épült kővisek romjaira, hasonlókra, mint a völgyben lejjebb élő félnomád kurgizek téli szállásai. A kásgari oldalon ugyan csak megművelt földekre találunk Irkés-tamban és Irkés-tam felett ugyanaddig a magasságig.

A régi idők vándorai így hát biztosak lehettek affelől, hogy menedéket és eleséget találnak végig e hajdankori út mentén, kivéve az

Álai mintegy százötz kilométernyi legfelső szakaszát. Decembertől februárig mély hó borítja a völgyet, de akkor is járható az út, akárcsak a Terek-hágó (kb. 3900 méter) manapság, amely az Irkés-tamból Farghánába utazókat télen át sem riasztja vissza, ha elég sokan járók az utat, hogy letapossák az ösvényeket.

A Tárím-medence és az Oxus középső tája között ma nincsen olyan kereskedelmi forgalom, mint valamikor volt a Kara-teginen és az Álain keresztül. Balkhban és Afgán-Turkesztán többi részében, az Oxustól délre, régen megszűnt már az egykor élénk jövésmenés Kína és a Nyugat között. Ami kevés a helyi kereskedelmi forgalomból feljut idáig a Kara-teginen át az Oxus felől, Daraut-kurghánból Marghilánba vagy Andidszánba halad tovább. A kásgari oldalról pedig a kivitel útja a Terek-hágón át éri el az orosz vasútnak ezeket az állomásait.

Daraut-kurghánban rövid időre megálltam, hogy rendelkezzem az eleség és szállítás dolgában. Kis falu ez, azon a ponton, ahol a Kara-tegin völgy az Álai-völgybe torkollik. Orosz vámállomás őrzi itt a bokharai határszélét. Öt kilométerrel lejjebb van Csát falu, nagy, jól megművelt földjével, tekintélyes körfalának romjaival. A Turkesztán orosz megszállását megelőző zavaros időben menekedett a nép a falak közé. A hely nagyon alkalmas jókora útszéli állomásnak. Ennek a közelében lehetett a híres «Kő-torony», amelyet egy Ptolemaeus írásaiban megőrzött klasszikus feljegyzés így határoz meg: az a hely, amelyet Baktriából jövet ér el az utazó, «amikor felkapaszkodott a szurdokon», vagyis a Kara-tegin völgyén.

Ugyanily valószínű, hogy «az Imaos hegyénél levő állomás, ahonnan a kereskedők elindultak Serába vivő utazásukra»: a mai Irkés-tam. Ptolemaeusnak Marinus feljegyzéseiből kivonatolt jelentése a kínai kereskedelmi útvonalról ezt a helyet úgy határozza meg, hogy a Nomád Saka nép területének keleti határán van. Ma is jól ismerik ezt a helyet a Kásgarból Farghanába járó kereskedők, akik itt az egymáshoz közelfekvő és önkényeskedő kínai és orosz vámállomás két tüze közé kerülnek.

Daraut-kurghánból délnek fordultam, hogy átkeljek azokon az egymásután sorakozó magas, havas hegyláncokon, amelyek a Muk-szu forrásait és a Rósan- és Sughnán-folyót elválasztják az Oxus legfelső szakaszától. A Kizil-art-hágón átvivő s onnan a Nagy Karakul (tó) mentén haladó jólismert úttól eltekintve, ez volt az egyetlen

útvonal, amelyen az Orosz Pámírokat átszelhettem északtól délnek és láthattam valamit a Pámírt nyugaton szegélyző hegysorompóból. Ez az oka, hogy ezt az utat választottam. Az út azonban rendkívül nehéznek bizonyult, még azokkal a pompás, szívós lovakkal is, amelyeket Jagello ezredes rendeletére kaptunk az útbaeső kirgiz tanyákon. Érdekes földrajzi megfigyelések jutalmazták fáradozásainkat. Nagyszerű tájképekben tárultak fel előttünk a kevésbé ismert s eleddig részben még csak tökéletlenül térképezett vidékek.

A Tanimáz-folyóig, a Nagy Pámíron eredő Murgháb tekintélyes mellékfolyójáig útunk egy hatalmas jégárlepte hegylánc — a Pámír északnyugati hegybástyája — mentén vitt el (128. kép). A kirgizek bizonytalanul, hol Szél-tágh, hol Muz-tágh («Jéghegy») néven emlegették. Ritkán láttam megragadóbb képet akár a Himálajában, akár a Hindúkusban, vagy K'un-lunban is, mint a Muz-tághnak ez a hatalmas jégár-barázdálta bástyája, amint nagyszerű meredélyes falként felbukkant előttem a Muk-szu széles zúgó medrei felett. A hegyet csak azután pillantottam meg, hogy átkeltem a Tarsz-agaron, a Trans-Álai hegylánc első hágóján, Daraut-kurhántól számítva. Élesen csipkézett gerince nyilván meghaladja a 6400 métert, egyes jégborított ormai még sokkal magasabbra nyúlnak.

Sem ebben a hegységben, sem a Pámírok nyugati része fölé tornyosuló más uralkodó hegyláncokban még megközelítő pontosságú magasságmérések sem történtek mindazideig, sem theodolittal, sem klinométerrel. Afrázugul is, magam is sokszor sajnálkozva gondoltunk rá, hogy orosz területen nem térképezhetünk. Ennek mégoly ártatlan kísérletétől is tartózkodnunk kellett, érthető okokból. De még ily mérések nélkül is úgy tűnt fel nekem, hogy a Muz-tágh hegytömegének legmagasabb csúcsa határozottan meghaladja a Trans-Álai lánc Kaufmann-csúcsát. Nagy örömmel töltött el, amikor megtudtam, hogy egy orosz-német kutató-csoport 1929-ben ezt a nagyszerű alpi vidéket szemelte ki rendszeres kutatásai színteréül és megállapította, hogy a Muz-tágh csakugyan magasabb, mint a Kaufmann-csúcs. Az expedíció vezetője, dr. R. Rickmers, a jól ismert utazó és földrajzíró volt.

A közvetlen út a Muz-tágh hegytömegének elhagyása után a Muk-szu mentén vitt volna felfelé és onnan fel, abba a völgybe, amelyből a Zulum-art és a Takhta-koram hágón át a Nagy Karakul tó és a Tanimáz-folyó vízterületére juthatunk. De a hatalmas

Szél-dara — vagy mint orosz felfedezőjének nevérol nevezik: Fedcsenko-glccser — olvadásából táplált hegyi patakok megduzzadt vize teljesen elzárta ezt az utat tavasztól késő őszig. Kénytelenek voltunk tehát a Kajindí-szurdokon keresztül egy 4600 méter magas hágón kapaszkodni át. Helyenkint nagyon küzdelmes volt ez a hegymászás régi morénák torlaszain keresztül.

A Kajindín túl a térszín sokkal könnyebben járható Pámírszerű jelleget ölt. Leszállás közben egy fennsíkról messzeterjedő kilátás nyílt a Szél-dara felé és a beletorkolló völgyekbe. Élénkzöld vizű szép tengersizemek mellett vitt tovább az út. Könnyű kapaszkodóval kelünk át a 4600 méteres Takhta-koram hágón. De ekkor már gondoskodni kellett új teherhordó állatokról és vezetőről s így kénytelenek voltunk mentől előbb érintkezésbe lépni Kökan Béggel (137. kép), a Nagy Kara-kul tótól keletre legeltető kirgizek ming-básijával (főnökével). Ezért tehát másnap, augusztus 8-án, átkeltünk a Kizil-bélnyergén a kirgizek négyezer méternél magasabban levő nyári tányájára.

Kökan Bég, a főnök, nagy szívességgel fogadott. Szép szál öreg ember volt. Cári kitüntetéseivel, pompás ezüst övjevel igazán tekintélyesen festett.

Tizenöt évvel később sajnálattal hallottam a Tághdumbás Pámíron, hogy a bolsevikiek minden birtokát elvették és őt magát elkergették. Kínai területre menekült, ott halt meg száműzetésben.

Ettől a derék főnöktől hallottam először, hogy a Murgháb-völgyében négy éve hatalmas földrengés következtében jókora tó keletkezett. Az új tó az úgynevezett Szaréz Pámírt borította el vízzel. Arrafelé a Mardzsana-hágón át, az Alícsur Pámírra vivő utat tehát — amerre menni akartam — elzárta előlem a tó. Nem volt kedvem azt a jólismert utat választani, amely a Pámírszkij Poszt nevű orosz állomáson vezet keresztül, ezért elhatároztam, hogy lemegyek Szau-nábba, a Rósan-völgy legfelső falujába. Reméltem, hogy onnan a Murgháb-völgyön felfelé átjárom találok azon a nagy torlaszon keresztül, amely az új tavat létrehozta. Kökan Bég kételkedett benne, hogy málhánkkal meg tudjuk kerülni azt a hegytorlaszt. De ismerem már a kirgizeket. Tudtam róluk, mennyire irtóznak a gyaloglástól. Kökan Bég — gondoltam — nyilván csak azt nevezi járható útnak, amely teherhordó állatokkal járható.

Kara-csimban egynapi pihenőt tartottunk embertani mérések

céljából. Az ott tanyázó kirgizek ennek a csekélyszámú, szífvós török törzsnek (130. kép), amely dacol a pámíri tél fagyos viharával, jellemző képviselői.

Ezután visszamentünk a Tanimáz-folyó felé. Átkeltünk a folyó jobbpartjára, nem messzire attól a ponttól, ahol a Muz-tágh-hegy-tömegének egyik jégárjából táplálkozó főága délnek kanyarodik. Hamarosan azt tapasztaltuk, hogy a völgy fenekét teljesen beborította a sziklatörmelék óriási tömege. Ugyanaz a földindulás, amely a Murgháb-völgyet eltorlaszolta, zúdította le a sziklákat a nyugati hegyoldalból. Vad össze-visszaságban torlódott egymás fölé a sziklák görgetege hatvan méteres halomban Paléz egykor megmívelt síkságán. Háromkilóteres darabon igen küzdelmes volt itt a járás s ugyancsak örvendtem, amikor augusztus 12-én este Paszór falu elszórt tanyáira érkeztem. Tadzsik pásztorok élnek ott, elrejtve buja nyárfák és fűzesek között.

Másnap a folyó partjának meredek szirtfalai és magas fennsíkok mentén értük el azt a helyet, ahol a Tanimáz egyesül a Murgháb egykori, ma teljességgel száraz medrével. E felett van a festői Szaunáb falu, a kirgizek Tás-kurhánja («Kő-torony»), a Rósan elszigetelt alpi hegyvidékét lakó iráni nyelvű ghalcsák legmagasabban fekvő telepe (131. kép).

A ghalcsák jól megtermett, vállas emberek, sokan közülök egészen európaias arcúak. Szőke hajuk, kék vagy acélszürke szemük és lengőszakálluk első tekintetre megkülönbözteti őket nomád kirgiz szomszédaitól. Rósnak ezek a hegylakói, meg az innen délre, Vakhán és Sughnán völgyeiben élő törzsek feltűnő tisztaságban őrizték meg a *Homo alpinus* fajjellegét, akárcsak Európa egyes részeiben. Alpi elszigeteltségükben fennmaradt ősi szokásaik, az építésükben, fafaragásaik egyszerű díszítményeiben és egyebekben mutatkozó régiesség tanulmányozása és az embertani mérések bőséges munkát adtak egy napi pihenőnk alatt. De meg jól is esett megint szépen megmívelt búzaföldeket és gyümölcsösöket látnom, az elsőket, amióta Kásgar környékét odahagytuk.

További előnyomulásunkra teherhordó embereket is fogadtam itt. A déli Pámírokra egyetlen út állt nyitva számunkra, az, amelyik a Murgháb- vagy — ahogyan a kirgizek magasabban fent nevezik — Bartang-folyó sziklaszorosaiban vezet felfelé. A folyó-véste szűk szurdokban rendkívül küzdelmesen törtettünk előre. Az 1911 februárjá-

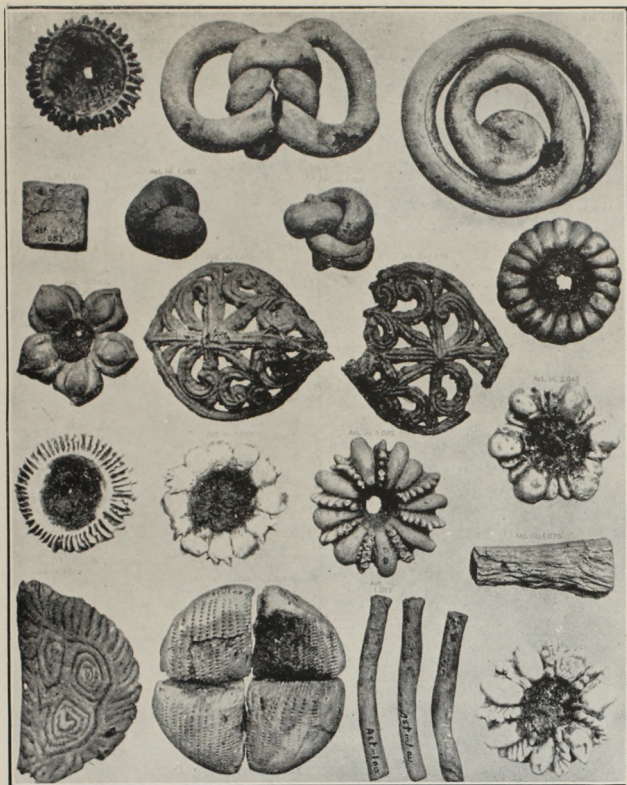
ban történt nagy földrengés és a földrengést kísérő földcsuszamlás sokhelyütt teljesen eltorlaszolta a folyót és elpusztította az ösvényt, ha volt is, a víz mentén vagy felette. A nagy folyó víztömege egykor vetekedett az Áb-i Pandzsával. Volt idő, amikor ez volt az Oxus legtekintélyesebb mellékvize. Most meg valósággal megakadt a folyása. A folyó helyén itt-ott gyönyörű színekben csillogó mély alpi tavacs-kák támadtak (132. kép). Előnyomulásunkat ezek is csak megnehezítették. Helyenkint még leomlóban volt a görgeteg a hegyoldalakból, csúszott lefelé, mint az iszap, úgyhogy a láb semmi támasztékra nem lelt benne.

Második nap egy meredek hegysarkantyúra kapaszkodtunk felfelé. Északon leomlott sziklák magas gerince szegélyezte útunkat; ezt valósággal a völgy túlsó oldaláról sodorta át ide a hegycsuszamlás. Leszállás közben láttam azt a keskeny fjordszerű tavat (133. kép), amelyet a Sedau-völgy azelőtti torkolatában ugyanaz a hatalmas sziklatorlasz hozott létre, amely a Bartang-folyót eltorlaszolta. Nagy küzdelemmel vergődöttünk előre a vadul összedobált sziklatörmelék halmai között. A Sedau-tó északi vége előtt elhaladva, az óriási völgytorlasz lába mentén törtettünk előre.

Végül elértük azt a sziklasarkantyút, amely az egykori Sedau-völgyet elválasztja az egykori Szaréz-Pámírtól. Délkelet felé kaptattunk felfelé a sziklasarkantyúra. Onnan a magasból tárult fel előttünk igazán a pusztító romlás a maga teljes nagyszerűségében (135. kép). Az északi hegyláncból egy egész hegy szakadt rá a Szaréz-Pámírra s a kirgizek kedvelt legelő-rétjeiből szép tavat varázsolt. A tó, egy orosz jelentés szerint, 1913-ban már több mint 27 kilométer hosszú volt s azóta is feljebb terjedt a völgyben.

Óriási tömegű sziklát és törmeléket taszított fel a földcsuszamlás lendítő ereje a Sedau-völgy száját szegélyező meredek hegysarkantyúra. Az így keletkezett óriási gát még akkor, négy év múltával is vagy három-négy száz méter magasságba tornyosult az új tó fölé. A völgygát felett a meghasogatott hegyoldal legfelső lejtői még, úgy látszott, mozgásban voltak. A képen látható porfelhőket a lezuhogó kőlavinák kavarták fel (135. kép).

Az említett hegysarkantyú lábánál egy kis orosz kutató-csapatot találtam J. Preobrazsenszkij tanár vezetésével. Éppen akkor érkezett az Álicsur-Pámír felől a nagy völgygát felmérésére. Az orosz kutatók bőrtutajon jöttek a tó déli végéről, oda pedig a Langar-

126. A TURFÁNI ASZTANA TEMETŐJÉNEK
EGYIK SÍRJÁBAN TALÁLT ŐSI SÜTEMÉNYEK,

127. GÖRÖG-BUDDHISTA HATÁSRA VALLÓ SZTUKKO-
FEJEK MING-OJ SZENTÉLY ROMJAIBÓL, KARA-SAHR,

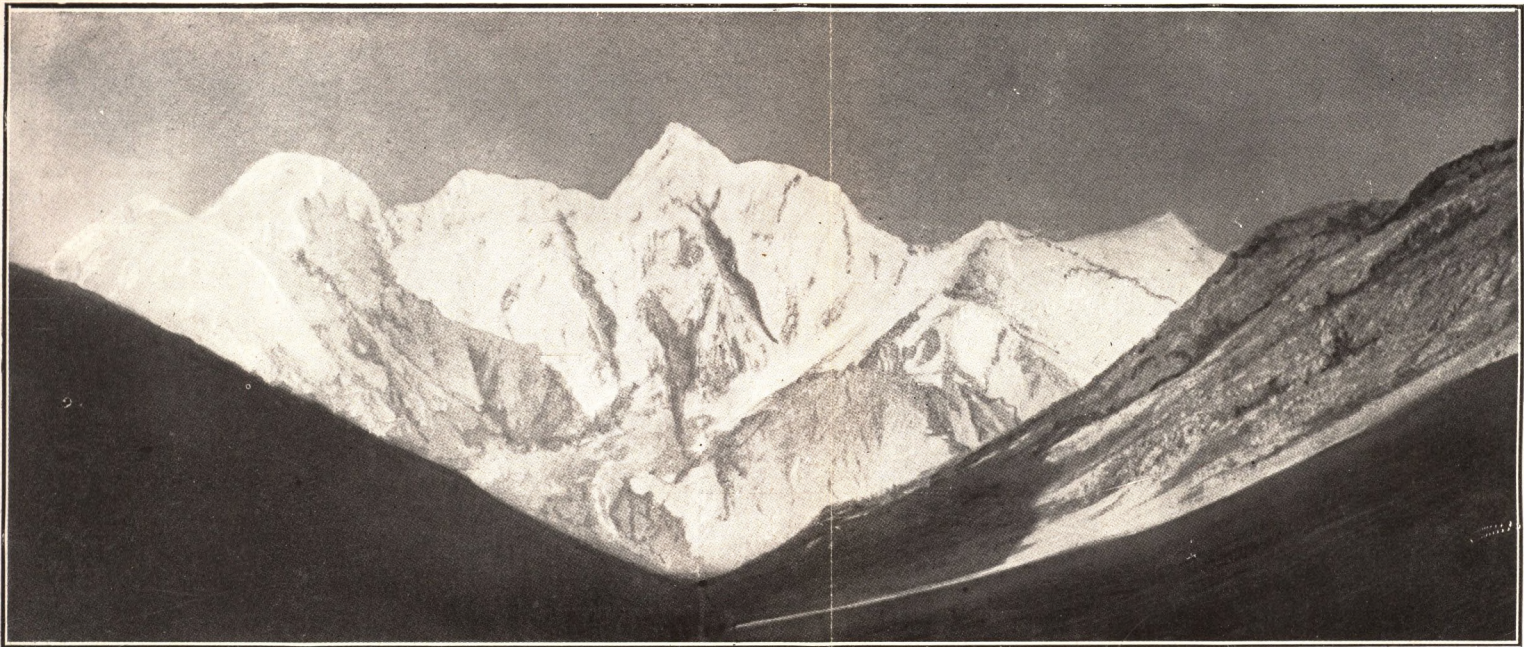

130. KARA-CSIMI KIRGIZEK.

131. RÓSÁNI FALUSI FÖNÖKÖK SZAUNÁB-BAN.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

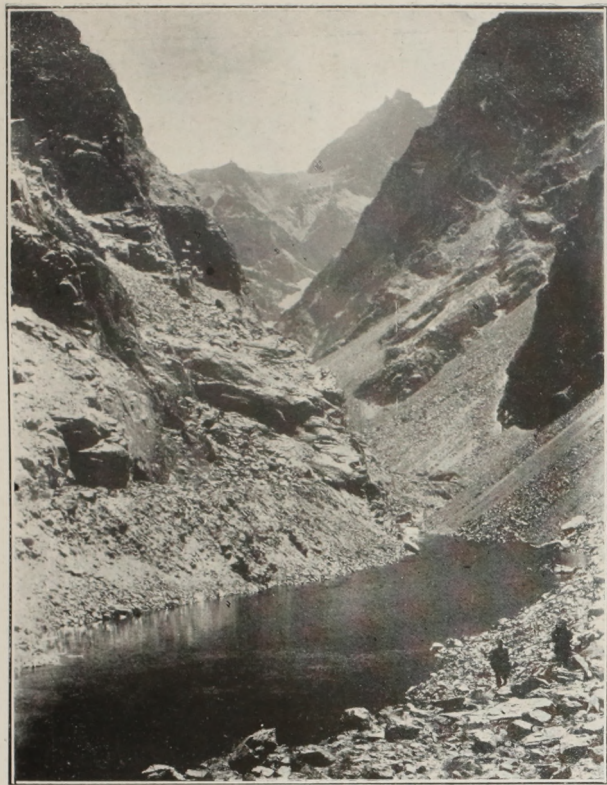

128. A SZ L-TÁGH VAGY MUZ-TÁGH HEGYLÁNC A TARSZ-AGAR HÁGÓRÓL.

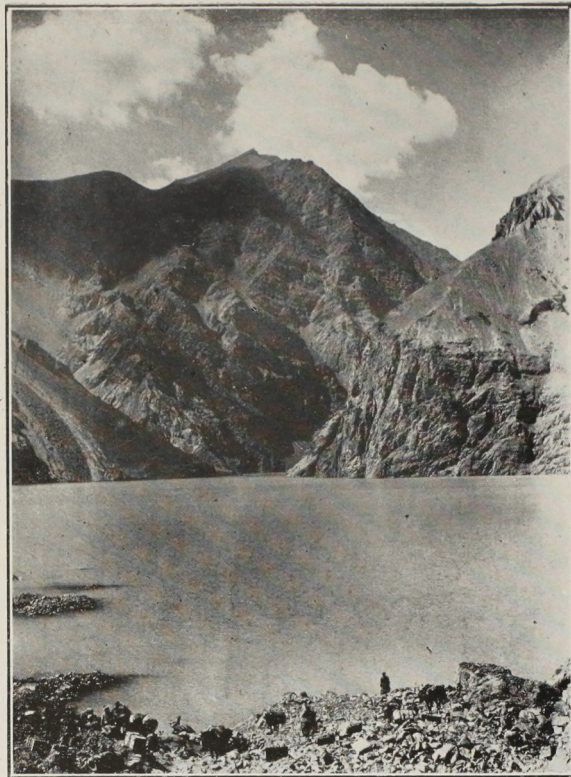

129. KILÁTÁS A BOSZTÁN-ARCSE VÖLGYÖN ÁT A CSAKRAGHIL-CSÚCSOK FELÉ.

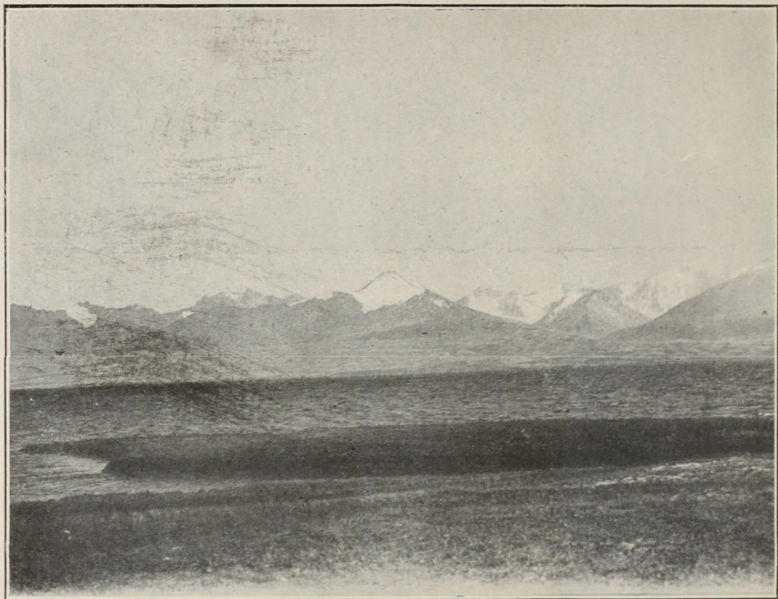

132. A BARTANG-FOLYÓ SZURDOKA SZAUNÁB FELETT.
ELTORLASZOLTA A FÖLDRENGÉS.

133. A SZAREZI FÖLDRENGÉSKOR FÖLDOMLÁS
KÖVETKEZTÉBEN KELETKEZETT SEDAU-TÓ.

134. KILÁTÁS DÉLKELETNEK, A VIKTÓRIA-TÓ KELETI VÉGÉN KERESZTÜL.

135. FÖLDRENGÉSOKOZTA SZIKLAOMLÁS A BARTANG-VÖLGYBEN.

hágón át jutottak el. Én meg éppen a hágó felé igyekeztem. Nagyon szívesen fogadtak, de nem titkolták véleményüket, hogy tervezett átkelésem a meredek lejtők mentén a tó déli öble fölött nem lesz végrehajtható. Minthogy azonban a velünk levő derék rósani-főnökök hajlandók voltak megkísérelni az áthágást, felkapaszkodtunk a hegyen 4000 méter magasságig és egy kis forrás mellett tanyát ütöttünk.

Amikor másnap reggel meredeken szálltunk alá a Jerkh-öböl csillogó zöld vizéhez: megértettem a további előnyomulás nehézségét a földrengés nyomán támadt sziklás lejtők mentén és a sokhelyütt még meg sem állapodott veszedelmes görgeteg-zuhatagokon keresztül. Szerencsére, rósani embereink mind kitűnő hegyászok voltak, amint illik is ilyen hegyek közt élő néphez, s jól értettek a *rafakok* építéséhez (rözséből és kőből rakott áthidalások) a máskülönben járhatatlan meredélyek mentén.

Teljes öt órába telt, amíg túljutottunk a rosszán azoknak az álnok sziklaéleknek, bár légvonalban alig volt nagyobb a távolság másfél kilométernél.

Elérve az öböl végződését, jó néhány kilométerre felkapaszkodtunk a völgyben s ott egy kis sík területre találtunk, amelyen néhány rósani család újra megkezdte a föld művelését a földrengés óta. Még ott is, mintegy százötven méterre a tó tükre felett, nyugtalanította őket, hogy a tó egyre növekvő vize ellepi földjeiket.

Egynapi jóleső pihenőt tartottunk ezen a kellemes helyen, aztán elindultunk délnek, felfelé a völgyön. A Langar-hágó közelében szerencsésen szembetalálkoztunk a málháslovakat vezető kirgizekkel. A Pamirszkij Poszt parancsnoka küldötte őket élénk segítségünkre.

Augusztus 20-án átkeltünk az addig még nem térképezett Langar-hágó csaknem sík nyergén, mintegy 5400 méter magasságban.

Másnap megérkeztünk a nagy Jesil-köl (tó) nyugati végződéséhez. Az Álicsur-Pámírt a Sughnán fővölgyének fejtől elválasztó Burumán-hegyhátról nagyszerű kilátás nyílt a tóra. Ezen a helyen megint ráléptünk a «Világ Tetején» átvivő egyik hajdankori útra.

HUSZADIK FEJEZET.

Az Oxus legfelső szakaszán.

Az Álai elhagyása óta annyi hágón és völgyszörösen kapaszkodtunk át, hogy útunk folytatása most már könnyűnek tetszett, jól lehet tekintélyes magasságokban jártunk. Két napig tartott az út felfelé az Álicsur-Pámír tágas völgyteknőjében. Könnyű volt ezalatt megfigyelnem, mekkora előnyt jelentett régidők óta ez a száz kilométer hosszan keletre nyugatnak nyúló sík terület Sughnan hegyvidékének közvetlen megközelítésére a Tárím felől. És csakugyan errefelé haladtak el azok a kínai utazók és csapatok, amelyeknek a Pámírokon való átkeléséről, Sughnan és a Közép-Oxus felé, kétségtelen történelmi feljegyzések maradtak ránk.

Így például Kao Hszien-csi, a kínai tábornok, akinek a Darkót gleccserhágón való híres átkeléséről szólottam már a harmadik fejezetben, 747-ben a Pámírokon keresztül vezette csapatát, hogy elűzze a tibetieket az Oxus mellől. Seregének főszlopával ezen az úton jutott le Sughnanba. Nyilván azért tette ezt, hogy a badakhsáni oldalról biztosítsa csapata ellátását.

Négy évvel később ezen az úton haladt végig Vu-kung, a kegyes kínai utazó Északnyugat-Indiába vivő útjában. Ott élt vagy harminc évig buddhista szerzetesként. Hazafelé menet nagy nehézségek és veszedelmek között megint Sughnanon keresztül jutott el Kásgarba, közvetlenül azelőtt, hogy a kínai uralom végleges összeomlása elzárta az utat a Tárím-medencén keresztül.

Amikor egy évezreddel később a kínaiak megint kiterjesztették hatalmukat Kelet-Turkesztánra, egy mandzsú csapat az Álicsur-Pámíron, Szüme-tásnál ütött rajta Kásgar utolsó khódzsa uralkodóján és hívein, menekülésük közben Sughnan és Badakhsán felé. A mandzsúk diadalát nagy vérontás követte. 1759-ben történt ez.

Ez a Szüme-tás 1892-ben megint nagy vérontás színhelye volt. Annak tulajdonítható ez, hogy fekvése a Jesil-köl keleti végében szembeszökően alkalmasnak látszott a kínaiaknak és később az afghánoknak, hogy innen tartsák szemmel a tó északi partja mentén Sughnanba vivő fontos útvonalat.

Szüme-tás szirtjén, amelyet egynapi menetben értünk el a kanyargó tó partján, egy kis szentély emelkedik. A szentélyben a kínaiak feliratos oszlopot állítottak az 1759. évi győzelem emlékére. A kínai felirat később a taskendi múzeumba került. Azután történt ez, amikor Jonoff ezredes kozákjai 1892 június 22-én lekaszabolták a szomszédos őrállomáson végsőkig ellentálló kis afghán helyőrséget.

Az oszlop tömör gránitalapját még a helyén találtam, emlékéül a kínai uralomnak, amely az utóbbi két évezreden át ismét és ismét életjelt adott magáról még az Imaos hegyén túl is.

Két további napi menetben az Álicsur-Pámír tágas, füves teknővölgyén felfelé, elértük Bás-gumbáz-aghzít, a Pámíron legeltető kirgizek fő nyári tanyáját. Egy napot töltöttünk ezen a helyen. Ember-tani méréseket végeztem és új készleteket szereztem itt. Aztán délnek folytattuk útunkat, hogy a Bás-gumbáz-hágón átkeljünk az Álicsur a Nagy Pámírtól elválasztó magas hegyláncon. Augusztus 26-án másztuk meg az ötezer méteres hágót. Havat nem találtunk rajta.

A hágóról a Viktória-tó, vagy Zor-köl csillogó víztükréhez szállottunk le. Abból ered az Oxus nagy-pámíri ága s azon a helyen fut össze a cári Oroszország és Afghánisztán határa. Leszállás közben ragyogó tájkép tárult elénk a tavon keresztül a jégár-övezte hegylánc felé, amely a Nagy Pámírt Vakhán legészakibb vidékétől elválasztja (134. kép).

Ijfúkorom óta mindig élénk vágyat éreztem, hogy színről-színre lássam az igazi «Nagy» Pámírt és gyönyörű tavát, amelyet John Wood kapitány, a tó újkori felfedezője 1838-ban, oly színesen írt le. Ez a vágy csak még jobban elhatalmasodott bennem, amióta a Pámírvidék földrajzát behatóbban megismerve, megszilárdult az a meggyőződésem, hogy Hszüan-cang és Marco Polo, a középkor nagy utazói e tó mellett haladtak el s így emlékükhöz a vidékhez fűződik.

A napsütötte tó partján töltött nap, augusztus 27-e, különösen gyönyörködtető volt, jóllehet kegyetlen fagyos szél süvített végig a tóparton. Tündöklő égről sütött alá a nap, de a 4300 méteres magasságban keservesen érezte magát a hideg. Reggel a minimum-

hőmérő 12 Fahrenheit-fokot (kb. 7 Celsius-fokot) mutatott a fagy-pont alatt. A körülöttünk elömlő békességben, távol az emberi kéz munkájának minden nyomától, a multban és jelenben, könnyű volt elveszíteni az idő fogalmát s szinte úgy érezni, mintha ázsiai vándorlásaim kedves régi «pártfogóinak» szelleme ott lebegne még a színhely felett.

Végigfuttatva tekintetemet a sötéten kéklő vizen kelet felé, ahol fokról-fokra halványodva, belevész a messze láthatárba : az az érzésem támadt, méltó rá ez a víztükör, hogy az ősrégi hagyományban úgy szerepeljen, mint az a középponti tó, amelyből a hiedelem szerint Ázsia négy legnagyobb folyója ered. Hszüan-cang elbeszélése furcsán keveri ezt a hiedelmet a helyszínén híven megfigyelt valósággal.

A tó olyan, amilyennek ő leírja : átlátszó, friss édesvíz, sötétkék. Amit a kirgiz mondott, hogy a tó partján tavasszal és ősszel nyüzsög a sok vízimadár, s hogy a gyér parti cserjésben olyankor madártojásokat lehet szedni : ez is pontosan egybevág a jámbor zarándok-utazó leírásával. De az sem csoda, hogy a régi utazók képzelete a nagy víztükör láttára itt ebben a nagy magasságban, távol minden emberi teleptől, feneketlen mélynek hitte a tavat és benépesítette «mindenfajta vízi szörnyekkel», ahogyan Hszüan-cangnak beszélték.

Abból, amit Marco Polo ír a «Pamier»-ről, világosan kiténik, hogy az ő útja is a tó mellett vitt el. Leírása oly élénk és pontos a részletekben, hogy teljes idézetben ide kívánkozik :

«És minekutána elhagyod ezt a kis országot (Vakhánt) és három napig lovagolsz északkeletnek, mindig hegyeknek között, olyan magasságba jutsz, hogy azt mondják, ez a legmagasabb pontja a világnak! És amikor felértél ebbe a magasságba, egy nagy tavat találsz két hegynek közötté és belőle egy szép folyó ömlik ki a síkságra, amelyet a világnak legpompásabb legelője borít ; a sovány marha tíz nap alatt olyaténképpen meghízik rajta, hogy öröm nézni. Nagyszámban vannak a vadállatok ; egyebek között óriási vad juhok, amelyeknek szarva jó hat arasznyi hosszú. Ezekből a szarvakból a pásztorok nagy ibrikokat csinálnak, hogy belőlük egyenek, és arra is használják a szarvakat, hogy cserényeket csináljanak belőlük a jószágoknak éjszaka idejére. Marco uramnak azt is mondták,* hogy

* Marco Polo tollbamondda az emlékiratait.

sok a farkas és sok vad juhot megölnek. Ezért egész csomó juhszarvat és csontot találtak és ezeket nagy halmokba hordták az útszélén, hogy az utazókat irányítsák, amikor hó borítja a talajt.

A síkságnak neve *Pamier* és tizenkét nap lovagolsz rajta egyfolytában, nem lelvén egyebet, csak sivatagot és semmi lakóhelyet, avagy bármi zöld holmit, úgyhogy az utazóknak mindent magukkal kell vinniök, amire szükségük legyen. A vidék olyan magas és hideg, hogy még madarat sem látsz repülni . . .»

Amióta John Wood kapitány megerősítette mindezeket a részleteket, Marco Polo elbeszéléséről elmondható, — Sir Henry Yule szavaival — hogy a nagy velencei utazó ebben a leírásában is «legpompásabb úttörője a modern kutatásnak».

Még csak néhány megjegyzést fűzök ehhez. Az az érzés, hogy ez «a világ teteje», engem is különösen megragadott itt. A legelő kövér-ségét bizonyítják a hírek, hogy a vakháni oldalról minden évben nagy juhnyájakat terelnek fel ide, a Nagy Pámírra. Ottjártomkor az északi oldalvölgyekben legeltek az állatok. Marco Polo vadjuha, az *Ovis Poli*, ahogyan róla elnevezték, ma is nagy számmal tanyázik a tó feletti magaslatokon. A Bás-gumbáz-hágó közelében egész nyáját láttunk belőlük. Lejjebb pedig, apró füves foltokon, csakugyan mi is láttunk juhszarvakat és csontokat : a farkasok áldozatainak csontjait. A tél hava elől menekültek le ezek a juhok a füves térségekre. Afrázugul Khán puskája leterített egyet az egyik oldalvölgyben, hogy a szép juhfejet hazahozzam emlékül (136. kép). A környék híres a medvéiről és párducairól.

A Viktória-tó partján töltött napom nem pergett le anélkül, hogy olyan régészeti megfigyelést ne tegyek, amely megint megerősíti a kínai történelmi források pontosságát.

A T'ang-évkönyvek Kao Hszien-csi 747. évi pámíri átkeléséről szólva, megemlíti, hogy a tábornok a csapatait az Oxus legfelső szakaszán három irányból, keletről, nyugatról és északról, egy pontban egyesítette. Ez a pont a mai Szarhadnak felel meg. A keleti és nyugati útvonal nyilván az Áb-i Pandzsá völgye volt, az Oxus főága. De már az északi útról, amely a Nagy Pámír felől kellett hogy idevezessen, semmi határozott adatot nem meríthetünk, sem térképekből, sem könyvekből.

Két világlátott kirkizemet kezdtem faggatni, tudnak-e valamit.

A kirgizek kibökkentették, hogy van egy régi út: a Nagy Pámíri tótól a magas hegyláncon át visz délnek Szarhadba. A vakháni tadzsik pásztorok arra járnak — mondották. Messzelátón világosan oda látszott a Sór-dzsildza néven ismert völgy feje. Azon át vezet ez az út. Sajnos azonban, az a völgy már afghán területen van — az angol-orosz határbizottság kitűzése szerint — és így lehetetlen volt a helyszínén meggyőződnöm az adat helyességéről.

Az Oxus nagy-pámíri ága mentén haladva, az orosz-afghán határ szélén, három nap alatt értem el az első falut Vakhánban. Pontosan ennyire becsüli az út távolságát Marco Polo is. Ott, Langarkistben, a Pámír-folyó és az Áb-i Pandzsá egybefolyása közelében, az Orosz-Vakhán felsőrészét őrző kis katonai állomás parancsnoka igen szívesen fogadott. A Hindúkus tüzserű csúcsokkal koronázott hófedte sorompója már a messzeségből üdvözölt. Annak a vízválasztóján van India határa. Indiát az orosz határtól csak egy keskeny szalagnyi afghán terület választja el itt Vakhánban, az Áb-i Pandzsá balpartján. Hogy mily közel van ide India, más is megérezte velem. Szarbuland Khán, a vakhik ming-básija (főnöke) a folyó orosz oldalán elém jött üdvözlésemre. Akkor derült ki, hogy ismerem a fiát. Brit területen él, az Askumán-völgyben. A dolog úgy történt, hogy két évvel előbb a nehezen járható Csillindzsi-hágón át igyekeztem Hunzába. A gilgiti brit politikai ügyvivő egy csoportot küldött akkor elém. Ezt a csoportot a ming-bási fia vezette.

Nagy öröm volt, hogy megint Vakhánban lehetek. Ez a nyitott völgy félreesik az Oxus főágától, éghajlata kedvezőtlen, manapság kevésszámú nép lakja, gazdasági tekintetben is szegény. Mindamellett régidők óta fontos volt ez a vidék, mert erre vezetett a legközvetlenebb átjáró a hajdani Baktria termékeny tájairól a Tárím-medence déli szegélyén sorakozó oázisokon át Kína felé.

1906 májusában a folyónak csak legfelsőbb szakaszát járhattam be Szarhadtól azokig a jégárákig, Vakhdzsírban, amelyekből ered a folyó. A Vakhán belsejébe vivő út el volt zárva előlem a folyó mindkét partján. Most kevésbé volt sietős az útam s mint hiszem, a legkedvezőbb évszakban indulhattam el a nagy völgyön lefelé.

A komor Pámírok után üdítő volt szemlélnem Vakhán megművelt vidékének viruló lankáit, a kora ős szépségében, jóllehet harmadfélhárromezer méter magasságban jártunk. Szerencsére, a szeptember első felének időjárása megkímélt a csípős hideg keleti szelektől, ame-

lyek az év nagyobb részében küzdelmessé teszik az utazást Vakhánban. A gondosan öntözött magaslatokon éppen érőben volt a búza, meg a zab. A kis gyümölcsösök is a védettebb zugokban szerény gyümölcsstermést ígértek. Még ahol a folyó közelébe lenyúló meredek sziklás hegysarkantyúk vagy partmenti homokpusztaságok szakítják is meg a völgyfenék megművelt földjeit: gyönyörködött a szem a délnek nyíló nagyszerű tájképekben. A Hindúkus főláncának szűk oldalvölgyek fölé tornyosuló jégborította csúcsai szinte kéznyujtásnyira közelnek tetszettek. Hatalmas, megragadó kép (138. kép). Igaza volt Szung Jünnek, annak a régi kínai zarándoknak, aki az Indushoz vivő útján innen látta a hegyeket s ezt írta róluk: olyanok, mintha jadeitből volnának.

Kedvező alkalom nyílt embertani megfigyelésekre és mérésekre a vakhí nép körében. Ez az ősi eredetű nép, akárcsak kelet-iráni nyelvét, jellegzetes *Homo alpinus* jellegét is megőrizte. A vakhík szőke haja, világos szeme már Benedictus Goes jezsuita utazót is meglepte, amikor 1602-ben Vakhánon keresztül útban volt kelet felé, hogy megkeresse «Katháj» országát. Ő a flamandokhoz hasonlította a vakhíkat.

Még jobban megragadták figyelmemet a hajdani erősségek romjai a völgyre letekintő hegyek bércein (139. kép). Egyik-másik igen tekintélyes kiterjedésű volt s részben feltűnően sértetlen.

Bástyafalaik építésmódja és díszítménye érdekes régészeti megfigyelésekre adott alkalmat. A megmászhatatlan szirtfalak és szakadékok-nyujtotta természetes védelmet mindig ügyesen kiaknázták e védőművek építőmesterei. De nincs itt terünk részletes leírásukra. Azt sem fejthetem itt ki, miféle okok készítették rá, hogy közvetlen régészeti bizonyíték nélkül is — mert hiszen ezt csak ásatásokból meríthettem volna — arra gondoljak, hogy ezeknek az erődöknek a kora visszanyúlik nagyjában a szaszanidák uralkodása idejébe, vagy úgy lehet, még valamivel régebbi korba. A mai vakhí nép szerint *káfírok*, vagyis hitetlenek építették az erődöket. Ez a hiedelem annak a bizonytalan hagyománynak a kifejezője, amely az iszlám hajnalát megelőző időkre vezeti vissza eredetüket.

Hogy mily rengeteg munkába kerülhetett az erődök építése, megítélhetjük abból a példából, hogy a Zamr-i átis-paraszt («A Tűzímádó zamrja») néven ismert erőd többszörös falai, nyerskőből vagy jökora vályogtéglából épült bástyái és tornyai háromszáz méternél

magasabbra kapaszkodnak fel egy meredek hegysarkantyú oldalába és kerületük öt kilométerre terjed.

Az erődök nagy kiterjedése és feltűnő szilárdsága, annál is inkább, mert alighanem csak ideiglenes menedék céljára épültek, veszély esetére: arra vall, hogy Vakhán akkoriban jóval sűrűbb népességű volt és földje is termékenyebb, mint manapság. A kapott adatok szerint ottjártamkor Vakhán orosz részében csak 200 család volt, s ha ezeket mégoly bőven számítjuk is, az egész népesség nem igen haladta meg a folyónak azon az oldalán a háromezret. Védőművekre azért volt szükség, mert Vakhán völgye nyitott és fő közlekedő vonal mentén van, úgyhogy örökösen ki volt téve a támadás veszedelmének, és pedig főképpen nyugat felől, amint ezt az újabb események is megmutatták.

Az éghajlat szárazságának köszönhető, hogy a vakháni romok igen jó állapotban maradtak meg.

Nem tudom, minek tulajdonítsam, de megfigyeltem, hogy lakói hosszúéletűek. Érdekes példája volt ennek egyik vakháni mohamedán szekta (az iszmaeliták) fő *pír*-je, vagyis egyházi feje. Az öreg éppen egy beteg hívét látogatta meg, hogy ráolvasással meggyógyítsa, amikor találkozottunk. Azt állította, hogy régen elmúlt száz esztendőös. Meg is látszott rajta. Meglepetésemre pontos adatokkal igazolta, hogy 1838 telén az ő otthonában szállt meg Wood kapitány, útban a Pámirok felé. Élénken emlékezett még Badakhsán zsarnoki uralkodójára, Murád szultánra, akinek túlkapasáiról ezen a vidéken Wood kapitány nagybecsű könyveiben többször is szó esik.

Lejebb a völgyben eljutottam Iskasmba. Ezt a területet sziklás hegyszorosok sora választja el Vakhántól. Hszüan-cang is, Marco Polo is megemlékezik róla, mint külön főnök uralma alatt álló területről. Iskasmb egyik csinos kis falva mellett, Namádgutban, kikutattam egy hajdani erőd tekintélyes maradványait: «Ká'ká» várát. Tömör vályogfalai néhol tíz méter vastagok. A romok két szomszédos hegy ormát koronázzák. A hegyek meredeknek nyúlnak fel a magasba, az itt egész éven át átgázolhatatlan folyó mély árka fölé. A bástyafalak másfél kilométer hosszú, elszigetelt sziklamagaslatot vesznek körül. Nyugati végén fellegrvár emelkedik (142. kép). Az erődök nagysága itt is a mainál nagyobb népességre és a jólét nagyobb fokára vall.

Egynapi menetben jutottam el Nutba, egy kis orosz állomásra.

Iskasm főtelepével szemben van ez, az afghán oldalon. Farkaszemet néz azzal az úttal, amely az Oxus mellől nyílik a Csitrálba vivő legkönnyebben járható Dórá-hágóra. Nutban Tumanovics kapitány, az állomás parancsnoka, nagy vendégszeretettel fogadott. Kellemes volt, hogy tudott perzsául és turkí nyelven. Ritkaság volt ez akkoriban Turkesztán orosz tisztjei között. Így sokkal könnyebben elbeszélgettünk, mint ha fölötte fogyatékos orosz tudásomra vagyok utalva. Az is nagyon jól esett Tumanovicsék családiás életű házában, hogy nem virrasztottak hajnalig tea és cigaretta mellett, mint ahogy sok más ilyen messze magányos orosz állomáshelyen úgylátszik kötelező.

Kétnapos otltélem alatt örömömre alkalmam nyílt iskasmi nyelvi adatokat feljegyezni. Ez a keleti iráni nyelv az Oxus legfelső szakaszának elszigetelt hegyi falvaiban őrződött meg s eddig még nem tanulmányozták. Azóta régi barátom, Sir George Grierson, a nagy nyelvtudós, közzétette jegyzeteimet.

Nutból, ahol az Oxus északnak kanyarodik, a folyó mentén folytattam útamot lefelé abban a völgyszikületben, amely Ghárán néven ismeretes. Ez a vidék a legutóbbi időkig, amikor az oroszok rendeltére lovaglósösvényt építettek: északról is, délről is igen nehezen volt megközelíthető. Ghárának nagyon gyér lakossága addig Badakhsánra volt utalva, arra a termékeny vidékre, amely a fennsíkról nyugat felé alászálló oldalvölgyeken át érhető el. Ez a magyarázata, miért emlegeti Marco Polo «azokat a szép és értékes Bálászból való rubínokat» Badakhsánról szóló jelentésében, holott ezek valójában Gháránból erednek. A kis Sziszt falucska felett elhaladtam a kényszer-munkával műveltetett tárnák mellett. A rubín Badakhsán emíreinek egyedárúja volt.

Fárasztó volt az út Ghárán hegyes-völgyes vidékén, hol fel, hol le, a meredélyek mentén vivő keskeny sziklás ösvényen. Örültem tehát, amikor szeptember 12-én elértem annak a nyitott völgynek a torkolatát, amelyben a Sughnan patakjait egyesítő tekintélyes folyó beleömlik az Oxusba.

Nem messzire ettől a helytől, megérkeztem Khórukba, az orosz «pámíri hadosztály» főhadiszállására. Diófa-ligetek és más szépen díszlő gyümölcsfák között, 2000 méter magasságban, búvik meg ez a vonzó falu.

A Taskendből időközben visszatért Jagello ezredes fogadott

nagyon szívélyesen és előzékenyen. Két kellemes és eredményes napot töltöttem itt. Ennek a tehetséges tisztnek utazásom régészeti és egyéb céljai iránt tanúsított barátságos érdeklődése tette lehetővé, hogy Sughnanban messzebb kiterjeszthettem kutatásaimat, mint eredetileg reméltem. Készséges segítsége nagyon megkönnyítette később utazásomat az akkor Bokhara emirjének uralma alatt álló hegyi területeken, Khóruktól északra.

Khórukban az oroszok civilizáló befolyásának jeleivel találkoztam: egyebek közt villamos világítással. Jól látogatott orosz iskola is volt a kis helyőrségi városban. Rövid ottlétem alatt hasznos tájékozó adatokat gyűjtöttem Sughnan múltjáról és népe mai életmódjáról. A T'ang-évkönyvekben és több buddhista zarándok útleírásaiban foglalt kínai feljegyzések megegyeznek abban, hogy «az öt *Si-ni*», vagyis Sighnan (a Sughnan név egy más helyi alakja) népe heves és makacsjellemű. Hszüan-cang maga nem járt Sughnanban, de Vakhánon átutaztában hallott Sughnan lakóiról, a *sughni* népről. Azt beszélték róluk, hogy «hidegvérrel gyilkolnak, rendszeresen lopnak és rabolnak». Ezt a hírhedségüket teljesen igazolja az, hogy bátor és erőszakos hírben állanak jámborabb szomszédaik előtt, délen és nyugaton még ma is. Vakhán népe ma is élénken emlékszik még portyázásaikra. Szaríkölt, az Oxus forrásvidékének kínai oldalát olyan nép lakja mostanában, amelynek nyelve alig különbözik a *sughnitól*. Ez támogatja a hagyományos hiedelmet, hogy ez a hódító nép Sughnanból tört be oda.

A betörések és portyázások ma már a múlté, amióta előbb az afgán, majd pedig az orosz uralom megszilárdult az Oxus felső szakasza mentén. De a vándorhajlam és a vállalkozó szellem ma sem veszett ki ebből a népből. Táplálja ezt a művelésre alkalmas föld és a legelők szegénysége szűk völgyeikben. A szegénység elűzi őket hazájukból. E szépvonású nép fiai közül sokan vetődnek el évente Farghánába. Alkalmi gazdasági munkákra mennek oda, vagy cselédnek szegődnek el Kábulban, Szamarkandban s egyebütt északon. Mulatságos volt találkoznom hébe-hóba egy-egy ilyen világotjárt emberrel; ócska estélyi ruhájuk, vagy furcsa katonai zubbonyuk nyilván a peshawari bazárookban kezdte meg pályafutását és Kábulon át jutott el mai gazdájához.

Khórukból a Sakh-dara völgyben indultam el felfelé, Sughnan két fő völgye közül a délin, addig a pontig, ahol a völgy feje eléri az

Álcsur Pámírral összeköttetésben levő fennsíkokat. A szűk szurdokok különösen kényes pontjain, több helyütt erődök és várgyűrűk romjaira találtunk. Eszünkbe juttatták ezek a védőművek a régi idők örökös bizonytalanságát. A romok egy részének szilárd építése határozottan amellet szól, hogy igaza lehet annak a hagyományos hiedelemnek, hogy ezeket a várakat «pogányok», «káfir»-ok építették a mohamedánságot megelőző időkben. A Dózhakh-dara völgyön át a tágasabb Ghund-völgybe jutottunk. Ott is erőd erőd után. A Ghund-völgy neve az Alpokban gyakori Höllental-nak («pokol völgyének») felel meg. Nevét onnan kapta, hogy a völgy fejét kilométerekre ellepő régi moréna sziklatörmelékei pokolian megnehezítik a járást a meredek lejtőkön.

A Ghund-völgyben haladtam tovább lefelé, onnan kezdve, ahol a Pámirszkij Posztot és az Álcsur Pámírt Khórukkal összekötő orosz szekérút betorkollik. E nagy völgy középső szakaszával ismerkedtem itt meg. Egy hónapja múlt ekkor, hogy ugyanennek a völgynek a fejét megpillantottam, a Jesil-köl kifolyása feletti magaslatról.

Itt, a Ghund-völgy középszakaszán, igyekeztem kifagatni az aggastyánokat, a helyi hagyományok őrzőit, mit tudnak az átmeneti kínai fennhatóságról és azokról a súlyos túlkapásokról, amelyeket Sughnan szenvedett el utolsó emírjeinek uralma alatt. Beszélük, hogy ezek a főnökök kapzsiságból asszonyokat és gyermekeket adtak el rabszolgául s hogy ez volt az oka a nép kivándorlásának az északi khánságokba. Így értettem meg, miért oly néptelenek, gyéren lakottak a festői falvak ezen a vidéken.

Az afghán uralom, azután meg később egyideig Bokhara fennhatósága sem volt sokkal kevésbé nyomasztó. Az oroszok uralma — a «katonai-polgári kormánybiztosok»-é — hogy az indiai szózással éljünk, bár jelentékenyen megjavította a helyzetet, akkor még nem elég régideje tartott, hogy meggyógyítsa az erőszakosságok ütötte sebeket. Aligha láthatta előre bárki is, hogy mily közel az idő, amikor az orosz forradalom és a szovjeturalom újabb bajokat és szenvedéseket zúdít az Oxus-vidéknek ezekre az elzárt völgyeire.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Rósanból Szamarkandba.

A rósani hegyvidék Sughnanhoz csatlakozik, ettől északra. Rósanba legkönnyebben úgy juthattam volna el, ha a Ghund-völgyön megyek az Oxushoz, Khóruk alatt s a túlsó parton levő Kala-Bar-Pandzsával szemben a folyó jobbpartján lefelé indulok az új orosz lovaglő-ösvényen Kala-i Vámarba, Rósan főhelyére. De vágytam látni valamit a Sughnant Róstantól és a Bartang-folyótól elválasztó havas hegyláncból, amelyet egy hónappal előbb értem el először Szaunában. Ezért inkább a hegyi utat választottam s a kis Sitam falu fölött nekivágtam a hegylánc magas hágójának. Málhánk könnyű volt ugyan, de így sem bírtuk lóháton feljebb szállítani, mint körülbelül háromezernyolcszáz méter tengerszínfeletti magasságig. Onnan kezdve teherhordó emberek vitték tovább a holminkat.

Másnap hol erősen hasadékos jégáron, hol meg meredek sziklafolyosókban haladtunk felfelé, amíg végül, tíz kilométerny ifáradtságos kapaszkodó után, elértük a csaknem 5000 méter magas, keskeny sziklagerinc-alkotta hágót.

A nagy magasságból feltáruló nagyszerű tájkép méltó jutalma volt küzdelmes útunknak (140. kép). Nyugatra és északnyugatra azoknak a gyönyörű jégáraknak a fején láttunk keresztül, amelyek alább hatalmas jégfolyammá egyesülve, hatolnak le mélyen a Raumédh-völgybe. A hegylánc élesen meghasogatott gerincén túl délnyugatról felragyogó hófedte csúcsok már Badakhsán hegyei. Badakhsán, amely felé vágyva vágyódtam ifjúkorom óta: sajnos, továbbra is tilos föld maradt számomra.

Lefelé valamivel könnyebb volt az útunk. Firnmedencéken keresztül, majd pedig a jégár szürke jégfala tövében haladtunk le-

felé mintegy tizenegy kilométerre a jégár nyelvéig. Ott találtuk az első alkalmas pontot, hogy tanyát üssünk. Hála Jagello ezredes intézkedéseinek, izmostagú rósaniak csoportja várakozott ott reánk, hogy felváltsák kimerült sughnani teherhordóinkat.

Másnap a Raumédh-völgyben lefelé haladva, régi morénákon kaptattunk keresztül, és szűk szurdokokon át, Khaizséz falucska mellett, belejutottunk a Bartang völgyébe.

Onnan kétnapi menetben értük el lefelé Kala-i Vámart a Bartang-folyó kanyargó szurdokában. Ebben az útban döbbsentem rá, mily roppant nehezen járható szorosokon törtet keresztül a Bartang, míg átvágja a hegyeket s eléri az Oxust. Ekkor értettem meg, miért marad Rósan a Pámírokról alászálló valamennyi völgy közül a legkevésbé hozzáférhető, és miért őrizte meg Rósan népe oly tisztán ősi jellegét és régi hagyományos szokásait.

Mélyen bevágott, szűk szurdokokban, vadul szaggatott, magasba tornyosuló hegytömegek meredek falai között vitt útunk lefelé. Khaizsézben kecskebőr-tutajokon keltünk át a folyó jobbpartjára. Fárasztó kaptatókon keresztül, meredek sziklafalak aljában vándoroltunk fel, le, keskeny sziklaéleken. Néhol alig néhány ujjnyi hely jutott rá, hogy megvessük lábunkat. Még örültünk, hogy egynéhányan közülünk itt-ott elkerülhettük a leggonoszabb rozoga áthidalásokat (*avrinz*) oly módon, hogy kecskebőrtutajon vitettük le magunkat, ahol veszedelmes sellők vissza nem riasztottak (143. kép). Úgyes úszók vezetésével siklottunk lefelé a hánykolódó vizen, megragadó vadságú tájképek között. Tovasuhantunkban vadul szaggatott havas hegyormok ütötték fel fejüket ismét és ismét a komor szirtfalak felett, amelyek, mint valami alvilági szörny állkapcsa, összezárulással fenyegettek. Málhánkat ezalatt biztosjárású rósanik hordták tovább sértetlenül a meredélyes szakadékok szélén. A folyóról nézve, embereink jókora pókoknak látszottak.

A hegyszorosok torkában itt-ott megbúvó, szép gyümölcsösök árnyékában félig elrejtett apró házcsoportok kellemes ellentétben voltak az elriasztó sziklafalakkal. Az itt-ott feltűnedező emberi lakások így szemre igénytelen köviskóknak látszottak. De belülről, bármily füstfogta odúk voltak is, volt valami kezdetleges kényelem bennük. Nyilvánvaló régiségük is érdekes színt adott nekik.

A lakószoba alaprajza, a mennyezetten lévő felső világítása, üledékek, emlékeztettek a Taklamakán romhelyein és egyebütt kiásott

házak belső berendezésére és a Hindúkus délebbi völgyeinek ma is lakott házaira.

Ázsiának ezt a kis zugát a maga elszigeteltségében mintha érin-tetlenül hagyták volna a korok változásai. Arra gondoltam : ha valami baktriai görög vagy indo-szkítha a Krisztus előtti utolsó századok-ban erre vetődött, alighanem ugyanez a kép tárult eléje, ami engem fogadott.

Ugyanígy hatott rám az emberek külső megjelenése, akikkel az útban találkoztam, s később Kala-i Vámarban embertani mérések alá fogtam. Arányostagúak. Csupa ín és izom valamennyi. Ilyenkké kellett válniok, hegyes-völgyes hazájuk úttalan útain járva egész életükben. Arcuk szépmetszésű, csaknem szabályosan klasszikus. Szőkehajúak, világosszeműek.

Az Oxus-vidéken bejárt völgyek iráni nyelvű hegylakói közt alighanem Rósan őrizte meg a *Homo alpinus* jellegét a legnagyobb tisztaságban. Méréseimet és megfigyeléseimet azóta megerősítette T. C. Joyce barátomnak, a British Museum antropológus osztály-őrének szakértő vizsgálata.

Nehezen járható szurdokokban vitt tovább az út a Bartang-folyó és az Oxus egybeömléséig. Itt-ott a függélyes szirtfalakhoz tapadó, fából összerótt rozoga *rafakok*on (létraszerű áthidalásokon) tapogatódtunk keresztül. Végtére egy meglehetősen nyílt térségre bukkantunk ki s csakhamar megérkeztünk Kala-i Vámar-ba. Egy kellemes napot töltöttem ott embertani mérésekkel, egy romladozó várkastély kellemes gyümölcsöskertjében dolgozgatva. Sughnan emírjei ebből a várból uralkodtak e velük függő viszonyban levő vidék felett. Érdekes régi fafaragásokat fedeztem itt fel.

A ming-bási házából hozták el ide ezeket, hogy átalakítsák, s így kerültek a lomtárba (146. kép). Díszítéseik között könnyű volt felismer-nem a Gandhára görög-buddhista domborműveiről és a nijai és lou-lani romhelyről ismert díszítések modorát, így például egy stilizált iszalagféle virágban (*clematis*).

Ugyanennek a háznak a belseje jellemzően szemlélteti annak a teremnek különös gonddal kidolgozott berendezését, amely telente az egész nagy háznépének lakószobája. A famennyezetet hordó fa-oszlopoknak mind megvan a maguk külön neve s az oszlopokkal elválasztott padkáknak a maguk külön rendeltetése. Mulatságos volt megfigyelni, hogy a gyerekek hálólhelyét fent, egy kuckóban, a

mennyezet alatt eleven kályhával fűtik alulról; ugyanis borjukat szállásoltak el az alattuk épített fülkében.

Rósan asszonyai híresek szépségükről s különösen világosszínű és finom arcbőrükről. Megerősíthetem ezt a jóhírüket: a falu főnökének társaságában a család három nemzedéke gyűlt egybe a ház mellett s futólag láttam őket (145. kép). A főnök felesége és anyja olyan fehérbőrűek, akárcsak valami európai hölgyek. A két kis lány is nagyon csinos volt. Nagyanyjuk éppen azon buzgólkodott, hogy a nagyobbik lányka rózsás arcát valami vadbogyóval még fehérebbre kenegesse. Így kívánja az odavaló ízlés.

Szeptember 27-én elhagytam Kala-i Vámart, hogy Kara-egin felé induljak, az egykori Darváz fejedelemség legkeletibb völgyein és hegyein keresztül. 1877 óta ez a föld a bokharai emír uralma alá tartozik. Közeledett az az időszak, amikor attól kellett tartanom, hogy a magas hágókat, amerre útam vezetett, eltorlaszolja a hó. Így tehát gyors menetben kellett haladnom. Könnyebben szántam el erre magamat, mert tudtam, hogy Bokharának ezt az alpi vidékét leírták már s vannak kiadványok, — mint dr. Rickmers *Doab of Turkestan* című könyve — amelyeket az oroszul nem tudók is olvashatnak. Éppen ezért utazásomnak ezt a részét rövidre fogom.

Rósanból a tőle északra elterülő Jázgulam-völgybe régebben csaknem lehetetlen volt eljutni az Oxus mentén az egymást követő járhatatlan hegyszorosok miatt. Az oroszok lovaglő-ösvényt robbantottak a sziklafalak alatt. Most már járható az út. De én szívesebben követtem a régi ösvényt és az Adude-hágón át indultam neki a Rósant Jázgulamtól elválasztó hegyláncnak. A vízvásztó eljegesedett nyergét 4400 méter magasságban értem el. Onnan egy meghasogatott jégáron, majd régi morénák sorain keresztül ereszkedtem lefelé zegzugosan egy nyírfával és borókafenyővel sűrűn benőtt szűk völgy fenekére. Ott ért bennünket az éjszaka, mielőtt eljuthattunk volna Matraun falvába.

Másnap reggel bokharai tisztviselők fogadtak ott. Örömmel győződtem meg, hogy Jagello ezredes itt is gondoskodott, hogy ne maradjak segítség nélkül. De a bokharaiak lengedező selyemkaftánja és sötétbarna arca eszembe juttatta, mily hamar elhagyjuk most már a Felső-Oxus magashegységi tájait. Jázgulam népe, mintegy százkilencven háztartás, jóideje élvezi már azt a kiváltságot, hogy földjük afféle senki-földje két főnökség — Darváz és Sughnan-Rósan

között. Arra jó ez nekik, hogy ha csak alkalmuk adódik, az egyenlő bánásmód elve alapján kirabolják mindakettőt. Nyelvük közel-rokonságban van a sughnival, de külsejük inkább arra mutat, hogy Darvázsal sűrűbb az érintkezésük. Állítólagos szunnitaságuk is erre vall. A «ghalsák», vagy hegylakók északon mind szunniták. Kétségtelen, hogy amíg Bokhara kegyetlen uralma tartott Sughanban és a délebbre eső völgyekben, az ott élők kénytelenek voltak ezt az orthodox mohamedán hitet vallani, habár valamennyien az eretnek iszmaeliták felekezetéhez tartoznak, amelynek szinte istenített feje a Londonban és Párisban jólismert Agha Khán.

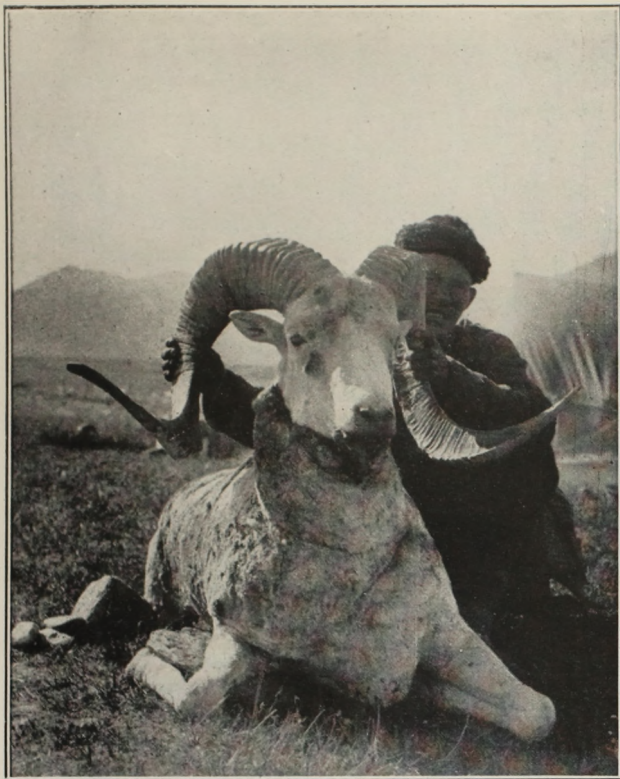
Gyors menetben haladtam lefelé a Jázgulam-völgyben és örültem, amikor az Oxus partján vivő új lovagló-ösvényen elértem Vandzs nagy völgyének torkolatát. Csaknem mindvégig a függőleges sziklafalban robbantottak helyet az ösvénynek, vagy vakmerően kiépített erkélyeken vitték át s így könnyen megértettem, miért voltak azelőtt annyira kockázatosak ezek a sötét szurdokok még az odavaló hegylakóknak is, teherszállítmányokkal pedig teljességgel járhatatlanok.

A Vandzs-völgy nyitottsága és bőséges művelése kellemes változosságot jelentett a kietlen vidékek után.

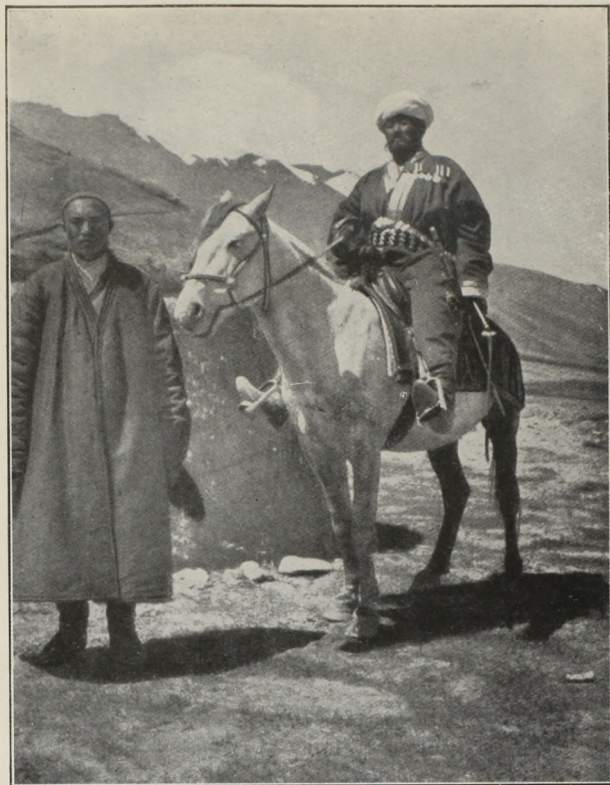
Október elsején hosszú, de könnyű menetben haladtunk felfelé a völgyön. A völgy valamivel nedvesebb éghajlatú. Az alacsonyabb lankákon öntözés nélkül művelik a lépcsőzetes magaslatokat. A fák is szépen díszlenek. A falvak gyümölcsösei és a szántóföldeket egymástól elválasztó fasorok egészen kertszerűen hatottak a völgyfenéken.

A megváltozott tájképpel együtt megváltozott a nép arcvonása és életmódja is. Mint a tádzsik mindnyájan Bokhara hegyvidékén, ezek is csak perzsául beszéltek. Habár régi kelet-iráni nyelvüket elfeledték, valószínű, hogy tisztábban őrizték meg a hajdani Szoghdiánában honos iráni fajjelleget, mint a síkság *szártjai*. Fehérre meszelt nagy lapostetejű házaik láttára is az jut eszünkbe, hogy itt már más az éghajlat, mások az életviszonyok.

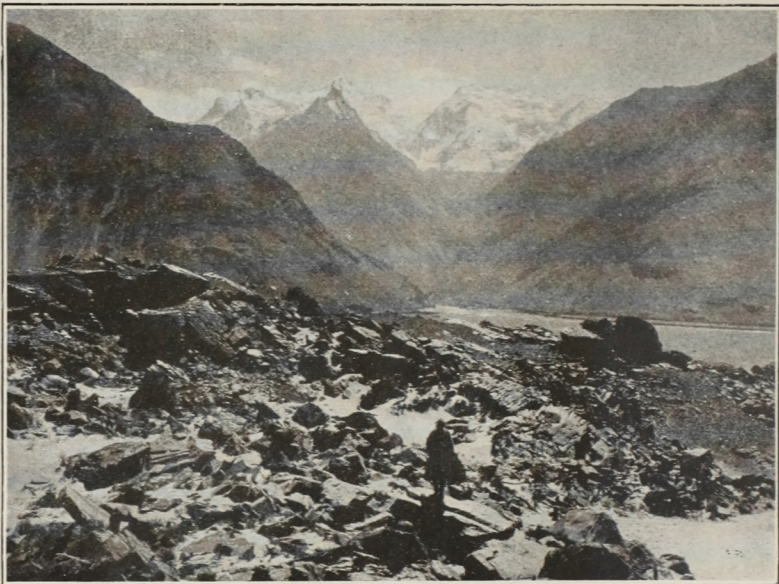
Súlyos fellegek gomolyogtak a hegyek felett azon a napon és rejtették el a Szél-dara és Tanimáz forrásvidéke között tornyosuló hóborította csúcokat. A túlsó oldalon jártamban tisztán láttam ezeket útközben, az Álaitól délre. Másnap kövér esőre ébredtem, a hegyeket friss hó lepte be. Szitargh faluban kénytelen voltam egy napig vesztegelni. Ugyanez a neve annak a hágónak, amelyen át Khingádba

136. A NAGY-PÁMÍRON, A VIKTÓRIA-TÓ MELLETT
LŐTT OVIS POLI.

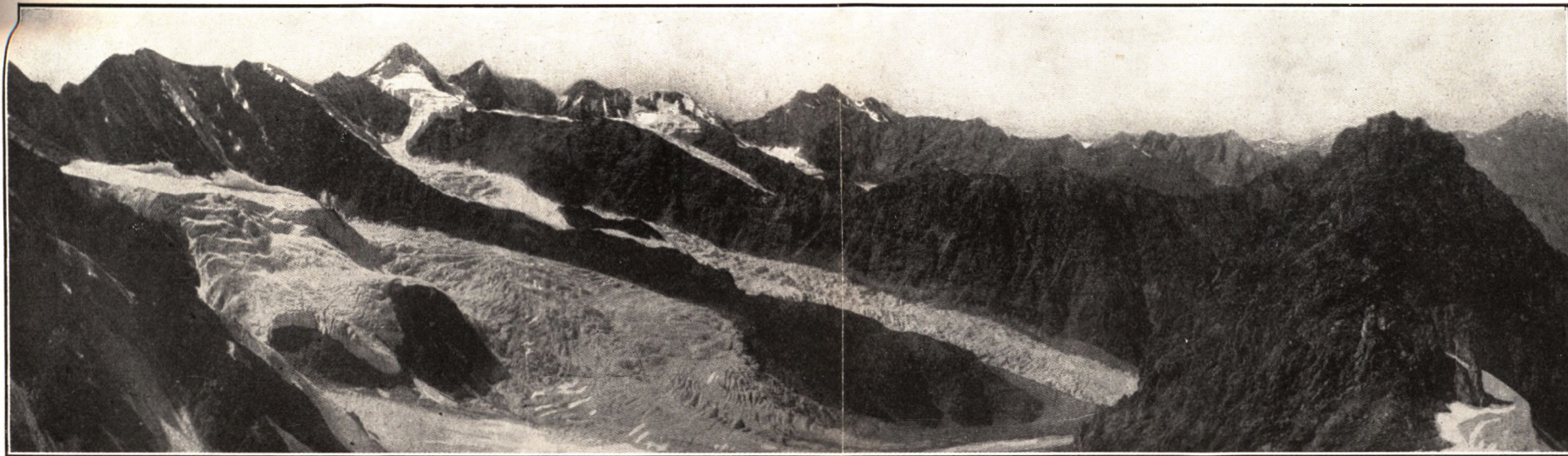
137. KÖKAN BÉG, A NAGY KARA-KÖL (TÓ, KÖRNYÉKÉN
ÉLŐ KIRGIZEK FŐNÖKE.

138. HIND KUS-CSÚCSOK ISMARG FELETT, AZ ÁB-I-PANDZSÁ VÖLGYÖN ÁT.

139. MELLVÉD ÉS TORONY, AZ AMR-I-ATIS-PARASZT ERŐD ÉSZAKI VÉGÉN.

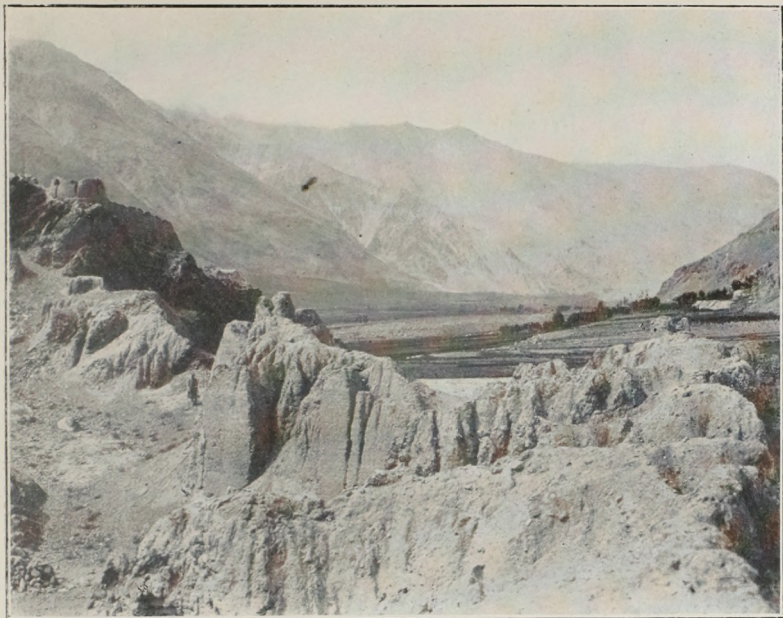

140. KILÁTÁS A SITAM-HÁGÓRÓL NYUGAT (BAL) ÉS ÉSZAKNYUGAT (JOBBS) FELÉ.

141. KILÁTÁS A SZITARGH-HÁGÓ ALATTI MORÉNÁRÓL DÉLNYUGAT (BAL) ÉS NYUGAT (JOBBS) FELÉ.

142. MELLVÉD ÉS TORNYOK KALA-I KÁ'KÁ ÉSZAKNYUGATI HOMLOKZATÁN.

143. HAJÓKÁZÁS BÖRTÖMLŐN A BARTANG-FOLYÓ SZURDOKÁBAN, RÓSANBAN.

144. FAIZÁBÁD FALU HISSZÁRBAN.

145. RÓSANI CSALÁD, KÁLA-I-VÁMAR-BAN.

igyekeztem eljutni, a Vakhia-bálá nevű nagy hegyi terület legfelső tájékára. Szitargh főnökei aggodalmaskodtak, hogy ilyen időben kockázatos átkelni a hágón, s csak akkor nyugodtak meg, amikor írásban adtam, hogy semmi felelősség nem terheli őket, ha valami baj történik. Szerencsére, idejében kiderült az ég s még jóval hajnalhasadta előtt indulhattunk.

A kapaszkodó meredek volt, de eleinte könnyű. Alpi növényzettel borított hegyoldalban, majd pedig egy meredek jégár hólepte hatalmas oldalmorénáin kaptattunk felfelé. Hétórai menet után elértük a hágó keskeny gerincét 4400 méter magasságban. A hágóról korlátozott volt a kilátás. Csak a túloldalon leereszkedő jégár fejéig láttunk el. De amikor zeg-zugos útban, a jégszakadékokat kerülgetve, harmadfél kilométerre leszállottunk ezen a gleccseren: nagyszerű körkép tárult elénk a hatalmas jégfolyamra és a déli hegyláncról beletorkolló tekintélyes oldagleccserekre (141. kép). A hágótól lefelé a jégár nyelvég tizenhat kilométeres fárasztó út várokozott ránk, oldalmorénák meredek lejtőin. Az egyesült jégfolyam nyelve mintegy ötven méter magas jégfalban végződik. Öt kilométerrel alább egy kis füves fennsíkon örömmel ütöttünk tanyát éjszakára.

Október 4-én könnyű menetben jutottunk le Pasmgharba, Khin-gáb legfelső falujába. Az első megmívelt földet kb. 2900 méter magasságban értük el, de már kilométerekkel előbb találkoztunk elhagyott szántóföldek nyomaival. Tudtam, hogy a jókora Garmo-patak, amelyen át kellett gázolnunk, az augusztus elején látott és megcsodált Muztágh hegytömegének nyugati homlokzatát borító jégárakból ered (128. kép). Most nem volt idő, hogy felkutassam és vizontlássam a megragadó hegyet. Kétnapi menetben leereszkedtünk a Vakhia-bálá fővölgyén, hogy idejében elérjük Kara-tegint, amíg a korai havazás el nem torlaszolja az utolsó magas hágót, amelyet még meg kellett másznunk.

Gyümölcsösök és ligetek közt megbúvó festői falvak mellett vitt el az útunk. Sok megmunkálható földet láttam bevetetlenül. Ez is és más jelek elárulták a bokharai kormányzat rossz gazdálkodását. A legkisebb falvak főnökei is a szivárvány minden színében pompázó selyemköntösben hivalkodva, jöttek üdvözlésemre, de ez a szemfényvesztés nem tévesztett meg, hogy azt higgyem, még mindig jólétben él a nép. Hamar rájöttem, hogy ezeknek a *khillat*oknak az

adományozása is egyike azoknak a zsaroló mesterkedéseknek, amelyek az emír udvarából indulnak ki.

Az uralkodó kegyenceivel vagy más tisztviselőkkel, akiknek fizetése már régen esedékes, ilyen díszruhákat küldözött Bokharából a tartományok kormányzóinak, különös megelégedése jeléül.

A szokás úgy kívánta, hogy az emír küldötteit a megajándékozott tisztviselő gazdagon megajándékozza viszonzásul csengő ezüstben. Akkor azután a kormányzó azzal kártalanította magát, hogy az értékes ajándékokat fizetéstelen alárendeltjeivel továbbította az amlakdároknak, az alkerületek főnökeinek, és így tovább, hogy végül a «legmagasabb kegy»-nek ezek a látható jelei a falvak főnökeit és rajtuk keresztül a földművelőket fejjék meg. Ha ehhez hozzávesszük a teljességgel középkori pénzügyi igazgatást és az «igazságszolgáltatást», nem lep meg, hogy az emír alattvalói legalább is közönnnyel, ha nem örömmel, látták tovatűnni a bokharai kormányzatot az orosz forradalom után. Nem láthatták előre, miféle még gonoszabb sorsot tartogat számukra a jövő: a szovjet ügynökei útján beharangozott «felszabadulást».

Október 6-án heves eső ott tartóztatott Ládzsirkhban, Vakhialá amlakdárjának rozoga viskójában. De szerencsére megint kiderült az ég s habár a hegyekben friss hó esett, elindulhattunk a Girdan-i kaftar («galambnyak») hágóra (147. kép). A hágón át már másodnapra elértük a Pámírra emlékeztető Tupcsak-fennsíkot. Dr. Rickmersnek itt volt a kiinduló-szállása magashegységi kutatásaiban. Könyvében leírja, mily hatalmas hegycsúcsok és nagyszerű jégárak sorai szegélyzik délen ezt a magas fennsíkot.

A fennsíkról elindultam a Szurkh-áb völgye mentén húzódó és a Kara-tegint délről szegélyező hegylánc megmászására. A hegytetőről ragyogó körkép tárult elém. Ez a látvány magában foglalta nyugaton a hóborította Nagy Péter-hegyláncot, a nagy Cis-Álai (Álain-inneni) láncot, el egészen keleten a Tarsz-agar hágóról már látott Muztágh csúcsainak hatalmas jégfaláig. Így kéthavi tanulságos vándorlás a Pámírokon át és az Oxus legfelső szakaszán, íme szépen visszahozott ahhoz a völgyhöz, amelyet «komédoszok völgyének» nevez az egykori földrajzíró, és a hajdankori selyemkereskedelem útvonalához, amelyet végig kívántam járni az Álaitól.

Termékeny lejtőkön ereszkedtünk le a nyitott völgybe. Eső és havazás, öntözés nélkül is művelhetővé teszi itt a földeket. Harmad-

félezer métertől lefelé éppen arattak. Vakhánban háromezer méteren felül egy hónappal korábban volt az aratás. Ez is mutatja, mennyivel nedvesebb itt az éghajlat, mint Vakhánban.

Kara-teginben megint turki nyelvű kirghizek közé érkeztem. Kényelmes falvakban, letelepülten él ez a nép. De minden ok megvan arra a hitre, hogy ezek a kirghizek nem őshonosok itt. A föld termékenysége és a könnyen megközelíthető kövér legelők sokkal régebben is idecsalogatták a törökfajú betolakodókat, míg végül egy utolsó néphullám idevetette a kirghizeket. Ezek azután letelepedtek.

Kara-tegin egykori török lakosságának emléke maga a név s a többi helynevek. Ezért igen érdekes volt megfigyelni, hogy a kirghiz telepesek, akik kétségtelenül hódítás útján jutottak ennek a kívánatos területnek a birtokába, éppúgy, mint török törzsbeli elődeik: most maguk is lassan-lassan kiszorulnak innét. A Darvázból és más nyugati területekről visszaszívargó tádzsikok kiszorítják őket hazájukból. Kara-tegin kirgizei még megőrizték félnomád nyári vándorlásuk szokását legelőről legelőre. De láthatólag képtelenek annyi hasznos kisajtolni földjükből, mint szorgalmasabb, bár szelídebb szomszédai.

Ennek a folyamatnak a megfigyelése megkönnyíti annak a megértését, hogyan ment végbe a hajdani Szogdiána írání őslakosságának újabb térfoglalása a mai Szamarkand és Bokhara síkságain: hogyan szerezték vissza megint legnagyobb részét annak a földnek, amelyet a nomád hódítók ismét és ismét elhódítottak tőlük.

A kirghizek összeházasodása tádzsik nőekkel — amiről ottjártamkor hallottam — megvilágítja a másik jelentős folyamatot, amely megérteti velünk, miképpen alakította át fokozatosan a régi írání lakosság a török hódítók faji jellegét, ha ugyan végképpen magába nem olvasztotta.

Gharmban, a Kara-tegint kormányzó *mír* székhelyén, a vendég-szerető főnök nagy kertjében, ütöttem fel sátramát október 11-én. Ezt a kellemes napot ott töltöttem el. Érdekes bepillantást engedett ez a látogatásom a Nyugat-Turkesztán félreeső zugaiban maiglan fennmaradt hivatalos pompa és szertartásosság furcsa középkori ízlésébe.

Két kényelmes napi menetben jutottam le onnan arra a pontra, ahol a Szurkh-áb délnek kanyarodó völgye erősen összeszorul és jelentékeny darabon járhatatlanná válik. Ott, Áb-i Garm falu mellett —

amely meleg forrásairól kapta nevét («Meleg Víz») — útunk nyugat felé csapott. Semmi kétség, hogy ez volt az az út, amelyen a hajdani selyemkereskedők jártak Baktra városába.

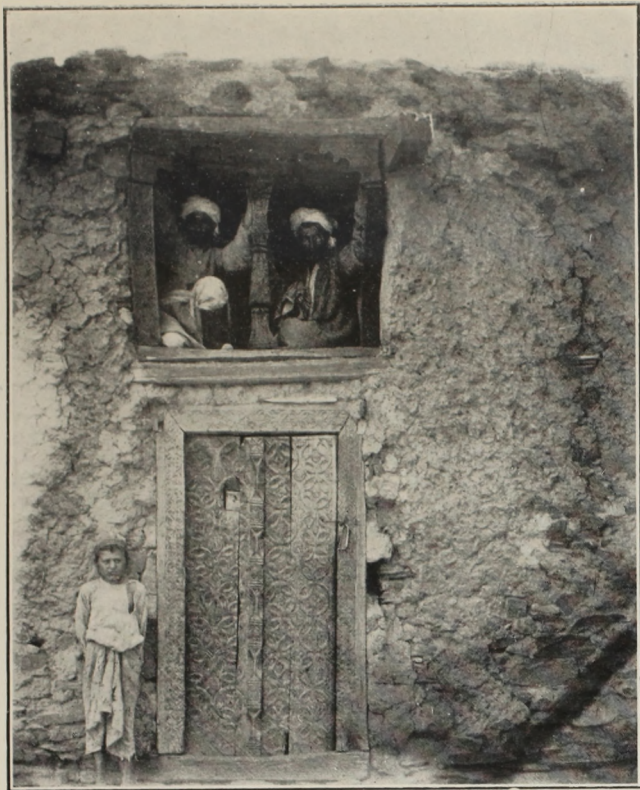
Ott búcsúztam el az utolsó völgytől, amely a Pámír vidékéről száll alá és ráléptem az egykor független Hisszár fejedelemség nyitott völgyi síkságára. Ezeket a síkokat már a Szurkhán és Káfirnihán, az Oxus mellékfolyói öntözik. Nehezemre esett lemondamon, hogy le ne kanyarodjak délnek az Oxus mellé, arra a vidékre, ahol a legközelebb éri a folyó Balkhot, a hajdani Baktrát. De az idő sürgetett. Sietnem kellett Szíisztán felé, a messze Perzsiába, téli kutatásaimra. Ezért a legrövidebb úton igyekeztem gyors menetben Szamarkandba, a Transkaspí vasút állomására. Bokharának ezt a meglehetősen ismert hegyes-völgyes vidékét kilenc nap alatt szeltem keresztül, Négyszázharminc kilométert jártam meg ezalatt.

Az első négy nap azon a termékeny vidéken vándoroltam végig, amely Szoghdiána nomád portyázóit különösképpen vonzhatta mindig. Áb-i Garmtól Faizábadig (144. kép) gazdag legelőket láttam. Ezeknek, mint az északi völgyek legelőinek is, hisszári özbégek a gazdái. Nyaranta oda terelik fel lovaikat, nagy juh- és marhacsordáikat.

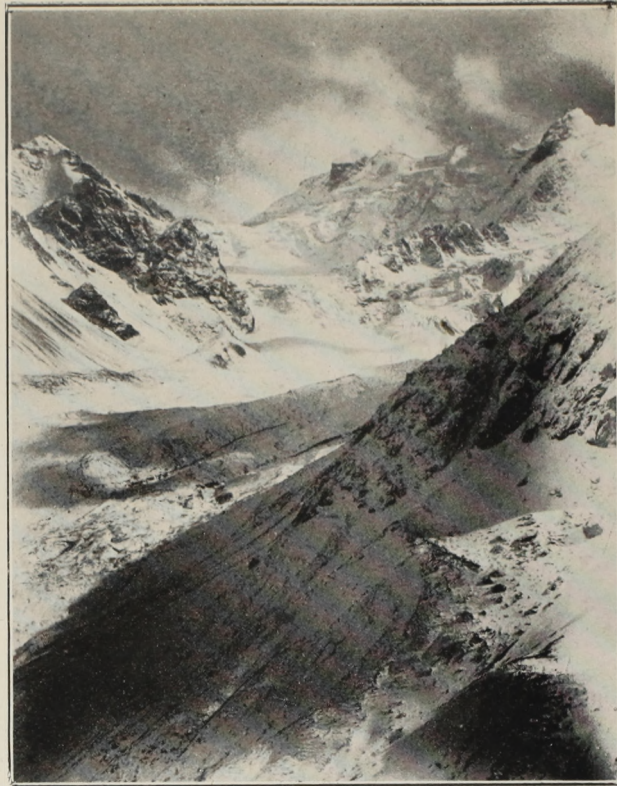
A következő három nap tágas, termékeny síkság északi szegélyén haladtunk tovább Dósamba, Kara-tágh és Régáron keresztül. Ezeknek az öntözhető, bőven termő területeknek legjavát is még özbégek bírják. De a földet már jórészt tádzsikok művelik itt s lassan-lassan úgylátszik, az ő kezükbe siklik át a föld. Ők lesznek a földesgazdák, akár mint bérlők, akár mint birtokosok.

A hódító törökfajú nép hagyományosan csügg a félig nomád vándorélet szokásain. Jellemzően szemléltetik ezt a sok özbég tanya udvarában felállogatott nemezborításos nádkunyhók. Ezeket a hordozható lakásokat a nyári legelőkről hozták haza s gazdáik szívesebben tanyáznak bennük, mint a körülöttük épült sárkunyhókban.

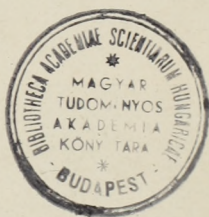
Bármennyire fosztogatja is a népet a romlott bokharai adószedő és hivatalnok, a föld termékenységét és a kedvező éghajlatot nem veheti el a gazdaktól. A jelek szerint virágzik a földművelés s a nép meglehetősen jólétben és kényelemben él. Mennyire nem sejtettem akkor azt a sok szenvedést, amely néhány évvel később szakadt rá a lakosságra, amikor a forradalmi orosz kormányzat ellen feltámadt mohamedán felkelés és annak kíméletlen elnyomása után a szovjet hadserege nyomorúságot zúdított erre a békességes vidékre.

146. RÉGI FAFARAGÁS A MING-BÁSI HÁZA-AJTAJÁN
ÉS ABLAKÁN, KALA-I-VAMARBAN.

147. A GIRDAN-I-KAFTAR HÁGÓRÓL LEFELÉ JÖVET
EZ A JÉGÁR LÁTSZIK KELET FELÉ.

Hisszárból a szokásos és könnyebb út délnyugatnak vitt volna a hajdani országútra, amely az Oxus-menti Termézből az alacsonyabb hegyeken át és a «Vaskapu» mellett vezet Szamarkandba és Bokharába, Szoghdiána történelmi középpontjaiba. De hogy megrövidítem az utat és lássak valamit a Hisszárt Bokhara sívár pusztáitól elválasztó hegyekből, az északnyugatnak, Tás-kurghánon át Sahr-i Szabzba vivő utat választottam.

Szük cañon-szerű szurdokokon, majd feljebb festői erdőborította lejtőkön át jutottunk fel a már behavazott Harkhus-hágóra. A túlsó oldalon lankás fennsíkokon, a nomád özbégek gazdag legelő-területein keresztül szálltunk le egy tágas, bőségesen öntözött völgybe, amelynek lefolyása Karcsf felé esik.

Október 20-án értem el Sahr-i Szabz tekintélyes városát. Másnap egy hosszúra nyúlt kocsikázás következett még, nagy porban, a Takhta-karacsa hágón át a széles Zarafsán-völgybe. Így érkeztem meg, rázós orosz tarantászon, Szamarkandba.

Ebben az élénk nagy városban úgy éreztem, jellegzetes végállomáson fejezhetem be vándorútamát Belső-Ázsia ősi ösvényein. Ott vannak, a mai várostól keletre, Áfráziáb hatalmas falomladékai: Szoghdiána egykori fővárosa, Nagy Sándor történetíróinak Marakandája. A kínai történetírók is jól ismerik ezt a romvárost. Még közelebb ott emelkednek azok a nemes emlékek, amelyekkel Tímúr Khán ékesítette fel valamikor a középkori *mughal* (mogul) hatalomnak ezt a középpontját.

Szamarkand orosz városrésze nagyot fejlődött, amióta tizenöt évvel előbb először jártam benne. Méginkább hasonlított most, mint régebben, Kelet-Európa valamelyik városához.

Az orosz város utcáin sok minden eszembe juttatta azt a rettentő élethalál-harcot, amely a mai Európát alapjaiban rendítette meg. Vésztojásló jelek vetették előre árnyékát annak a megmozdulásnak, amely Belső-Ázsia legújabb hódítóinak birodalmát összeomlással fenyegette. Itt, a hajdankornak ezen a történelmi színhelyén belső-ázsiai vándorlásaim elbeszélése véget ér.

ÉSZREVÉTEL.

A 94. lap 13. sora tévesen utal «a magyarul is megjelent» *Legbelsőbb Ázsia*-ra. Az *Innermost Asia*, ez a négykötetes, hatalmas munka, nem jelent meg magyarul. Csak egy kisebb füzet viseli ezt a címet. (Lásd az Előszó VI. lapját.)

A fordító.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

(A képjegyzék és jó tájékoztató).

- Abdal falu 77, 90—1, 100
Abdurrahmád vadász 110, 196
Abdurrahman, Afghánisztán emirje
31—2
Áb-i Garm falu 235—6
Áb-i Pandzsá folyó 32, 216, 221—2
Achaemenidák 29
Adude hágó 231
Afgánisztán 20, 27, 45, 139, 212, 229
Afrázgul Khán 106, 111, 190, 197—8,
203—4, 213, 221
Afráziáb 237
Agha Khán 232
Ahmad Merghen 39
aivan 55
Akszu 204
Álai hegylánc 206—19, 227, 232—4
Álicsúr, l. Álai
Allen, P. S. dr. VIII
Altái hegység 22
Áltmis-bulak 111, 114, 196, 198
Amitábha Buddha 167—9
Ancient Khotan VII, 35
Andidzsán 211—2
Andrews, Fred. H. VIII, 83, 157, 190
angyalok 43, 82, 85
An-hszu oázis 136, 171—2, 174: régi
fal 172—3
Apszára, mennyei leányzó 166
arabok 22, 24
aramaeus írás 154
Askuman völgy 222
Asztana, temető 190—3
aveszta szövegek 197
Avalókitésvara bódhiszattva 160—2
164—5, 167

Badakhsán 31, 218, 224—5, 228
Badruddín Khán 39
Baghdad Sahri 200

Bagras-köl (tó) 199
Bai falu 181
Bai medence 204
Baisadzsjaguru 168—9
Baktria 13, 31, 45, 207, 210, 212, 222
Balkh vagy Baktra 13, 210, 236
Bámián 139
Barkul 181—2
barlangok, l. Ezer Buddha, Kizil,
Tízezer Buddha, Tojuk
Baroghil hágó 17, 30—1
Bartang folyó 215, 228
Bás-gumbáz aghzi 219
Bás-gumbáz hágó 219, 221
Berlin 187, 189, 203
Bezeklik 189, 190
Binyon, Laurence 152, 157
bódhiszattvák 42, 139—40, 158—170
Bogdo-ula hegy 181, 185
Bokhara 13, 98, 128, 207, 212, 227,
231—2, 234—7
Bonin, C. E. 119
bosztán, liget 59
Bosztán-arcse 208
Boyer, Abbé 63, 88
Bozai-gumbáz kirgiz tanya 32
«a Bölcs» 165
bőrdarabok, hímezve 70
bőrpáncél 80
bőrré irt írások 61, 80
bőrtutaj 216, 229
Brahmán isten 165
bráhmi kéziratok 45, 47, 65, 105, 135,
153
British Museum VII, 44, 62, 83—4,
147, 150, 152, 230
Buchanan, Sir George 207
Buddha-festmények 84, 87, 140,
158—160
Buddha-szobrok 44, 82, 138—9

- buddhista festmények 44, 146, 149,
151—2, 156—70, 179, 188
buddhista kéziratok 47, 64, 74, 146,
149, 179
buddhista romok 29, 38, 42, 64, 74,
78, 81, 100, 179, 188, 204
buddhista sziklafaragványok 29
Bugur 202
Burrard, Sir Sidney 20
Burumán hegy 217
Bushell dr. 66
but, Buddha-szobrok 139
But-khána 43
bútorok 19, 59, 71, 100
- Castrum* romjai 108—9
Cathay, l. Katháj
Chavannes tanár 47, 66, 70, 98, 123
140
chiaroscuro 84
Corpus Christi College, Oxford VIII
Csadota vagy Csing-csüe 65
Csainut-köl 92
Csandaka lovász 159
Csang Cs'ien 12—4, 25
Csarcsak folyó 201
Csarcsan folyó és oázis 17, 65, 74—5,
102
Csarkhlik oázis 5, 74, 76—7, 80, 90,
101—3, 111, 119
Csát 212
Csendes-óceán 2, 6, 11, 118, 173—4
cserép-maradványok 52, 70, 94, 105,
179
Csia-jü-kuan, l. Jadeit-kapu
Csiang-szu-je, kínai titkárom 34, 77,
91, 120, 122, 142—3, 145, 148—9,
151
Csiao-tszü 171
Csicsiklik tenisz 33
Cs'ien-fo-tung, Ezer Buddha barlang-
jai 137—170
Cs'ien-lung, mandzsu császár 24
«Csin és Macsin» (Khotan) 52
Csillindzi hágó 222
Csin-uralkodóház 98, l. Vu-ti császár
csing, buddhista, kínai szent könyv
142
Csing-csüe 65, 70
Csiní Bágh Kásgarban 205—6
Csin-man vagy Pei-ting 182
Csin-t'a oázis 177
Csíra patak 49
Csitrál 27—9, 225
Csiu-csuan (Szu-csou) 13
Csodzshbo Szódzsaka 73
Csu-pin erőd 199
- Csu-si 185
Cupido 85, 86
Curzon, Lord 32
- Dákiánusz városa», Idikut-sahri 187
Dandán-ulik romhely 39—50
Daraud-kurghán 211, 213
dardok 27, 29
Darél 27
Darkót hágó 22, 30, 218
Darváz 231—2
Deane, Sir Harold 27
Dehra-dun 195
Déli heglánc, l. Nan-san
Des, fox-terrier kutyám 72, 125
Desert Cathay 203
Dhritarástra, «Kelet ura» 163
Dípanhara Buddha 158
Dir 27
Doab of Turkestan, Rickmers könyve
231
Dolán-accsík 196, 198
dolánok 204
domborművek 43, 52, 59, 78, 108,
179, 188
Domoko patak 49; oázis 50; ásatá-
sok 67
Dóra hágó 225
Dósambe 236
Dózhakh-dara 227
Dros erőd 29
Duna 21
Dzsahán- száí patak 77
Dzsaszvant Színg 28
dzsátaka monda 87
Dzsimasza, romok 182
Dzsingiz Khán 23, 179
dzsungár törzsek 24
zungária 7, 183, 202
- Égerek, egérfogók 58, 69, 70
éghajlat 1, 3, 5, 6, 9, 20, 78—9,
109, 183, 185, 192, 200, 224, 235
ékalakú fatáblák 56, 61, 65, 72
«élősvény» 59
Endere folyó és romhely 74
Ephedra növény, sírokban 197
«Erény nimfái» 165
Eros 62, 73, 85
erődök romjai 75, 78—9, 81, 99,
104—5, 109, 112, 198, 223—4
Északi hegyek, l. Pei-san
Etszin-gol 6, 11, 122, 136, 173,
176—8, 180
Etzina városa 178
evópalcikák 59
Ezer Buddha barlangjai 137—70

Fafaragások 58—9, 66, 69, 71, 86.
 100, 104, 230
 Faizábád 205, 236
 fafestmények 45
 falfestmények 42—3, 82—4, 86—7.
 150, 189, 200
 falak építésmódja 99, 104, 120, 122
 Farghána (Ferghána) 13, 15—6, 209,
 211—12, 226
 fatáblák alakja 55, 58
 fatáblakéziratok 19, 44, 51, 53—4, 60,
 65, 69, 70, 75, 80, 96, 105, 122
 Fedcsenko-jégár 214
 fehér elefánt 88
 «Fehér Sárkány Halmi» 113
 «felhasználni a barbárokat a barbárok
 ellen» 18
 fénytáviró 125, 133
 Ferghána, l. Farghána
 Ficker tanár 20
 figurínók, sírokból 192
 Firdúsi 46
 fogadalmi ajándékok 45, 52, 83, 147
 151, 156
 fordító jegyzetei VIII, 25, 139, 154
 157, 197
 Founder's Gold Medal VII
 Földközi tenger 14
 Francke, A. H. 80
 fuvolázó muzsikusk alak 170

Gabona 9, 70
 Gandhára 82, 85, 162, 230
 gandharvák 43, 85
 Garmo patak 233
 Gautama 87, 158—60
 «Genius populi romani» 69
Geographical Journal. he, VIII
 ghalcsák 215
 Gharán és rubinja 225
 Gharm 235
 Ghund-völgy 227—8
 Giles, L., dr. 152, 192
 Gilgit 22, 27, 30
 Girdan-i kaftar («galambnyak») hágó
 234
 gitár 59, 96
 Gobi-sivatag 176
 Goes Benedictus 223
 görög-buddhista művészet 43, 52, 59,
 69, 73, 81—2, 84—6, 100, 139—
 140, 150—60, 201
 Grierson, Sir George 225
 Grünwedel 187, 189, 202
 Gucsen 182, 185
 Gulakhma falu 50

gyöngyök 97, 112
 gyümölcsösök 9, 20, 48, 52, 59, 68,
 71, 74, 100

Habibulláh 27
 Hadrianus fala 121
 hajdankori sivatagi út 10—23, 102,
 104, 107, 110—136, 173, 177, 196,
 202, 210—11, 217, 236
 halotti lepel 107, 152
 Hámi oázis 7, 18, 22
 Hámun mocsarak 46
 Han-kori fejedelmek és évkönyveik
 12, 15—8, 24, 65, 76, 94—5, 97—8
 105, 107, 109, 113, 115, 126, 136,
 172, 198, 202
 Hannibal 31
 haoma, szent növény 197
 Harkhus hágó 237
 «Három királyság» korszaka 19
 Harvard egyetem V
 Hasszán Akihún tevehajcsár 51, 92, 93,
 198
 házi eszközök 19, 58—9, 69—71, 97,
 107, 188
 Hedin, Sven, 10, 39, 77, 90—3, 95,
 97—9, 198
 hefthaliták 21, 182
 Herakles 62, 69, 73
 hercegnő képe 44
 «Hercegnő tornya» 33
 Hermes-fej 108
 «(a) hét drágakő» 158
 híd maradványa 74
 hinajána 157
 Hindú-kus hegylanc 2, 4, 22, 27, 31,
 223
 Hisszár 237
 hivatali levéltár 128
 Hoang-ho 6
 Hoernle dr. 47, 154
 Homo alpinus 23, 35 109, 199, 215,
 223, 230
 «Homok városa» 121
 Homokba temetett városok V
 hőmérséklet 33, 41, 52, 55, 79, 95,
 101, 195, 220
 hszi-hszia uralom 179
 Hszin-csing, «Új tartomány», vagyis
 Kínai-Turkesztán 190
 Hszin-ning 173, 175
 hszüang-nu nép, l. húnok
 Hszüan-cang kínai zarándok 32—4,
 38, 44, 49, 64, 75—6, 81, 116,
 143—5, 171, 219—20, 226
 Hu-kuo kolostor 48

- húnok 9, 12—5, 17—20, 132, 173,
177, 182, 185
Hunza 27, 222
- Ibráhím kincskereső 51, 53—4, 67—8
Ibráhím Bég 67, 194
Idikut-sahri 187
ij 59
Ili folyó 7, 25
Ímám Dzszáfár Szádik sírja 51, 68, 74
Imaos 2, 4, 209, 211—2, 219
Incsike-darjá (folyó) 201
Indiából Kínába V, 32
Indiai óceán 19
Indiai Térképészeti Hivatal II, 27
indo-szkhák 12, 54, 65, 75, 173, 177,
182
Indus 4, 22, 27, 54
Immermost Asia VI, VII, 94, 108, 238
Írán 16, 45, 209
Irkés-tam 209—12
írótollak 59, 70
Iskasm 224
«ismeretlen nyelvű írás» 45, 97, 179
Iszá Khán 31
iszlám 23, 186
- Jadeit-kapu, végvár 11, 118, 129,
134—6, 172
Jagello, S. D. orosz ezredes 209, 213
225, 229, 231
jakok 33
Jakúb Bég 25, 191
ja-mén romja 97
Jang sánc 124
japáni utazó Miranban 89
járdangok (agyagpadok) a Lop-siva-
tagban 93, 96
Járkand 35
Járkand folyó 4, 18
Jár-khoto 194
Járkhun folyó 29
Jar-tungaz folyó medre 74
Jaszin 22, 30
Jázgulam 231—2
jégverem 58
Jen-csi 199
Jerkh öböl 217
Jesil-köl (tó) 217, 219, 227
Jing-p'an oázis 136, 198
Jonoff ezredes 219
Jótkan, Khotan régi fővárosa 39
Joyce, T. C. 230
Juld z 7, 199
Jurung-kás (folyó) 5, 36, 38—9
jüe-csi nép 9, 173, 177, 182
Jü-mén-hszien oázis 136
- Jü-mén-kuan 118
Jü-ni 80
- Kábul 226
káfirok 29, 223
Káfirisztán 29
Káfirmihán 236
Kaidu-gol (folyó) 199
Kajindi szurdok 214
K'á-k'á várrom 224
Kala-bar-Pandzsá 228
Kala-i Vámar 228—31
Kan-csou 6, 173, 175, 180
Kan-csou folyó 6, 11, 13, 174—7
hang, kínai kaloda 162
Kanszu 6, 23, 116, 137, 172, 173—4,
177—9
Kanthára paripa 159
Kao-csang vagy Khocso 187
Kao-hszien-csi tábornok 22, 23, 30—1,
218, 221
Kao-cung császár 22
kaptafa 58, 69
Kara-csim 214
Kara-kás (folyó) 5, 38
Kara-khodzsa oázis 184, 187, 189, 190
Kara-koram hegység 4, 5, 208
Kara-koram, mongolok régi fővá-
rosa 179
Kara-kul (tó) 212
Karanghu-tágh 37
Kara-sahr város 7, 10, 19, 199
Kara-sahr völgy 7, 199
Kara-tágh 236
Kara-tegin 211, 231, 233—5
Karcsi 237
kárézek 185
Karlik-tágh 181
karosszék 59
Kásgar 7, 18, 25, 33—4, 194, 205,
207—9
Kásgar folyó 205—9
Kasmir VIII, 26, 206
Kászim Ákhún 9—41
Katháj 24, 76, 172, 223
katonai anyagra tár 135
Kaufmann hegy 210—I, 213
Kelpin oázis 204
képrombolók 139
Kerija 50
Kerija folyó 39, 50
kettős fatáblák 54, 57, 61
kéziratok, l.: bráhmí, kínai, kha-
rósthí, khotani, kucsái, manichae-
us, szanszkrit, szoghd, tibeti, tö-
rök, ujjúr
Khaizséz falu 229

- Khara-khoto, «Fekete város» 178—9, 181
 Khara-nór 118, 129—30, 135, 173
 kharósthí írások 30, 51, 54—5, 58, 60—1, 63—5, 69, 71, 75, 83, 86, 88, 96—8, 105
 kherubim 82
 Khingáb 232—3
 Khocso vagy Kao-csang 187
 Khóruk 225—7
 Khotan 5, 8, 17—8, 34—6, 38, 48, 64, 202; folyó 5, 202
 khotani kéziratok 45
kilamudra, ékalakú fatáblák 65
 kínai falak 11, 15, 33, 109—10, 121, 126, 132—6, 172—3, 177
 kínai kéziratok 12, 47, 60, 65, 70, 97—8, 105—6, 109, 122, 135, 146, 189
 kínai pénzek 42, 48, 65, 95, 97, 104—5, 112—3, 193
 kincskeresők 39, 45, 50, 77, 86
 kirgizek 5, 32, 33, 209, 211, 213—5, 237
 Kis Pámír-tó 32
 kiszáradás 20
 Kizil-art (hágó) 209, 212
 Kizil-szu, «Vörös folyó» 210
 kizili barlangtemplomok 202
 Kiz-kurghán 33
 Koh-i-khvádzsa 46
 Koko-nór (tó) 173—4
 Koncse-darjá (folyó) 10, 106, 110, 198, 201
 «kóne-sahr» (régí város) 51
 Korla oázis 199, 201
 Kos-bél hágó 209
 Kozlov ezredes 178—9, 198
 Kökan Bég 214
 Kők-jár oázis 35
 kőkori leletek 94, 105
 «Kő-torony» 212
 Kroraina (Lou-lan) 99
 Ksitigarbha bódhizattva 162
 Ktesias 29
 Kublai khán 24, 179
 Kucsá 7, 154, 202—4, 207
 kucsái (tokhári) nyelvű iratok 154, 203
 Kuldzsa 25
 Kumádh 211
 Kum-kuduk kútja 115
 Kum-tágh 118
 kumturai barangok 202
 K'un-lun hegység 2—6, 8, 37, 51, 195
 Kun-tigmaz legelő 209
 Kuruk-darjá (folyó) 10, 94, 104—6, 118, 178, 197—9
 Kuruk-tágh 6, 7, 95, 100, 116—8, 184, 194—7
 Kusána királyok 54, 64—5
 Kusztána, Khotan régi neve 64
 Kuvéra, az «Észak uralkodója» 163
 Ladák 5, 37
 Ládzsirkh 234
 Lál Szingh, Rai Bahádúr 110—1, 176, 180, 187, 195—6, 201, 208
 Langar hágó 216—7
 lázadás Kínában (1914) 102
 Le Coq 187, 189, 202, 205
Legbelsőbb Ázsia VI, 238
 legrégebb kínai okmányok 122, 128
 legrégebb nyomtatott könyv 133
 legrégebb szövöttes 108
 lemezes arany 39
 Lhásza 5
 Liang-csou 13
 Liao ta-lo-je 91
 Li-kuang-li 15
límes, 1, kínai falak
 Lóczy Lajos 137
 lókapálák 163, 200
 London 66, 140, 150—1
 loplikok 76, 110
 Lop-nór (tó) 4, 6, 15, 76—7, 90, 92, 101, 109, 111, 113, 116
 Lop-sivatag 3—6, 9, 10, 76—7, 90, 92—3, 101, 106, 116—7, 195—8, 1, még Lou-lan
 Lorimer kisasszony 157
 Lou-lan romhely 5, 10, 19, 63, 65, 76, 80, 98, 102, 104—9, 197—8
 lou-lani nép 109
 Lovárai hágó 28
 lovas baleset 175, 195
 Lowell Institute VI
 lugasok 9, 59, 74
 Lumbini kert 159
 «Lu Ting-si ruhás zsákja» 120
 Macartney, Sir George 34, 103, 206
 «Macedóniai Maés, más névén Titi anus» 210—1
maárasza 52
 Magyar Tudományos Akadémia VI
mahájána 157, 167
 Mahásztháma bódhizattva 167, 169
 Májá királyné 158
 Malakand hágó és erőd 28
 mandzsú győzelem 218
 Mani vallásrendszere 153—5
 manichaeusok 22, 153—5
 manichaeus szövegek 153—5
 Manydzsusi bódhizattva 161, 165

Mao-mei óázis 176, 178, 180
 Marakanda 237
 Maral-bási 204—5
 Marco Polo, I. Polo
 Mardzsanai hágó 214
 Marghilán 212
 Marinus (tyrusi) 88, 210, 212
 Markan-szu 209
 Maspero tanár 192
 Masztudz 29
 masztudzsi vezetők 30
 Ma-ti-szu 175
 Matraun 231
mazár 52
 Mazár-tágh 79
 Mennyei hegyek, I. T'ien-san
mesza, elszigetelt agyagmárt 107, 112
 113
 Meszcserszkij herceg 207
 Ming császár 18, 24
 Ming-sui 181
 Ming-ui, «Ezer ház» 200
 Mirán 77—89, 91, 101, 103, 104
 Mithra perzsa istenség 86
 Módzsi 208—9
 Mohand Marg VIII
 Mongolia 12, 136, 77—8, 182
 mongolok 182
mora, játék 86
 Muhammed Jakúb 201
 Muk-szu 212—3
 Mullá vadász 91, 119
 Mung-szui 181
 Murád 224
 Murgháb folyó 213—5
 Murtuk 189—90
 Muz-art (hágó) 204
 Muz-tágh-Afa 33, 208, 213, 233—4

 Nádkévék 133
 Na-fu-po vagy Nob, a mai Lop 80
nagák, a vihar istennői 158, 165
 Nagar 27
 Nagy Fal, I. kínai falak
 Nagy Kara-kul (tó) 212—3
 Nagy Nob vize 80
 Nagy Pámír tó, I. Viktória-tó
 Nagy Péter hegylánc 234
 Nagy Sándor macedón fejedelem 28
 237
 Naik Samsz-ud-din 189
 Namád-gut 224
 Nan-hu 124
 Nan-kou-cs'eng 175
 Nan-san 2, 6, 11—4, 135, 137, 171—
 178, 180
 Napoleon 31

naptár 128
 Narin 7
 «Négy helyörség» 12
 «Négy Látomás» 159
 New Delhi 84, 190
 Nija folyó 19, 50, 52, 65—7, 74, 98
 Nija romhely 19, 20 50—1, 66—75
nirvána 167
 Nissza-völgy 36—7
 Nob vagy Na-fu-po, a mai Lop 80
 Northumberland 121
 Nut 224
 nyílhegyek 95, 105, 113, 129, 132, 135

Óirat mongói törzsek 24
 O-po-hágó 175
 orkhoni rovásírás 81
 Orosz Pámírok 206, 208, 213
 Orosz-Turkesztán 4, 25, 208, 235
 «Orvoslás Buddhája» 169
 orvosságos doboz 129
 Os 211
 Otrughul-jégár 36
 Ovis Poli (juh) 221
 Oxford VIII, 98
 Oxus I, 4, 13, 22, 29, 31—2, 35, 45,
 206, 220—28, 210, 212, 216,
 218—19, 221, 22, 225—32, 234
 öntözés 6, 9, 16, 48, 69, 183, 185,
 199, 202—3
 őrtornyok 119—133, 178
 őzbég gazdálkodók Hisszárban 236

Paizs 59
 pakhpo hegyi törzs 35
 Paléz 215
 Pallas Athene 62
 Pallas Promachos 73
 pálmalevél 82
 Pámír 2, 4, 22—3, 206, 208—9, 219,
 221
 Pámírszkij Poszt 214, 217, 227
 Pan Cs'ao kínai katona és államférfi 18
 P'an ta-dzsén 40, 190
 Pandzsáb 54, 64
pao-l'ai, útjelző tornyocska 119
 «papírkosár» 60, 62, 69, 97, 128
 papíros feltalálása 62
 papíroskéziratok 45, 47, 62, 78, 96—7,
 105, 133—4
 papírpénz 179
 Paradicsom 167—170
 parszik zoroaszteri vallása 197
 Parthia 14
 parthusok 18
 Pasmghar falu 233
 Pászor falu 215

- patkányfejű isten 44
 pecsétek, pecsétnyomók 54, 57, 61—3.
 69, 70, 73, 97, 129
 Pein (Pimo) 49
 Pei-san 6, 7, 136, 176, 178, 181
 Pei-ta-ho (folyó) 177
 Pei-ting vagy Csin-man 182, 185
 Peking 150—1
 Pelliot tanár 150, 205
 pénzek, elszóródva 112—3; sírokban
 193; l. még kínai pénzek
 persepóliszi jellegű oszlopok és szob-
 rok 81
 Perzsia 24, 207, 236
 Peshawar 27, 43, 226
 Petrográd 207
 Petrucci 157
 Pi-mo (Pein) 49
 Pó 21
 Polo, Marco 24—5, 32, 49, 76, 81,
 90, 102, 116, 141, 178, 219, 222
 idézetek 117, 179, 220, 225
 Por-döbe 209
póthi, pálmalevelű indiai könyv 154
pradaksina 43
 prákrit nyelv 55, 64
 Preobrazszenskij, J. 216
 Ptolemaeus 4, 18, 88, 209—10, 212
 P'u-cs'ang («Sós mocsár») 113
buttók 86
- Rádzsgiri (Rajgir) 166**
rajakók 217, 230
ramadán 51
 Rám Szingh, Naik 28, 69 megvakú
 89, 130
 Rám Szingh, Rai 27, 100
 Rapson, J. E. 62—3, 65, 98
 Raumedh völgy 228—9
 Régár 236
 repülőgép a kutatás szolgálatában 67
 Richthofen-hegy 174
 Rickmers, R., dr. 213, 231, 234
Romvárosok Ázsia sivatagjaiban V, 37
 203
 Rósan 210, 215, 228
 Rósan folyó 212, 214, 229
 rósan asszonyok 231
 rósan hegylakók 215, 217, 229
 Royal Geographical Society VI—VIII
Ruins of Desert Cathay V, 203
 Rusztem, munkásom Nijában 72—3
 Rusztem, perzsa mondahős 46
- Sachiu (Sa-csou) 141**
 Sa-csou, a «Homok városa» (Tun-
 huang) 121, 141
- Sáhnámé* 46
 Sahr-i-Szabz 237
 Sakh-dara 226
 Samsz-ud-din, Naik 189
Sand-buried Ruins of Khotan V
 San-san, l. Lou-lan
 «Sárkány városa» 113
 Scythia 4, 18, 209
 Sedau-tó és völgy 216
 selyemfestmények l. a képjegyzéket
 selyemhernyó 45
 selyemkereskedelem 14, 19, 107, 135,
 207, 210
 selyemszalagok 83, 96
 selyemszövetek 107, 193
 selymek mérete 96—7
 Senart, E. 63
 Seres, Serike (Kína) 14—6, 88, 210
Serindia VII, 84, 94, 124, 152, 157
 Sirin Dil Khán afghán ezredes 31
 sírok 107, 109, 111, 191—3, 197, 201
 Sítam 228
 Sughnán 210, 215, 218, 225—7
 Sughnán folyó 212, 217
 sughni nép és nyelvük 226, 232
 Survey of India VII, 27
 sütemény, leletek 192
 Sykes, Miss Ella 206, 209
 Sykes, Sir Percy 206, 209
- Szaka vándornép 9, 212**
szaka (khotani) nyelv 154
 SzákJamuni 158, 166
 Szamantabhadra bódhiszattva 165
 Szamarkand 13, 98, 128, 226, 235—7
 szanszkrit kéziratok 20, 45, 64, 82,
 146, 154, 197
 szanszkrit krónika 26
 «Szárász folyó», l. Kuruk-darjá
 «Szárász hegyek», l. Kuruk-tág
 Szarbuland Khán 222
 Szaréz Pámír 214, 216
 Szarhad 31, 221—2
 Szaríkol 33, 226
 szártok 232
 Szaszanidák 153, 193
 Szaunáb 215, 228
 Széchenyi Béla gróf 137
 szél vájó munkája 37, 57, 69, 81, 99,
 104, 106, 109, 172
 Szél-dara 214, 232
 Szél-tág 213—4
 szemétdombok 60, 65, 70, 75, 78—9,
 97, 99, 105, 106, 134
 szépirás 128
 Szibéria 7
 Szinger 195

- Szíria 14, 18
 «Szirkip tornya» 188
 Sziszt 225
 Szisztán 46, 230
 Szitargh 232—3
 szoghd nyelvmélekek 98 105—6, 128, 133, 154
 Szoghdiána 97, 154, 232, 235—6
szoma, indiai növény 197
 szótártörödékek 128
 szövöszék 45
 sztukko 43—4, 58, 78, 81—3 138, 179, 189, 200
 sztukko szobrok 138—9, 188—9, 192, 200
szúpa 53, 77, 82, 85, 105, 179
 Szu-csou 173, 174—5, 177
 Szu-csou folyó 11, 130, 173—4, 176—177
 Szu-lo-ho (folyó) 6, 10—1, 118—9, 122, 125, 129—30, 135—6, 172, 174, 180
 Szung uralkodók 23, 188
 Szurkh-áb 210, 211, 234—5
 Szurkhán 236
 Szuvarov 31
 Szü-ma-csien 126
 Szüme-tás 218—9
 Szvát 27—8
- T**ádzsikok 215, 232, 235—6
 Tágh-dumbás folyó 33
 Tágh-dumbás Pámír 27, 33, 209, 214
takhta, fatábla 69
 Takhta-karacsza 237
 Takhta-koram hágó 213—4
 Taklamakán sivatag 3, 4, 8, 17
 Taksaszila, Taxila 64
 Taldik-hágó 210
 tamariszkusz 8, 40, 52, 71, 73—4, 93, 99, 106, 112, 119
 T'ang uralkodók és évkönyveik 21, 23—4, 30, 48, 78, 140—1, 147, 221
 Tangir 27
 T'ang-szen, (t'ang-kori szerzetes) (Hszüan-cang népszerű neve) 143
 tangutok 179
 Tanimáz folyó 213, 215, 232
tantrák, szörnyetegek a tibeti buddhizmusban 165
 Tárím folyó 3—10, 14—18, 20, 23, 35, 45, 75—6, 81, 92, 98, 101, 104, 106, 116, 118, 127, 198, 201, 204, 218
 Tárím medence 3—7, 9, 10, 13, 15—6, 48, 76, 80—1, 109, 177, 182, 212 222
- Tarsz-agar 213, 234
 Taskend 23, 207
 Tás-kurghán 33
 Taun-murun nyereg 211
 Tauskan, folyó 204
 Tavakkél oázis 39, 40
 Tekesz-völgy 7
 temetők 107, 109, 190—3, 197; I. még: sírok
 tempera festés 43, 58, 83, 139, 189
 Terek hágó 212
 Terméz 237
 tevék 40, 43, 77, 90, 92, 96, 100, 104, 111, 201, 208; teveborjú 110; tevék talpalása 93, 96, 113; tevétea 92
The Thousana Buddhas 152
 Thomas, F. W. 80, 115, 153
 Thomsen 81, 155
 Tibet 2, 6, 22, 36
 tibeti erőd 81
 tibeti írások 74—5, 78—80, 146, 153, 179
 tibetiek 48, 75, 78, 80, 153, 179, 185
 T'ien-san (hegység) 2—4, 7, 9, 14, 18, 22, 181—6, 200, 204, 208
 Tila Báj 91
Times VIII.
 Tímúr Khán 237
 Tírisc-mir 29
 titkos levéltár Nijában 72
 Titus (Tita) festő 88
 «Tízezer Buddha» völgye, Van-tu hszia 172
 Tojka falu és barlangjai 188, 189
 Tokhta Ákhún loplik kísérem 78, 91, 95, 100, 104
 tokhári kéziratok 154
 Tolai-san hegylanc 173
 torgut mongolok 178
 törökbetűs írások 179
 török rovásírás 81, 155
 törökök 9, 20—3, 36, 81, 173, 179, 182, 185—6, 235—6
 Trans-Álai hegység 209, 213
 Trans-Kaspi vasút 236
 Tszai tábornok 175
 Tu-csien-tu 127
 tukhárai nép 75
tu-huei, felemás szörnyek 192
 Tumanovics kapitány 225
 Tumsuk 204
 tungánok lázadása 24, 102
 Tun-huang 15—6, 23, 81, 102, 120—2, 137—170, 196
 Tupcsak fennsík 234
 Turdi kincskereső vezetőm 39, 41—2

- Turfán-medence 17—8, 22, 25, 183—4
 187, 194, 197
 Turfán-oázis 22, 154, 185, 187
 «Tűz hegyei» 185
 Tyrusi Marinus 18, 210
- U**
 Ujgúr írások 179, 189
 ujgúrok 23, 185—7, 189
 újjászületés, a buddhista tanítás
 alapja 167
 Ulúgh-art (hágó) 208
 uralkodók címei az okmányokon 64
 Urumcsi 25, 104, 185, 188, 190
 Uzun-tati 49
- V**
 Vaisravana, az «Észak uralkodója»
 163
 Vakhán 210, 215, 219, 222—4, 226,
 235
 Vakhdszír 222
 Vakhdszír hágó 32—3
 Vakhia-bálá 233—4
 vakhík 30, 222, 226
 Vandzs-völgy 232
 Van-fu-hszia 172
 Vang Mang trónbitorló 134
 Vang tao-si 142—51, 156
- varga lábmérték 129
 esszantara királyfi 87, 88
 Viktória-tó 32, 219—22
 «Világ teteje» 22, 29, 32, 206, 217
 Virúdhaka, Nyugat ura 163
 Virúpáksa, a Dél kormányzója 163
 vízmedence Nijában 73
 Vörös-tenger 19
 Vu-kung zarándok 218
 Vu-ti császár 12—4, 66, 98, 136
- W**
 Waley, A. 152
 Wellcome Medical Museum 129
 Wiesner tanár a papírgyártásról 134
 Wood, John 219, 224
- Y**
 Yabuki, K. japáni tudós 152
 Yule, Sir Henry 211, 214, 221
- Z**
 Zabla 114
 Zamr-i átis-paraszt, erőd 223
 Zarafsán 237
 Zeus 73
ziáratok, mohamedán szent sírok 38
 Zor-köl (Viktória-tó) 219
 Zoroaster 194
 Zulum-art (hágó) 213

